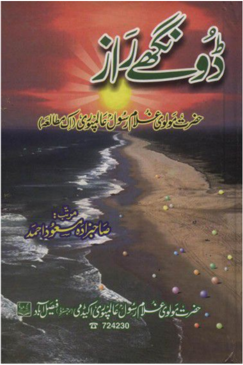

ڈونگھے راز
حضرت مولوی غلام رسول عالمپوری (اک مطالعہ)
مرتب:
صاحبزادہ مسعود احمد
حضرت مولوی غلام رسول عالمپوری اکیڈمی (رجسٹرڈ) فیصل آباد
☎ 724230

فہرست

نمبر شمار	مضمون ---- مضمون نگار	صفحہ نمبر
1	پہلی گل ---- صاحبزادہ مسعود احمد	1
2	حضرت مولوی غلام رسول عالپوریؒ دی حیاتی	8
3	A Matter of Great Pride ---- اندر کمار گجرال	15
4	مولوی صاحبؒ کے علمی کارنامے ---- سید لطیف حسن شاہ نقوی	16
5	سر تاج اولیاء ---- محمد حنیف رامے	18
6	پاکیزہ شخصیت کا کرشمہ ---- فخر زمان	19
7	حرفے چند ---- محمد افسر ساجد	21
8	پنجابی دے ہمیشہ زندہ رہن والے شاعر ---- سید سبط الحسن ضیغم	22
9	لوک جیون دے عکاس شاعر ---- ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھند	24
10	پنجاب دی اک سوہنی خوشبو ---- مہر کا چیلوی	26
11	پنجابی کا شاعر اعظم حضرت مولوی غلام رسول عالپوریؒ علامہ محمد حسین عرشی امر تسری	31
12	فردوسی تے حضرت مولوی غلام رسول عالپوریؒ ---- محمد عالم کپور تھلوی	115
13	حضرت مولوی غلام رسول عالپوریؒ دی نعت ---- ڈاکٹر محمد صادق جنجوعہ	132
14	مولوی غلام رسول عالپوریؒ اپنی تصانیف کی روشنی میں ---- ڈاکٹر محمد عیص عابد	143
15	مولوی غلام رسول عالپوریؒ دی شخصیت حیاتی فکر تے فن عبدالغفور قریشی	169

16	مولوی غلام رسولؒ دیاں چٹھیاں درد الیہے----ڈاکٹر شہباز ملک	177
17	مولوی غلام رسول عالپوریؒ----حمید اللہ شاہ ہاشمی	185
18	ہجر تے وصال دا شاعر مولوی غلام رسول عالپوریؒ----ڈاکٹر اسلم رانا	190
19	حضرت مولوی غلام رسول عالپوریؒ دی احسن القصص دی مقبولیت دی وجہ ڈاکٹر حفیظ احمد	203
20	احسن القصص-اک احسن قصہ----قدر آفاقی	210
21	چشم اگھاڑ تجاہوں----پروفیسر غلام رسول آزاد	230
22	حضرت مولوی غلام رسولؒ مبلغ اسلام----عبدالقیوم قریشی	235
23	حضرت مولوی غلام رسولؒ عالپوری تے قصہ یوسف زلیخا ہر بھجن سنگھ گل	239
24	مولوی غلام رسولؒ----مولا بخش کشتہ	243
25	حضرت مولوی غلام رسولؒ احسن قصے دا احسن شاعر---- ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد	250
26	حضرت مولوی غلام رسولؒ عالپوری یوسفؑ زلیخا دے حوالے نال پروفیسر سعادت علی ثاقب	264
27	مولوی غلام رسول عالپوریؒ----پروفیسر ناصر رانا	278
28	مولوی غلام رسولؒ دی سرائیکی لفظالی----طارق گجر	287

انتساب

* اپنے محترم والد صاحب چوہدری غلام قادر مرحوم دے ناں جنہاں نوں سرتاج اولیا سلطان العارفین حضرت مولوی غلام رسولؒ عالپوری ہوراں نال عشق دی حد تک پیار سی

* علامہ محمد حسین عرشی امرتسری مرحوم تے محمد عالم کپور تھلوی مرحوم ہوراں دے ناں جنہاں اپنی عمر وِیں تحقیق راہیں حضرت مولوی غلام رسولؒ عالپوری دی حیاتی تے فکرپارے نویں نویں گوشے سامنے لیاندے

ایس دعا نال کہ اللہ تعالیٰ انہاں محترم ہستیاں تے اپنیاں رحمتاں نازل فرماوے۔

پہلی گل

✓ صدق کماویں تے کجھ پاویں اے دل سمجھ کدائیں
میدانوں جے نس کھلویوں تھاؤں نہیں تدھ تائیں

اللہ تعالیٰ فرماندا اے۔ بے شک اللہ تعالیٰ جنوں چاہوے دین دی سمجھ عطا فرما کے دین دے کماں لئی چن لوے۔ ورنہ کتھے میرے جیا اک عام بندہ تے کتھے سرتاج اولیاء حضرت مولوی غلام رسول عالپوری" جیسے عالم فاضل۔ عارف تے محقق۔ احسن القصص۔ داستان امیر حمزہ بہلشہ تے چٹھیاں توں وکھ ہور کئی کتاباں راہیں سورج وانگ علم و فضل دا نور کھلارن والے عظیم صوفی بزرگ تے ولی کامل نالے شاعر۔ اللہ تعالیٰ دا میرے اُتے خاص احسان اے جے اوہنے مینوں ایہہ توفیق دتی کہ میں مولوی صاحب" دے صحیح صحیح حالات زندگی دی کھوج اوہناں دے اشعار راہیں اوہناں دی اچیچی تعلیمات۔ باہمی بھائی چارے تے تبلیغ دین دے نال نال پنجابی زبان تے ادب دے فروغ لئی کم کر سکاں۔ میرے دل وچ اک تڑپ خواہش تے جذبہ تاں بچپن توں ہے سی کہ مولوی صاحب" دے کلام نوں عام کرن دی ضرورت ہے پر ہر کم دا اللہ تعالیٰ ولوں اک وقت مقرر ہندا اے تے آخر کار میری زندگی دا خوبصورت تے خوش کن لمحہ اودوں آیا جد میں مولوی صاحب" دے نام نامی اسم گرامی اُتے 1991 وچ اکیڈمی دی بنیاد رکھی۔

سرتاج اولیا سلطان العارفین حضرت مولوی غلام رسول" عالپوری نے اپنے معجز بیان قلم نال اپنے کلام نوں لافانی تے بے مثال بنا کے پیش کیتا۔ ایسے بے مثال صوفی شاعر۔ عالم بے بدل تے شاعری راہیں توحید تے تصوف دا پرچار کرن والے ولی کامل یاد مناون اتے آپ دے مقام و مرتبے۔ شخصیت۔ عظیم تردینی۔ روحانی اسلامی۔ ملی۔ سماجی تے آپ دیاں علمی و ادبی خدمات دے اعتراف لئی آپ دیاں مطبوعہ تے غیر مطبوعہ کتاباں دی اشاعت لئی اکیڈمی دے انتظام ہیٹھاں کم کر رہے آں۔

طور عظام صدور جاناں قلب کلیم جنہاں دے
ارنی انظر دے وچ نشیاں محو دو نین تہناں دے

ایس عظیم کم وچ آپ دے مشن نوں اگے ودھان لئی جہڑے دوست اہنداوچ میرے نال ترے تے میرا حوصلہ ودھایا- اوہناں وچوں چوہدری وحید السلام نمبردار- چوہدری غلام رسول نمبردار- چوہدری عبدالرشید- میاں منیر احمد- مہر محمد یوسف- چوہدری الف دین- چوہدری محمد صدیق گجر- ڈاکٹر عبدالستار خالد محمود کونسلر میونسپل کارپوریشن فیصل آباد- امان اللہ خان سابق صوبائی وزیر- بیگم نرگس نعیم سابق ایم این اے- سکینہ چوہدری ایڈووکیٹ سابق ڈپٹی میئر فیصل آباد- پرویز احمد- پروفیسر ڈاکٹر حافظ عبدالقیوم- محمد جمیل نابھ- فاروق احمد خان ایڈووکیٹ- محمد سلیمان طاہر ایڈووکیٹ- محمد حسین ایڈووکیٹ- ایم اعجاز ناصر- عبدالغفور درشن- پروفیسر شبیر قادری- حمید شاکر- چوہدری الطاف قادر- اشتیاق احمد- محمد عارف- ڈاکٹر محمد یٰسین- حاجی فتح محمد آف زم زم ٹیکسٹائل- چوہدری تسنیم الٰہی- رائے اعجاز حسن کھرل- رانا عبداللطیف ایڈووکیٹ- حاجی عبدالنبی- صوبیدار ریٹائرڈ محمد یعقوب- پروفیسر عبدالروف مفتی- پروفیسر شفقت حسین شفقت تے ہور بہت سارے دوست شامل نیں- جے سب دے ناں لکھاں تے اک دفتر بن جائے گا تے اوہ محترم شخصیات میرے سوہنے من موہنے دوست احباب میرے لئی بڑے احترام دے قابل نیں جنہاں میرے خطاں دے جواب وچ مینوں واپسی چٹھیاں لکھیاں تے سر تاج اولیا سلطان العارفین حضرت مولوی غلام رسول عالپوریؒ ہوراں نال محبت تے پیار موجب اوہناں بارے پیغامات تے مضامین گھلے تے میرا حوصلہ تے مان ودھایا تے مینوں اگانہہ ودھ کے کم کرن دا جذبہ دتا- جیوں جیوں مینوں اوہناں دے پیغامات ملدے رہے میرا شوق دونا ہوندا گیا تے خوشی نال میریاں اکھاں ہنجواں دے ہار پروندیاں گئیاں ایس طرح میرے اندر دی لگن تے ذوق و شوق دی آنچ تیز ہوندی گئی- اوہناں وچوں میرے محترم جناب اندر کمار گجرال سابق وزیراعظم بھارت- جناب محمد حنیف

راے سابق وزیر اعلیٰ پنجاب - جناب فخر زمان سابق چیئرمین اکادمی ادبیات پاکستان - محمد افسر ساجد ڈپٹی کمشنر منڈی بہاؤالدین - شیخ طارق سلیم لون سابق آئی جی اسلام آباد - پروفیسر پریشان خٹک - احمد راہی - سید سبط الحسن ضیغم - سید اختر حسین اختر - ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھند - ڈاکٹر جگتیار سنگھ - پروفیسر اودھم سنگھ - سردار نرمل سنگھ - پیارے سنگھ بوگل - ہربجن سنگھ گل - چنن سنگھ ورک - ادیب جاودانی - عبدالغفور قریشی - مہر کاچیلوی - پروفیسر غلام رسول آزاد تے ہور بہت سارے دوست شامل نیں میرے دل وچ علامہ محمد حسین عرشی امرتسری مرحوم محمد عالم کپور تھلوی مرحوم تے اوہناں دے نکے بھرا ڈاکٹر محمد عیص عابد ہوراں دا بہت احترام تے عزت اے کیوں جے علامہ عرشی تے محمد عالم کپور تھلوی نوں مولوی صاحبؒ دی ذات گرامی تے اونہاں دے کلام نال عشق دی حد تک پیار سی اونہاں مولوی صاحبؒ دے کلام نوں اکٹھا کرن لئی بڑی محنت کیتی - اج وی محمد عالم کپور تھلوی صاحب دے نکے بھرا ڈاکٹر محمد عیص عابد صاحب میرے نال کم کر رہے نیں محمد عیص عابد صاحب احسن القصص تے روح الترتیل نوں فرہنگ نال مرتب کر رہے نیں۔

میں خصوصی طور تے پروفیسر محمد ریاض شاہد تے پروفیسر سعادت علی ثاقب دا بے حد مشکور آں کہ ایہناں دوستاں کتاب دی تیاری وچ میری بڑی مدد کیتی تے قدم قدم تے میرا ساتھ دتا۔

میں ایہہ ذکر کرنا وی نہیں بھل سکدا کہ کجھ عرصہ پہلوں میرے والد محترم چوہدری غلام قادر مرحوم جنہاں نوں حضرت مولوی غلام رسول عالمپوری ہوراں نال بے انتا پیار تے محبت سی اونہاں اپنے سابقہ سکول ریاست کپور تھلہ تحصیل بھونگا دے ہیڈ ماسٹر دے ناں اک خط لکھیا کہ مولوی صاحبؒ دے مزار دے بارے لکھو اوس ویلے اوتھے ہیڈ ماسٹر سردار نرمل سنگھ فرائض انجام دے رہے سی۔ سردار نرمل سنگھ ہوراں نے اپنے بجاں متراں نال صلاح مشورہ کیتا تے رل کے فنڈ کٹھا کر کے سلطان العارفین سرتاج اولیا حضرت مولوی غلام رسولؒ عالمپوری

ہوراں دا مزار از سرنو تعمیر کروا دتا تے مزار دیاں تصویراں تعمیر توں پہلاں تے بعد دیاں بذریعہ ڈاک ساتوں گھلیاں میں ذاتی طور تے سردار نرمل سنگھ تے اوہناں دے بچیاں دا دل دیاں گہرائیاں توں شکر گزار تے احسان مند آں میرے دل نوں بہت خوشی ہوئی تے ایہہ احساس وی ہویا کہ دنیا وچ اجے وی درد دل رکھن والے لوگ موجود نیں جیہڑے انسانیت تاں بھائی چارے دی فضا پیدا کر دے نیں رنگ و نسل تے مذہب توں بالا تر ہو کے انسانیت دا احترام کر دے تے اپنے آپ نوں ہمیشہ لئی امر کر جاندے نیں تے اپنے چنگے کماں دی وجہ نال ہمیشہ لئی دلاں دی دھڑکن بن جاندے نیں

داغ لگا مت ایتھے جائیں مردا مرد سدائیں

عشرت دید رہے پچھتاوا مت حسرت لے جائیں

اسیں حضرت مولوی غلام رسول عالمپوری" اکیڈمی دے ذریعے نال تہاڈے نیک اک تعمیری تے بھرویں سوچ اک قومی تے انسانی فرض اک خدمت تے عبادت سمجھ کے کر رہے آں تہاڈی دلی تسکین لئی اک عملی پیغام دین دا چارہ کر رہے آں۔ پرانے وقتاں دے مقابلے وچ اج میڈیا۔ یعنی ریڈیو ٹی وی۔ اخبارات وغیرہ دی وجہ توں دنیا اک "گلوبل ویلیج" بن چکی اے پر ذرا غور نال دیکھئے تے ایہہ گل نتر کے سامنے آ جاندی اے پئی اج دے دور دی سائنسی۔ علمی تے دوجیاں مادی ترقیاں دے باوجود ہر پاسے بدامنی۔ افراتفری تے آپا دھاپی دا دور دورہ اے جدکہ ماضی وچ اسیں زمانے دی دوڑ وچ قدرے پچھے رہن دے باوجود نہائت امن سکون دی حیاتی ہنڈا رہے سی۔ تے دوجا "جیو تے جین دیو" ورگے بلند اصول تے کاربند ہو کے بڑی خوش باش زندگی گزار رہے سی غور کرن نال ایہہ وی پتہ لگدا اے کہ اج میڈیا دے بھرویں اظہار ٹی وی۔ وی سی آر فلم تے ڈش وغیرہ دے روشن ویلے دے ساویں کل دیاں چوپالاں تے بیٹھکاں وچ تھاں تھاں احسن القصص۔ داستان امیر حمزہ ؓ تے چٹھیاں پڑھن تے سنن والے لوکاں دے

دلاں وچ اج توں کتے ودھ سمجھ - شعور - تہذیب و تمدن تے خلوص دا اک نہ مکن والا خزانہ موجود سی جد ے پاروں اوہ لوک قناعت پسند تے دوجیاں لئی قربانی تے ایثار اوہناں دا مستقل شعار سی-

ساشمع پتنگاں شوق پرانا سورج نور اجالا
انت شمع تے جان جلاوے جسدا درد کسالا

پوربی پنجاب دی مٹی دا مان اصل وچ اوہی پھل بوٹے نے جنہاں اپنی مہکار نال اک زمانے نوں پیار محبت بھائی چارے تے انسان دوستی دی مستی نال ہمیشہ لئی سرشار کر دتا اونہاں وچوں 29 جنوری 1849ء نوں اک اجہی ہستی نے مشرقی پنجاب (بھارت) دے (دوآبہ بست جلندھر) تحصیل دسوہہ ضلع ہوشیارپور دے پنڈ عالم پور وچ جنم لیا تے تاریخ دے ورقیاں اتے کدے نہ مٹن والا اپنا نام مولوی غلام رسول" رقم کرایا- پنجابی زبان بارے گل کرن والا کوئی وی بندہ کوئی سوجھوان - دانشور- محقق یاں نقاد- یوسف زلیخا دے قصے نوں کدے فراموش نہیں کر سکدا جنہوں مولوی غلام رسول" ہوراں اپنے فکر دی ڈونگھیائی توں وکھ زبان دی چاشنی نال ہر دلعزیز قصہ بنا دتا اے- ایس توں وکھ داستانِ امیر حمزہ ہجو تے چٹھیاں غرض مولوی صاحب" دے سارے شعراں وچ درد و سوز دا اک دریا رواں اے ایہناں وچ وجوگ دا مٹھا مٹھا سیک ہر درد مند دل نوں احساس دی گرمائش دے کے اکھیاں وچوں ہنجواں دیاں لڑیاں دے ہار پرون اتے مجبور کر دیندا اے-

مولوی صاحب" اپنے کلام دے ذریعے- محبت بھائی چارے- پاکیزگی- سچائی صبر- بہادری- تے توحید دا درس دیندے نیں برائی تے شرک توں روکدے نیں تے نیکی دی طرف راغب کردے نیں- اونہاں دا کلام پڑھدیاں دل تے فوری اثر ہونا شروع ہو جاندا اے تے بندہ اپنے اندر اک روحانی کیفیت محسوس کرداا ے-

گل گل دے سر بلبل روندی دیکھے گا جگ سارا
ہر ہر بلبل دی ہر آہوں راز کھلے گا بھارا

ایس کتاب دی تکمیل وچ میں اپنی بیوی شگفتہ مسعود داذکر کرناوی ضروری سمجھداواں جنھے بیٹھ کے میرے نال پروف ریڈنگ کروائی تے ایس نیک کم لئی میرا حوصلہ ودھایا۔

میری دھی سدرہ مسعود تے بیٹے علی انوار قادر تے حسنین مسعود میری خدمت تے تابعداری عبادت سمجھ کے کردے رہے تے مینوں گھردے دھندیاں وچوں وقت ملدا رہیاتے میں اپنی توجہ زیر نظر کتاب ول مرکوز رکھی۔

مینوں اُمید اے کہ ایہہ کتاب علم وادب دے شائقین تے طالبعلماں لئی بڑی مفید ثابت ہووے گی۔ میں اوہناں گلاں داذکر نہیں کیتا جنھاں دا حقیقت نال کوئی تعلق نہیں مثلاً لفظ (طالع) ایہہ لفظ اوس ویلے دی شاعری وچ اکثر شاعراں استعمال کیتااوے تے انج ای مولوی صاحبؒ نے استعمال کیتا اے تے ایہدے پچھے ہور کوئی کہانی نہیں۔

مولوی صاحبؒ کسے دے مرید نہیں سن تاریخ دے ورقیاں نوں صحیح رکھن واسطے میں مستند معلومات دے رہیا واں۔ کیوں کہ سچی تے صحیح معلومات ہی سامنے لیاونی چاہیدی اے مولوی غلام رسولؒ عالپوری پیدائشی ولی اللہ سگے اللہ تعالیٰ دا اوہناں تے خاص فضل وکرم سی مولوی صاحبؒ خود فرماندے نیں۔

عشق کرم دا قطرہ ازلی تیں میں دے وس ناہیں
اکناں لبھدیاں ہتھ نہ آوے اکناں دے وچ راہیں
اکناں کھپدیاں عمر گوائی پلے پیا نہ کائی
اکناں ہوش جدو کی آئی ایہہ نعمت گھر پائی

بہت جلد انشاءاللہ اسیں حضرت مولوی غلام رسول عالپوریؒ ہوراں دی کتاب روح الترتیل۔ ست پھل جنھوں محمد عالم کھوکھر تھلوی ہوراں نے ترتیب دتا

تے احسن القصص نوں کتابت دیاں غلطیاں توں پاک کر کے جدید کمپیوٹرائزڈ کتابت نال چھاپ رہے آں ۔

میں اپنے ولوں پوری کوشش کیتی اے کہ کوئی غلطی نہ ہووے پر فیر وی اسیں انسان آں تے انسان خطا دا پتلا اے جے کوئی غلطی رہ گئی ہووے تے معافی دا خواستگار آں اللہ تعالیٰ میریاں غلطیاں تے کوتاہیاں معاف فرماون ایہہ سارا کم اللہ تعالیٰ دی مدد تے خاص فضل و کرم نال ای پایہ تکمیل تک پہنچیا اے ۔

یا رب میری سر گردانی میریوں گئی شماروں
اک رحمت دا دارو تیرا روگ کئے بیماروں

حضرت مولوی غلام رسول عالمپوریؒ
(اکیڈمی فیصل آباد)
بانی و صدر
صاحبزادہ مسعود احمد
فون نمبر 724230

حضرت مولوی غلام رسول عالمپوریؒ اکیڈمی (رجسٹرڈ)
بانی و صدر ۔ صاحبزادہ مسعود احمد
پوسٹ بکس نمبر 612 فیصل آباد فون نمبر 624230

حضرت مولوی غلام رسول عالپوریؒ دی حیاتی

خاندانی حالات جد پشت پچھوں حضرت مولوی غلام رسول" عالپوری گجر سی تے اونہاں دی گوت کسانہ سی۔ مولوی صاحب" ہوراں دے دادا چوہدری سلطان علی عالپور پنڈ وچ آباد سی پھر عالپور چھڈ کے نال دے پنڈ منووال آباد ہو گئے ایتھے مولوی صاحب" دے والد محترم چوہدری مراد بخش ہوراں دی پیدائش ہوئی ایس دے بعد چوہدری سلطان علی نے عالم پور وچ رہائش لئی زمین خرید لئی چوہدری سلطان علی دی بیوی داناں ہاجرو بی بی سی۔ عالپور دے بالکل نال ای دو تن کھیت دی وتھ تے منووال سی جتھے 1795ء وچ چوہدری مراد بخش ہوراں دی پیدائش ہوئی تے 1805ء وچ اوہناں اپنی مستقل رہائش عالپور رکھ لئی۔

پیدائش تے بچپن : حضرت مولوی غلام رسول" عالپوری ہوراں دے والد چوہدری مراد بخش ہوراں نے دو ویاہ کیتے پہلا ویاہ پنڈ لدھیانی وچ ہویا پر ایس ٹبر وچوں کوئی اولاد نہ ہوئی چوہدری مراد بخش ہوراں دا دوجا ویاہ موضع دھوتاں وچ خداداد گجر ہوراں دی دھی رحمت بی بی نال ہویا تے ایہو خاتون حضرت مولوی غلام رسول" عالپوری ہوراں دی والدہ محترمہ نیں سرتاج اولیا سلطان العارفین حضرت مولوی غلام رسول" عالپوری 29 جنوری 1849ء 5 ربیع الاول 1265ھ نوں تحصیل دسوہہ ضلع ہوشیار پور دے پنڈ عالپور وچ پیدا ہوئے۔

آپ والدین دی اکلوتی اولاد سی۔ مولوی صاحب" دی پیدائش توں چھ مہینے بعد اونہاں دی والدہ محترمہ دا انتقال ہو گیا۔ مولوی صاحب" دے والد محترم دی وفات 1861ء وچ ہوئی جدوں کہ مولوی صاحب" دی عمر اجے 12 ورھیاں دی سی۔

مولوی صاحب" ہوراں دی زرعی زمین 18 گھماواں دے نیڑے تیڑے سی

تعلیم

مڈھلی تعلیم دے طور تے اپنے پنڈ دے مولوی حامد صاحب کولوں کجھ عربی فارسی دیاں کتاباں پڑھیاں پھیر کجھ علم قریب دے اک پنڈ موضع غلزیاں دے مولوی عثمان صاحب کولوں حاصل کیتا خاص طور تے باقاعدگی نال تحصیل علم دے متعلق کوئی سراغ نہیں ملدا۔ تے ایہہ تسلیم کرنا پیندا اے کہ مولوی صاحبؒ ہوریں علم لدنی توں مستفیض سگے۔ تے اللہ تعالی دا اوہناں تے خاص فضل و کرم سی۔ مولوی صاحبؒ اشارۃً کئی جگہ خود فرماندے نیں۔

غرق گئے دی غفلت خوابے آپ سروں ویہہ چلیا
جاگ پیارے کیڈک ستوں عشق سینہا گھلیا

چیندیاں اکھیں جگر تڑفدا اٹھیا ابھڑ دایا
دل تھیں نور چمکدا پایا یوسف نظری آیا

پھر اک جگہ فرماندے

عشق کرم دا قطرہ ازلی تیں میں دے وس ناہیں
اکناں لبھدیاں ہتھ نہ آوے اکناں دے وچ راہیں

اکناں کھپدیاں عمر گوائی پلے پیا نہ کائی
اکناں ہوش جدو کی آئی ایہہ نعمت گھر پائی

پھر فرماندے نیں

مت کجھ کریں تعجب قاری دیکھ عجائب حالے
تے مت آکھیں آپ بناون شعر بناون والے

احسن القصص دے اختتام تے لکھدے نیں

اے ناظر کر غور وڈیرا ویکھ سخن دیاں لہراں
ایہہ گلشن بستان ارم تھیں شوق وگن وچ نہراں

ایہہ گلزار بہار عنائیت کھلی لطف الہوں
عشق موثر نظری آیا درد بھری اس آہوں

پکڑ قلم بھر عشق النبا ورقاں وچ وگائی
رحمت جلے وچ سوز برہوں دے دیکھ رہن سودائی

ظاہری علماں توں فارغ ہو کے میرپور دے پرائمری سکول وچ مدرس لگ گئے۔ سکول دے وقت وچ کسے خاص دوست نال وی کوئی گل بات نہیں سی کردے۔۔ اپنی پوری توجہ منڈیاں نوں پڑھاون تے خرچ کردے سی اک دن سکول چھٹی توں بعد پنڈ نوں آرہے سی کہ بعد وچ سکول انسپکٹر آگئے۔ مولوی صاحبؒ جاچکے سی۔ اوناں پچھے اک ماسٹر نوں گھلیا کہ مولوی صاحبؒ نوں سد کے لیاؤ۔ آپ نے چند پنجابی شعراں وچ استعفیٰ لکھ کے گھل دتا تے عالم پور آگئے 1864ء توں 1878ء تک مولوی صاحبؒ میرپور وچ 14 سال مدرس رہے 1878ء وچ اوناں دا تبادلہ موضع میسر وچ ہوگیا جیہڑا عالم پوروں چڑھدے پاسے دو میل دے فاصلے تے آباد اے۔ اوتھے چار سال پڑھایا۔ 1882ء وچ استعفیٰ دے کے واپس عالم پور آگئے اوناں تقریبا 19 سال ملازمت کیتی تے اپنی عمر دے چوتھویں سال نوکری توں استعفیٰ دے دتا۔

مولوی صاحبؒ نے اپنے گھر دے قریب ای اک مسجد بنوائی جتھے اوہ امامت کردے سی تے دین اسلام دی تبلیغ کردے سی۔ تے اہیدے نال ای حکمت وی کردے سی جد کہ جدی پشتی پیشہ زمینداری سی۔ مسجد دی امامت اوناں دی کمائی دا ذریعہ ہرگز نہیں سی اک دفعہ مولوی غلام رسولؒ ہوراں دا علی بخش نامی نوکر

مویشیاں نئی چاروں لے کے بڑی دیر نال گھر آیا تے مولوی صاحبؒ نے اوس نوں مخاطب ہو کے کہیا

سارا دن اُڈیکیا گیا کویلا ہو
ڈھیر کمائی تدھ دی بھریاں پونے دو

خلق تے عادات وخصائل

حضرت مولوی غلام رسولؒ عالپوری دیاں عادتاں بڑیاں پیاریاں سی طبیعت دے بہت نگھے تے ملنسار سی۔ ساری عمر کسے نال غصے وچ آکے نہیں بولے۔ راہ چلدیاں نظراں نیویاں ہندیاں سی بڑے باوقار انداز نال چلدے سی۔ خوش لباس تے خوش گفتار سی۔ طبیعت وچ مزاح وی ہے سی۔ مسدی پگ بنھدے سی۔ ملتانی لنگی تے کڑتا پہندے سی۔ اوہناں دی گل وچ بڑی تاثیر سی۔ اللہ تعالیٰ نے اوہناں نوں فصاحت تے بلاغت عطا فرمائی سی۔ لوگ اوہناں دا بڑا احترام کردے سی۔ قوت ایمانی دا ایہہ حال سی کہ وڈے توں وڈے بندے نوں وی آپ دے سامنے جھوٹھ بولن دی جرات نہیں سی ہندی

نکاح واولاد

حضرت مولوی غلام رسولؒ عالپوری ہوراں نے تن ویاہ کیتے پہلا ویاہ نانکیاں دے پنڈ دھوتاں وچ اپنے ماے علی بخش ہوراں دے گھر 20 سال دی عمر وچ 1869ء وچ ہویا۔ بیوی داناں کرم بی بی سی ایہہ بیوی 1873 وچ وفات پاگئی اولاد کوئی نہیں سی دوسرا ویاہ پنڈ سکرالا وچ 1881ء وچ ہویا تے ایہہ بیوی 1886ء وچ فوت ہو گئی تیجا تے آخری ویاہ 1309ھ 1891ء وچ پنڈ کھنیاں ودھایا دے گلاب گجر ہوراں دی دھی محترمہ زینب بی بی نال ہویا۔ شادی توں پہلاں اہناں داناں ملھے سی مولوی صاحبؒ نے شادی توں بعد اہناں داناں تبدیل کرکے زینب بی بی رکھ دتا سی۔

محترمہ زینب بی بی دا انتقال 1913 وچ ہویا تے عالم پور وچ دفن ہوئی
مولوی صاحب" دی زندگی وچ تے بعد جنی دیر زینب بی بی زندہ رہی جدوں کدی اپنے والدین دے گھر جانا ہوندا تے باپردہ پالکی وچ بیٹھ کے جاندے سی زینب بی بی دے ماپے یعنی خدیجہ بی بی دے نانکے دنیا پور وچ آباد نیں خدیجہ بی بی دے ماے دے بیٹے داناں سلطان احمد اے۔
مولوی صاحب" دی پہلی بیوی وچوں کوئی اولاد نہیں سی۔ دوسری بیوی وچوں اک بیٹی پیدا ہوئی جنہاں دا ناں عائشہ بی بی سی
مولوی صاحب" دیاں دو نوکرانیاں جنہاں دے ناں جینی تے تاباں سی مولوی صاحب" نے اوہ نوکرانیاں عائشہ بی بی دی چنگی دیکھ بھال لئی رکھیاں سی مولوی صاحب" دی وفات توں بعد محترمہ عائشہ بی بی دی شادی چوہدری سلطان علی نال ہوئی بھیڑے عالم پور دے قریب ای اک پنڈ بلڑاں دے رہن والے سی۔ ایہہ دووویں میاں بیوی پاکستان بنن توں پہلاں ای فوت ہو گئے۔ اونہاں دی اولاد ضلع ٹوبہ تے فیصل آباد وچ آباد اے تیسری تے آخری شادی وچوں اک بیٹی پیدا ہوئی جنہاں دا ناں خدیجہ بی بی سی خدیجہ بی بی دی پیدائش مولوی صاحب" دی وفات توں تقریباً دو مہینے بعد ہوئی۔ خدیجہ بی بی دی عمر تقریباً 5 سال سی کہ اونہاں دی والدہ ماجدہ زینب بی بی دا انتقال ہو گیا زینب بی بی نے اپنے آخری وقت اپنی بیٹی خدیجہ بی بی دا ہتھ اپنی ہمسائی عمری جولاہی دے ہتھ پھڑا دتا تے اونہوں کہیا کہ میری بیٹی دا خیال رکھنا تے ایہدی پرورش کرنی۔ عمری نے بڑی محنت تے محبت تے عزت و احترام نال خدیجہ بی بی دا خیال رکھیا تے اونہاں دی پرورش کیتی عمری دی اولاد چھوٹا مانانوالہ نزد فیصل آباد وچ آباد اے
محترمہ خدیجہ بی بی دی شادی چوہدری عبدالعزیز صاحب نال ہوئی بھیڑے عالم پور دے رہن والے سی محترمہ خدیجہ بی بی پاکستان بنن توں پہلاں فوت ہو گئی۔ جد کہ عبدالعزیز پاکستان بنن توں کافی عرصہ بعد فوت ہوئے محترمہ خدیجہ بی بی دی اولاد

ضلع ٹوبہ تے ضلع فیصل آباد وچ آباد اے محترمہ خدیجہ بی بی دے دو بیٹے تے تن بیٹیاں ہوئیاں۔ بڑا بیٹا عبدالطیف تقریباً 18 سال دی عمر وچ پاکستان بنن توں پہلاں فوت ہو گیا اوہناں توں چھوٹے سعیدہ بیگم۔ مسعودہ بیگم۔ عبدالرشید تے رضیہ بیگم اجے حیات نیں راقم الحروف مسعود احمد محترمہ رضیہ بیگم دا بیٹا تے محترمہ خدیجہ بی بی دا دوہتا اے

وفات

حضرت مولوی غلام رسولؒ عالمپوری 7 مارچ 1892ء 7 شعبان 1309ھ نوں 43 سال دی عمر وچ اس دار فانی توں کوچ کر گئے

مولوی صاحبؒ تن دن بیمار رہے۔ بھجاں متراں نوں دس چھڈیا سی پئی ساڈا ہن کوچ اے سانوں جینے وی ملنا اے مل لوو۔ تن دن بعد چھاہ ویلے دے قریب آپ دا وصال ہو گیا مولوی صاحبؒ دی نماز جنازہ اوہناں دی وصیت دے مطابق اوہناں دے اک دوست مولوی عبداللہ تلونڈی والے نے کرائی اوہناں نال مولوی صاحبؒ دا وعدہ سی کہ پچھے رہن والا اگے جان والے دی نماز جنازہ پڑھائے گا۔ مولوی عبداللہ اوس ویلے پنڈ وری سگے

اوہناں نوں بذریعہ کشف۔ مولوی غلام رسولؒ دی وفات دا علم ہویا اوہ کئی میل دا سفر کر کے پہنچے تے مولوی غلام رسولؒ اپنے خالق حقیقی نال جا ملے سی۔ مولوی عبداللہ نے مولوی غلام رسولؒ دے سرہانے کھڑے ہو کے کہیا یار ساڈا اینا وی انتظار نہ کیتا لوگ دسدے نیں جد غسل کراون لگے مرحوم دیاں اکھاں وچوں ہنجو وگ رہے سی مولوی عبداللہ صاحبؒ نے رومال نال پونجھ کے اپنے منہ تے مل لئے۔ تھوڑے جئے اشارہ نال اوہ پاسہ پلٹ جاندے سی۔ جد غسل کفن توں بعد قبر دی لحد وچ اتاریا گیا تے مولوی عبداللہ صاحبؒ فرماون لگے لوکو اج میں تہانوں اک راز دی گل دساں کہ۔ مولوی غلام رسولؒ میرے دوست سی پر مینوں

دی پتہ نہیں سی کہ اونہاں دا مقام اینا اوچا اے۔

اس دنیا دی گردن اُتے قدم دھرے لنگھ جاوے
بحر طلب دے رڑھیا جاندا لوکاں نظر نہ آوے
اگ ورھے سر نظر نہ آوے بیٹھ اکلا رووے
نین وگن دو نہراں وانگوں خون جگر تھیں دھووے

تصنیفات

داستان امیر حمزہ جلدیں۔ روح الترتیل۔ احسن القصص۔ حلیہ شریف۔ مآرب العاشقین۔ مسئلہ توحید۔ پند نامہ۔ گجرنامہ۔ قصہ روپن۔ چٹھیاں۔ سی حرفی سسی پنوں۔ سی حرفی چوپٹ

نہیں وفا وچ باد بہاری میاں جگت پکاراں
سدا نہ باغیں بلبل بولے سدا نہ باغ بہاراں

حضرت مولوی غلام رسول عالمپوری اکیڈمی (رجسٹرڈ)
بانی وصدر۔ صاحبزادہ مسعود احمد
پوسٹ بکس نمبر 612 فیصل آباد فون نمبر 624230

I.K.Gujral

Ex Prime Minister, India

A Matter of Great Pride

The ever fertile and bountiful land of Punjab has given birth to generations of great poets, writers and artists whose talent and creativity have been widely recognised. Their contributions have nourished and enriched the social and cultural life of the entire sub-continent. The Late Maulvi Ghulam Rasool Alampuri was once such remarkable personality whose contribution has left an indelible mark on the Punjabi Literature and folk-lore of both Pakistan and India. His influence transcends political boundaries and his legacy creates unified responses in the two countries, which is a matter of great pride. I am happy that the Maulvi Ghulam Rasool Academy in Pakistan is celebrating his centenary and I take this opportunity to associate myself with the memory of Maulvi Ghulam Rasool Alampuri.

سید لطیف حسن شاہ نقوی

مولوی صاحبؒ کے علمی کارنامے

سید طفیل محمد شاہ نقوی چشتی نظامی المعروف ویرکا والے ضلع امرتسر حضرت مولوی غلام رسولؒ کے عاشق تھے۔

ہمارا خاندان درحقیقت ضلع جالندھر کا رہنے والا ہے۔ ہماری زیادہ تر رشتہ داری تحصیل کپورتھلہ میں تھی اس لئے والد موصوف فرماتے تھے جب بھی پاپیادہ ونگووال کو جاتے تھے تو مصنف روح الترتیل حضرت مولوی غلام رسولؒ عالپوری کے مزار عالیہ پر حاضری دیا کرتے تھے۔ آپ اس حاضری کو اپنے لئے باعث سعادت سمجھتے تھے۔

قاری محمد ابراہیم آپ کے یعنی سید طفیل شاہ کے مرید خاص تھے قاری موصوف عرف لوٹے شاہ کی سکونت مختلف اوقات میں شاہ کوٹ چک نمبر 92ج۔ب نزد پکا انار ریلوے اسٹیشن، ٹوبہ ٹیک سنگھ شہر چک نمبر 307گ۔ب علاقہ پیر محل چھیانہ قیام پذیر رہے۔ آپ درود ابراہیمی کے مایہ ناز وضائف رکھنے والے تھے۔ قاری صاحب کو (معرفت اثنان) دانتوں کی پہچان اور رسالہ روح الترتیل مصنف شہرہ پاک و ہند حضرت مولوی غلام رسولؒ عالپوری زبانی یاد تھا آپ اعلیٰ پائے کے قاری تھے۔ معرفت اثنان سے مراد حروف کے مخارج دانتوں کی شناخت ہے۔ حروف شمسی، قمری، اخفا وغیرہ کے بارے میں بحث اس کتاب کا طرہ امتیاز ہے۔ قطب عالپوری صاحبؒ نے عربی زبان میں قرآن پاک کی ترتیل کو سمو کر ایسا انفرادی کارنامہ سرانجام دیا ہے جو نہ آپ سے پہلے اور نہ آج تک کسی کو نصیب ہوا کیونکہ پنجابی زبان صرف پنجاب میں بولی جاتی ہے۔ قرآن حمید جیسے کلام الہی کو پنجابی زبان میں تحریر کر دینا واقعی قابل ستائش حقیقت ہے۔ قبلہ والد محترم نے اپنے مرید قاری محمد ابراہیم صاحب

سے یہ تمام کلام تحریر میں لا کر اور بھی گراں قدر خدمات سرانجام دی ہیں۔ کیونکہ قبلہ والد صاحب کی زبان گوہر فشاں سے بذات خود یہ الفاظ سنے ہیں کہ مولوی صاحبؒ 14 علمی عالم تھے اسی لئے انہوں نے ان ہر دو کتب میں عربی فارسی ہندی سنسکرت کے الفاظ زیادہ تر استعمال کئے ہیں۔ اس لئے میں اپنے والد محترم کو بھی خراج تحسین پیش کرتا ہوں جنہوں نے اپنی غیر معمولی صلاحیتوں کی وجہ سے ان نایاب کتب کا تحریری صورت میں سرمایہ چھوڑا ہے۔

○ محمد حنیف رامے
سابق وزیراعلیٰ، سابق سپیکر پنجاب اسمبلی (پاکستان)

سرتاجِ اولیاء

میں اپنے آپ نوں مولوی غلام رسولؒ عالمپوری ہوراں بارے کجھ کہن دے لائق نہیں سمجھدا۔ میرے پیرو مرشد حضور فضل دین نور والے بڑے شوق نال مولوی صاحبؒ دا کلام سن دے تے فرماندے سن جے مولوی صاحبؒ سرتاجِ اولیاء سن۔ میں اپنے پیر و مرشد کولوں مولوی صاحبؒ دا ناں "سرتاج اولیاء" دے لقب توں بغیر نہیں سنیا۔

❦

فخر زمان
سابق چیئرمین اکادمی ادبیات پاکستان

پاکیزہ شخصیت کا کرشمہ

حضرت مولوی غلام رسولؒ عالمپوری کا شمار پنجابی زبان کی قصہ شاعری میں وارث شاہ کے بعد انیسویں صدی کے عظیم قصہ گو شاعر میاں محمد بخشؒ کے ساتھ کیا جا سکتا ہے کیونکہ مرکزی پنجاب میں مولوی غلام رسولؒ عالم پوری کے منظوم قصے "احسن القصص" المعروف یوسفؑ زلیخا کو وہی مقبولیت حاصل تھی جو پوٹھوہار کے علاقے میں میاں محمد بخش کی "سیف الملوک" کو۔ یہ دونوں منظوم قصے چوپالوں اور دائروں کا ہی حصہ نہیں تھے بلکہ ہر اس علمی گھر کی ضرورت تھے جن کی ابتدائی تعلیم مسجد میں ہوتی تھی۔

حضرت مولوی غلام رسولؒ عالم پوری کا تعلق دوآبہ بست (بیاس اور ستلج) کے ضلع ہوشیارپور کی تحصیل دسوہہ کے ایک گاؤں عالم پور سے تھا۔ ان کا عہد وارث شاہ کے عہد کی طرح طوائف الملوکی کا عہد تو نہیں تھا لیکن سماجی اور معاشرتی انتشار، بے چینی اور افراتفری کا یہ عالم تھا کہ ہر مادی اور روحانی قدر پامال ہو رہی تھی جس کی وجہ برادران یوسف کی باہمی سازشیں تھیں۔ ویسے بھی مولوی غلام رسولؒ عالم پوری کا سن ولادت ۱۸۴۹ء تھا جو

کہ انگریزوں کا تسخیر پنجاب کا سن تھا جبکہ قصہ "احسن القصص"۱۸۷۳ء میں مکمل ہوا۔

مولوی غلام رسولؒ عالپوری تصوف کے تمام اسرار و رموز سے بخوبی آگاہ تھے۔ مذہب کے سلسلے میں وہ تمام بنیادی اور ضروری معلومات رکھتے تھے۔ اس لئے انہوں نے مادی اور روحانی تعلیم و تربیت کے لئے ایک ایسے قصے کا انتخاب کیا جسے قرآن نے "احسن القصص" کا نام دیا۔اس قصہ کی فکری سطح وہی ہے جو جامیؒ کی فارسی مثنوی "یوسف زلیخا" کی ہے۔ جہاں تک فنی سطح کا سوال ہے تو قصہ احسن القصص کے اشعار کی تعداد خود شاعر نے ۶۶۶۶ بتائی ہے تاکہ ان کی تعداد قرآن کی آیات کے برابر رہے۔

"احسن القصص" کا بنیادی موضوع حسن و عشق اور بنیادی مقصد نیکی اور بدی ، ثابت قدمی اور لغزش کو واضح کرنا تھا۔ شاعر نے سوز و گداز اور ہجر و وصال کی جس لذت کو اس قصے میں سمویا ہے اس کی طہارت شاعر کی پاکیزہ شخصیت کا کرشمہ ہے۔

"احسن القصص" ایسے لازوال شاہکار کے علاوہ مولوی غلام رسولؒ عالپوری کی دوسری تصانیف میں چوپٹ نامہ ، مسئلہ توحید ، سی حرفی سسی پنوں، پند نامہ ، گوجر نامہ ، چٹھیاں اور داستان امیر حمزہؓ (تین جلدیں) شامل ہیں۔

○ محمد افسر ساجد
ایڈیشنل کمشنر فیصل آباد

حرفے چند

حضرت مولوی غلام رسولؒ عالم پوری (۱۸۴۹۔۱۸۹۲) پنجابی زبان کے قادر الکلام شاعر تھے۔ شاعری میں قصہ گوئی اور خط یا پیام نویسی میں انہیں کمال حاصل تھا۔ ان کی شاعری کے بین السطور مذہب ، فلسفہ اور تصوف کے رجحانات نمایاں ہیں۔

مولوی صاحبؒ ایک عالم و فاضل انسان تھے۔ علوم فلکیات ، تاریخ ، طب ، نجوم اور موسیقی پر بھی انہیں دسترس حاصل تھی جس کا اظہار ان کی شاعری میں جا بجا ہوتا ہے۔ علامہ عرشی امرتسری نے مولوی غلام رسولؒ عالپوری کو "براہِ راست منتہائے ازلی سے مستفیض" ہونے والا شاعر قرار دیا ہے۔

مولوی صاحبؒ کی طبعی عمر بڑی مختصر تھی لیکن حیرت کی بات یہ ہے کہ انہوں نے اس دوران "احسن القصص" اور "داستان امیر حمزہ" جیسی معرکۃ الآراء تصانیف مکمل کیں ، علاوہ ان شعری مخطوطات کے ،جو ان کی فنی پختگی کی دلیل ہیں۔

صاحبزادہ مسعود احمد قابلِ ستائش ہیں کہ انہوں نے پنجابی زبان کے ایک مستند اور مقتدر ادیب و شاعر کو Rediscover کرنے کا بیڑا اٹھایا ہے۔ قارئین ادب کے لئے یہ ایک مژدۂ جانفزا ہے۔ اس سلسلے میں اکادمی ادبیاتِ پاکستان اور پاکستان پنجابی ادبی بورڈ کو بھی ان کی معاونت کرنی چاہیے۔ ○

○سید سبط الحسن ضیغم
دانشور، ادیب، شاعر لاہور، پنجاب (پاکستان)

پنجابی دے ہمیشہ زندہ رہین والے شاعر

بابا فرید صاحب شاہ حسین صاحب۔ سلطان باہو صاحب۔ سید بلھے شاہ صاحب سید وارث شاہ صاحب۔ سچل سرمست صاحب۔ ہاشم شاہ صاحب۔ خواجہ غلام فرید تے میاں محمد بخش صاحب بارے ' اوہناں دے ناواں اپر تنظیماں بنیاں ہویاں نیں۔ اوہناں دے حوالہ نال کجھ نہ کجھ کم وی کیتا گیا۔ پر مولوی صاحبؒ ورگے پنجابی زبان دے مہان سرجن ہار دے ناں اپر نہ کوئی ادارہ قائم کیتا گیا اے تے نہ ہی اوہناں بارے کوئی کم کیتا گیا اے میرے جاچے صاحبزادہ مسعود احمد پہلے اوہ بندے نے جنہاں ایس پاسے پیر پٹیا اے حالانکہ مولوی صاحبؒ وی مہان شاعر نیں جہڑے پنجابی زبان دے نال ہمیشہ ای زندہ رہن گے۔ انشااللہ آپ دا ایہہ کم انتہائی سوبھا دے قابل اے

جہڑے لوک پنجابی تے فارسی ، دوہاں زباناں دے واقف نیں اوہ چنگی طرح جان دے نیں کہ کیتھے کیتھے مولوی غلام رسولؒ عالپوری ، مولانا عبدالرحمن جامیؒ نوں اوہناں دی ہمیشہ زندہ رہن والی رچنا "یوسفؑ زلیخا" وچ پچھے چھڈ گئے نیں۔ ایہہ مہانتا رب نے ہاری ساری نوں نہیں دتی حالانکہ ایہہ کتاب مولوی صاحبؒ نے ۲۴ سال دی عمر وچ مکمل کیتی۔ جدوں علمی تے فکری طور تے لوک گوڈیاں بھار چلن دا جتن کر رہے ہوندے نیں۔

ایس توں وی وڈی گل داستان امیر حمزہؓ دی رچنا اے جدیاں

پہلیاں دو جلداں اوہناں پندراں سولاں سال دی عمر وچ تخلیقیاں تے تیجی تے اگلی جلد ویہہ سال دی عمر وچ مکمل کیتی۔ پر نکی عمر وچ رچنا کرن دے باوجود وی داستانِ امیر حمزہؓ نوں دنیا دے وڈے ادب دے ہان دی قرار دینا پیندا اے۔ ایہہ پنجاب تے پنجابی زبان دی مہانتا اے جس دی لنکا دا ہر سوجھوان شاعر باون گزا اے۔

صاحبزادہ مسعود احمد ہوراں اک وڈے کم ول پیر پٹیا اے رب انہاں دے ہر قدم اوپر سہائی ہے تے پورے پنجابی جگت نوں انہاں نال پیر ملا کے چلن دی توفیق دیوے۔ آمین

O ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھند
دانشور ، ادیب ، شاعر (بھارت)

لوک جیون دے عکاس شاعر

پنجابی ادب دی تاریخ وچ پنجابی قصیاں دی بہت وڈی تھاں اے۔ پیلو دا مرزا ، وارث دی ہیر ، فضل شاہ دی سوہنی، قادر یار دا پورن بھگت ، ہاشم دی سسی اتے مولوی غلام رسولؒ دی یوسف زلیخا اجیے قصے ہن جہناں دی ادبی سماجک ، ثقافتی اتے تواریخی اہمیت تاں ہے ہی (جس توں انکار نہیں کیتا سکدا) مگر ایہناں دا اِک وان پہلو ایہہ ہے کہ ایہہ قصے پنجاب دے لوک جیون دی عکاسی کردے ہن۔ مولوی غلام رسولؒ نے قصہ کاری دی روایت نوں اگے ول توریا ہے اتے امیر وی بنایا ہے۔ پنجاب دے لوکاں وچ صدیاں توں پرچلت

لوک کہانیاں نوں اپنیاں لکھتاں دا آدھار بنا کے ایہناں وچ نویں معنے بھرے ہن۔ زندگی دیاں اٹل حقیقتاں نوں بیانیا ہے اتے اپنے فنی جوہر وی وکھائے ہن۔ ایہہ قصے اج وی عام لوکاں نوں زبانی یاد ہن۔ ساڈیاں لوک مطلاں دا ایہہ شاہکار بنے رہے ہن۔

مولوی غلام رسولؒ نے ساڈے دھارمک (مذہبی)، عقیدیاں ، لوک وشواساں (Folk beliefs) ،لوک ریتاں اتے روائتاں (Traditions) نوں اپنیاں لکھتاں وچ ایس خوبصورتی نال پرویا ہے کہ پارکھو تے کھوجی دنگ رہ جاندے ہن۔ مولوی غلام رسولؒ عالم پوری توں پچھوں پنجابی قصہ کاری وچ زوال آونا شروع ہو جاندا ہے ..... بلاشک داستان امیر حمزہؓ اتے یوسفؑ زلیخا جیے شاہکاراں دی تخلیق کرن والے ادیب اتے شاعر مولوی غلام رسولؒ دی پنجابی ادب دی تاریخ وچ خاص تھاں ہے

⁂

○مہر کاچیلوی
ادیب، شاعر، مصنف میرپور خاص سندھ (پاکستان)

مولوی غلام رسولؒ عالمپوری

پنجاب دی اک سوہنی خوشبو

ہر قوم اک سمندر وانگوں ہوندی اے جہدے وچ ہیرے لعل تے موتی وی ہوندے نیں۔ ساڈی پنجابی قوم وچ وی ہیرے، موتی تے لعل جے نیں۔ جس قوم وچ کوئی ہیرو یاں عالم نہ ہووے تاں فیر اوہ جی ای نہیں۔

مولوی غلام رسولؒ ساڈا سرمایہ نیں۔ ایہو ساڈی ثقافت اے۔ سانوں اوہناں اتے فخر اے پر اسیں بے قدرے آں۔ اساں لوں عالم دی قدر نہیں کیتی جہدی دھم ساری دنیائے ادب وچ پے چکی اے۔

پنجابی ادب دے پھلاں دے گلدستے نوں سنگھے تاں مولوی غلام رسولؒ دے پھل دی خوشبو وکھری تے نرالی ہوندی اے۔ایس توں مولوی جی دے مقام تے مرتبے دا چنگی طرح تھوہ لگدا اے۔ جے ایس ادبی گلدستے نوں بھورا ہور ہونئے تاں وچوں قادرالکلام، تصوّف دے کوئی دا سورج وانگ نور کھلاردا چہرہ وسدا اے تے نالے اک عظیم صوفی شاعر ساڈیاں اکھیاں نوں حیرت وچ پاؤندا نظر آوندا اے۔ ایس طرح ایہہ ولی، بزرگ تے عالم پنجابی ادب دے اسمان اتے چمکدے چند وانگوں نظریں آوندا اے۔ایس ادبی چند مولوی غلام رسولؒ نے پنجابی بولی دی بڑی ودھیا خدمت کیتی اے تے نالے ناں پایا اے۔

میں مولوی غلام رسولؒ جی بارے جو فائنڈنگز (Findings) جتھ کیتیاں نیں اوہ ایہہ نیں:

۱۔ مولوی غلام رسولؒ جی کون تے کیہ نیں؟

۲۔ مولوی جی دی شاعری دا پنجابی ادب وچ کیہ مقام تے مرتبہ اے؟

۳۔ مولوی صاحبؒ دا سنیہا کیہ اے جو ایڈی کھپ پائی جا رہی اے؟

۴۔ پنجاب دے ایس رتن پتر تے عالم مولوی غلام رسولؒ دے پیغام تے اوس دیاں یادگاراں قائم کرن نی، اج تیک اوس دی اولاد یعنی ساریاں پنجابیاں رل کے کیہ کجھ کیتا اے؟

۵۔ مولوی صاحبؒ دے پیغام نوں اگانہہ ٹورن نی اسیں کیہ کر سکدے آں؟

میں مولوی جی دیاں دوجیاں گتھیاں سلجھاون توں وکھ اوہناں دیاں یادگاراں تے پیغام بارے کجھ منگاں سرکار کولوں کراں گا ایس کر کے دوجے پہلواں اتے گھٹ بولاں گا۔

حضرت مولوی غلام رسولؒ قوم دے گجر تے عالم پور دسوہہ ضلع ہوشیارپور دے رہن والے سن۔ پیو دا ناں مراد بخش تے جمن سال ۱۸۴۹ء دسیا جاندا اے۔ تھائیں تھائیں مدرسیاں وچ ویلے دی تعلیم حاصل کر کے فیر آپ نے مدرس بن کے کئی دوجے غلام رسول پیدا کیتے۔ جدوں تصوف دا نشہ چڑھیا تے مدرسیاں وچوں نکل کے امام بن گئے۔ وعظ تے ہدایت دا بوہا کھول دتا تے اپنے خیالات نوں کئیاں لڑیاں وچ پرویا جویں چوپٹ نامہ، مسئلہ توحید، سی حرفی، سسی پنوں، داستان امیر حمزہؓ، احسن القصص یعنی

یوسفؑ زلیخا تے چٹھیاں وغیرہ۔ پر آپ دی تصنیف یوسفؑ زلیخا آپ دی شاعت تے شہرت دا سبب بنی۔

پنجابی وسوں وچ "یوسفؑ زلیخا" نے لوک ادب دا درجہ حاصل کیتا تے بڑی مقبولیت حاصل کیتی۔

مولوی صاحبؒ دی ساری شاعری پھرولن توں مگروں آدمی ایس نتیجے تے اپڑدا اے پئی اوہناں دیاں ساریاں تصنیفاں وچوں یوسفؑ زلیخا سر کڈھویں اے جہڑی مولوی جی دی موت (۱۸۹۲ء) توں تقریباً ویہہ ورھے پہلاں لکھی گئی سی۔ ایس کتاب وچ سادگی نال مٹھاس نوں ورتیا گیا اے۔ سوز نوں بڑی تھاں دتی گئی اے جہڑی روانی دے کے کلام نوں ہور موثر بنا رہی اے۔ جائی دا رنگ جمایا گیا اے۔ مولوی جی نے ایس قصے دے پاتراں نوں بڑی ہوشمندی نال ٹوریا اے۔ مرداں دی گل مردانے لحاظ وچ تے زنانیاں دی گل زنانے لہجے وچ ، نالے محاورے وی اوہناں دے لہجے دے مطابق ورت کے کتاب نوں پر تاثیر بنا دتا اے۔ بھاگ بھری واگوں حالع دا کردار وی اک انوکھی داستان اے۔ زلیخا دے کردار نوں عشق مجازی دے کے گل نوں چھری دا بڑا دلچسپ موضوع بنا دتا اے۔ کتاب دی مقبولیت واگوں اپنے پیارے روشن علی دے ناں اپنی پدھر دیاں درد بھریاں منظوم چٹھیاں لکھ کے پنجابی ادب دی تاریخ وچ انقلاب تے ہلچل پیدا کر دتی اے۔ مولوی صاحبؒ دی بے چین روح نوں روشن علی دے وصل دی تلاش نے بھانبڑ لا دتا جہڑا شعری سانچے وچ ڈھل کے پنجابی ادب دے وادھے دا سبب بنیا اے۔ ۱۸۷۳ء توں لے کے اج تیک مولوی غلام رسولؒ دا کلام پنجابی ادب وچ اپنا مقام تے رتبہ اوسے طرح اپنی کیتی کھڑا اے۔

ویلے دے حساب نال مولوی صاحبؒ نے جو کجھ آکھیا اے اوہ چنگن جوگ اے۔ اوہ آکھدے نیں کہ ہرے کماں دا نتیجہ برا۔ بریاں خصلتاں ، دوج تے نفرت قابل مذمت تے نفاق برائیاں دی جڑ اے۔ ایہناں گلاں توں اوہ ورجدے نیں۔ مولوی ہوریں خاص کر کے ایکے دا درس دیندے تے یک سوئی دی تلقین کردے نیں۔ خاص کر پیار دی چاشنی دا سواد دسدے نیں۔ ایہو اوہناں دا پیغام تے سُکھیا اے جہنوں ساری دنیا وچ پھیلاؤن دی لوڑ اے تاں جو دوجی دنیا وی ایس توں مستفیض ہو سکے۔

پنجاب دے ایس لائق پتر تے عالم حضرت مولوی غلام رسولؒ دے پیغام نوں پچھاؤن واسطے تے اوتھاں دیاں یادگاراں قائم کرن لئی اج تیک اسیں کجھ نہیں کیتا۔

سگوں اساں اوہناں دی محنت توں فائدہ لے گئے اوہناں دے علم نوں ویچیا اے پیسے کمائے تے ڈھڈ بھرے نیں۔ وڈیاں وڈیاں گرانٹاں لین والے ادارے وی اپنا اپنا ڈھڈ بھردے رہے پر کسے وی پنجاب دے ایس شہہ زور عالم تے صوفی شاعر ول دھیان نہ دتا۔

جے اسیں مولوی صاحبؒ دے کلام تے کتاباں نوں دوجیاں زباناں وچ ترجمے کروا کے ساری دنیا وچ ونڈ سکیے تاں ساڈا مدعا پورا ہو جاندا اے۔ ایہہ بڑا موثر طریقہ اے اوہناں دے کلام اتے تحقیقی مقالے لکھوا کے ساڈیاں یونیورسٹیاں نویاں نسلاں نوں اپنے بزرگاں تے عالماں توں واقف رکھ سکدیاں نیں۔

حکومت پنجاب کولوں مہر کا چیلوی منگ کرواں اے پئی مولوی غلام رسولؒ دی وفات والے دن سرکار عام چھٹی کرے مولوی صاحبؒ دے ناں اتے اکیڈمی تے لائبریری قائم کر کے اوہناں دے فن اُتے تحقیق کروائی جائے۔ سرکار توں علاوہ اسیں اپنے طور اتے اپنیاں لائبریریاں درس گاہواں روڈاں پارکاں کلباں

بازاراں ہسپتالاں ریل گڈیاں تے فوجی رجمنٹاں دے ناں مولوی غلام رسول" دے ناں اتے رکھ کے وی کجھ نہ کجھ کر سکدے آں ایس موقع اتے میں علان کرواواں پئی میں اوس بورڈ وچ بالکل رضا کارانہ تے مفت کم کرن لئی تیار آں جہڑا حضرت مولوی غلام رسول" عالپوری دے پیغام نوں اگانہہ ٹورن لئی بنایا جاوے۔ آخر اتے میں چوہدری مسعود احمد گجرباٹی حضرت مولوی غلام رسول" عالپوری اکیڈمی فیصل آباد دا شکریہ کردا کرواواں نالے اکیڈمی قائم کرن اتے ودھائی دیناواں جنہاں اکیڈمی دی بنیاد رکھ کے لوکاں نوں کم کرن دی دعوت دتی اے!

علامہ محمد حسین عرشیؔ امرتسری
عظیم دانشور۔ محقق

پنجابی کا شاعرِ اعظم

حضرت مولوی غلام رسولؒ عالمپوری

اگر کوئی مجھ سے پوچھے کہ مشرق و مغرب کے شعراء کی صفِ اول میں کھڑا کرنے کے لئے پنجابی ادب کے ذخیرے میں کون شخص ہے تو میں بے تکلف کہہ دوں گا کہ حضرت مولوی غلام رسولؒ عالم پوری مرحوم۔

وقت آئے گا کہ پرستاران ادب مولوی غلام رسولؒ کی ہر ہر بات کو تلاش کریں گے اور ان کی اشاعت پر فخر کا سر بلند کریں گے۔ ان کی عالی پایہ تصانیف کو بے رحم تاجروں کے مظالم سے نجات دلائی جائے گی۔ ان کے حسین و جمیل اور محققانہ ایڈیشن چھاپے جائیں گے اور ان پر قابل قدر حواشی لکھے جائیں گے۔ پنجابی ادب اپنے جمیل چہرے سے جہالت و کم علمی کے پردے اٹھا رہا ہے اور اہل علم کی نگاہوں کو دعوت نظارہ دے رہا ہے۔

تصانیف:

راقم کی نظر سے حضرت مولوی غلام رسولؒ کی مندرجہ ذیل تصانیف گزری ہیں:

زلیخا..... جس کا ایک ایک صفحہ اپنے مصنف کے بے پناہ سوز و گداز اور کمال علم و فضیلت کی شہادت دے رہا ہے۔ عرفی شیرازی نے کہا تھا۔

للہ للہ کہ نیازم بہ نسب نیست
ایک بہ شہادت طلسم لوح و قلم را

(یعنی خدا کا شکر ہے کہ میں خاندانی فضیلت کا محتاج نہیں۔ میری فضیلت میرا قلم اور کاغذ ہے جو ابھی حاضر کیے دیتاہوں۔)

یہ شعر حضرت مولوی غلام رسول عالپوریؒ پر عرفی سے بھی زیادہ صادق آتا ہے۔ آپ گوجر خاندان میں نشو و نما پاتے ہیں اور شعر میں حضرت مولانا نورالدین جامیؒ سے بھی سبقت لے جاتے ہیں۔ اگر کسی تذکرہ نویس یا مشہور مصنف نے ان کے متعلق کوئی تعریفی جملہ نہیں کہا تو حق یہ ہے کہ وہ اس کے بغیر بھی آفتابِ سخن ہیں۔ ان کے اپنے الفاظ ہی ان کے تعارف کے لئے ہر معرّف سے بڑھ کر ہیں۔

چٹھی حضرت، مولوی غلام رسولؒ:

یہ بڑی بحر کے تقریباً ۱۲۰ اشعار ہیں جو مولوی صاحبؒ نے اپنے محبوب دوست اور شاگرد سید روشن علی ماوی کو لکھے ہیں۔ ان میں درد و گداز کی وہی روح ہے جو زلیخا میں ہے۔

نثر:

خوش قسمتی سے مجھے حضرت مولوی غلام رسولؒ کا ایک اردو نثرپارہ مل گیا جو انہوں نے چٹھی کی تمہید کے طور پر لکھا تھا۔ اس کے مطالعہ سے اور زلیخا کے اشعار خاتمہ سے ان کے بعض حالات پر ہلکی سی روشنی پڑتی ہے۔ اس مضمون میں حسبِ ضرورت و گنجائش ان دو ماخذوں سے استفادہ کروں گا۔

قصہ یوسفؑ زلیخا کا آخری عنوان "خاتمۃ الکتاب بعون الوہاب" ہے۔ اس

کے مطالعے سے معلوم ہوتا ہے کہ ۱۲۹۰ھ محرم کی پہلی تاریخ اس تصنیف کا آغاز ہوا اور اسی ماہ کی آخری تاریخ اختتام ہوا۔ کتاب کا نام احسن القصص سورہ یوسفؑ، قرآن مجید سے لیا گیا ہے۔ مصنف نے اس کا سال تصنیف اسی نام کے اعداد کو تین دفعہ جمع کرنے سے نکالا ہے۔ چنانچہ "احسن القصص" کے عدد ۴۳۰ ہوتے ہیں جو تین مرتبہ جمع کرنے سے ۱۲۹۰ بن جاتے ہیں۔ اس حساب سے یہ تصنیف لطیف آج سے ۸۲ سال پہلے کی تخلیق ہے۔

مقدمہ کتاب میں اس کے ماخذ چار بتائے گئے ہیں۔ قرآن مجید، توریت شریف، تفسیر امام غزالیؒ، زلیخائے جامی۔ مصنف نے دعویٰ کیا ہے کہ اس نے کہانی کو افراط و تفریط سے بچایا ہے اور جس بات کی سند اسلامی کتب سے نہیں مل سکی اس سے کامل اجتناب کیا ہے۔

"چٹھی کے متعلق ان کا اپنا بیان ہے کہ مکتوب الیہ سیّد روشن علی مصنف مرحوم کا شاگرد تھا۔ مدتوں یک جائی اور طبائع کی مناسبت سے آپس میں گہری محبت کا رشتہ پیدا ہو گیا۔ اس کے بعد سیّد نے مالوے کی اقامت اختیار کی۔ پھر مولوی صاحبؒ کی ملاقات کیلئے عالم پور میں آمدورفت جاری رہی۔ مولوی صاحبؒ نے اپنی معرفت سیّد صاحب کی شادی کرا دی۔ اب ان کی مصروفیتیں بڑھ گئیں اور آنا جانا پہلے کی طرح جاری نہ رہ سکا۔ لیکن خط و کتابت میں وعدے ہوتے رہے جن کے ایفا کی نوبت نہ آئی تو مولوی صاحبؒ نے سوز فراق سے مجبور ہو کر منظوم چٹھی لکھ کر سیّد صاحب کو بھیجی۔ یہ واقعہ ۱۳۰۰ھ ۸ محرم کا ہے۔ یعنی قصہ یوسفؑ زلیخا کی تصنیف سے ۱۰ سال بعد کا۔ مذکورہ بالا نثر (نوشتہ مولوی صاحبؒ) سے پتہ چلتا ہے کہ آپ اس سے کئی سال بعد تک زندہ رہے۔

یہ نثر پارہ جو آج سے زائد از ستر سال پہلے کا نمونہ ہے اس کی چند سطریں ملاحظہ فرمایئے:

> "واضح رہے کہ بندہ غلام رسول عالم پوری کے پاس مدتوں سیّد روشن علی صاحب بغرضِ تعلیم مقیم رہا۔ چونکہ وہ از روئے حسب و نسب شریف آدمی تھا اس سے بے تکلفانہ دل کا لگاؤ تھا اور وہ بھی چونکہ راقم کی محبت میں شیفتہ تھا۔"

آگے چل کر لکھتے ہیں کہ سیّد صاحب موصوف کے ایک خاص گھریلو خط کے جواب میں یہ منظوم چٹھی لکھی گئی۔ چنانچہ اصل الفاظ یہ ہیں:

> "اصل چٹھی تو اس کو بہ سبیلِ ڈاک موصول ہوئی اور پھر بعض شائقین نے اس کو نقل کیا۔ پھر نقل در نقل ہوتے ہوئے آج تک بہت گھٹ گئی۔ جیسا لکھا تھا اب ویسا ہی دوستوں کی تفریح کے واسطے اتارا جاتا ہے۔ جاننا چاہئے کہ یہ نامہ بتاریخ ۸ محرم ۱۳۰۰ھ مطابق کاتک سن ۱۹۳۹ بکرمی بروز شنبہ بوقتِ نیم روز جانی موچی کی دکان میں بیٹھ کر حالتِ دردِ چشم لکھا گیا........."

اس عبارت کے زیرِ خط فقرے (نقل در نقل ہوتے ہوتے آج تک) سے معلوم ہوتا ہے کہ مولوی صاحبؒ چٹھی کی تاریخ (محرم ۱۳۰۰ھ) سے مدت بعد تک زندہ رہے۔

چٹھی کا تعارف:

راقم نے اس چٹھی اور قصہ یوسفؑ زلیخا کو کئی دفعہ آنسوؤں کا خراج دیا ہے اور یہ ان چند کتابوں میں سے ہے جنہوں نے عاجز کے دل کو سوز و گداز

کی دولت بخشی۔ حضرت مصنف اپنے محبوب سیّد روشن علی کو خطاب فرماتے ہیں۔ ولولہ عشق اور انداز فریاد دیکھئے۔

حال حال او سجنا حال ویکھیں حال اساں دے عشق سودائیاں نیں
اسیں کھڑے اڈیکدے راہ تیرا ساڈے دیوندے نین دہائیاں نیں
اسیں اکھیں دیاں دھیریاں گھولیاں نیں گھول وچ دوات الٹائیاں نیں
اساں چٹھیاں لکھیاں واچنے نوں توں تاں واچ کے پاڑ گوائیاں نیں
فریاد او بیلیا! لگیں ساراں کریں رحم فراق دیاں ماریاں تے
گھر اجڑے وسن جے کریں پھیرا، کاری ہووے علاج بیماریاں تے

احساسِ کمال:

شاعر کو اپنے کمال فن کا جا طور پر احساس ہے۔ چند شعر اس موضوع پر بھی قابلِ ملاحظہ ہیں جن میں فنی اصطلاحات نظم کی گئی ہیں۔

کدوں شعر دا قافیہ تنگ ساڈا، کدے بجھوا وزن مقدار ناہیں
تقطیع دے وچ میزان ٹیڈا مطلع، حشو، عروض، کچھار ناہیں
وچ اکت معنی واحد قافیے دے سوچ ویکھ لے پیا تکرار نا ہیں
ایہہ شعر شعور تھیں دور بھانویں لیکن سحر ہے، صرف اشعار ناہیں
نوک قلم دی چھان دی موتیاں نوں ایسا ابر نیساں گوہر بار ناہیں

سی حرفی:

حضرت مولوی غلام رسولؒ نے ایک سی حرفی لکھی ہے جس میں مختصرا (سسی پنوں) کے بعض حالات اور سوز و گداز کا ذکر ہے۔ نمونۃً ایک بند دیکھئے۔

ت تاپ دے دو نین تتی دے رت وہندی پرنالے
کھڑی پکارے کر کر نعرے وکھ پا گئے ہوت رذالے

نہ چھڈ جائیں پنوں یارا ، مینوں آ مڑ لے چل نالے
لے پیغام غلام رسولا ، میرے یار دے کریں حوالے

یوسفؑ زلیخا:

یہ طویل مثنوی مولانا مرحوم کا شاہکار ہے۔ اس کے مختلف عنوانات کے نمونے ملاحظہ فرمایئے۔ سب سے پہلے حمدِ باری تعالیٰ ہے۔ ہمارے عام شعراء اپنی تصانیف کا آغاز حمد سے کرتے ہیں اور اس میں اپنا پورا زورِ طبیعت صرف کرتے ہیں۔ مولانا نے اس مضمون کو ۸۸ اشعار میں ختم کیا ہے اور شاید کوئی شعر بھرتی کا نہیں۔ ہر شعر میں کوئی نہ کوئی الٰہیات کا مسئلہ بیان کیا ہے۔ اس کے پڑھنے سے بہت سے علمی نکات و حقائق سامنے آتے ہیں۔ توحیدِ شہودی کی تشریح ، مقامِ طنزیہہ، حدوث و قدم کی بحث ، وجود و عدم کے اسرار ، الست و بلیٰ کا عہد ، بارِ امانت ، نفس ، قلب ، روح ، خلق و امر ، عرفانِ نفس ، تنبیہ ، انذار ، نفسِ امارہ ، سیر الی اللہ ، نفی اثبات ، شرح آیہ اللّٰہُ نُورُ السَّمٰوٰتِ وَالاَرض ، شرح آیہ هَل تریٰ مِن فطور ، شرح آیہ وفی اَنفُسِکُم فَلاَ تُبصِرُون ، وصفِ مذاقِ سلیم وغیرہ ...... اس قسم کے بیسیوں مسائل ہیں جنہیں بغایتِ عمیق وبلیغ انداز سے بیان کیا گیا ہے۔ اس کے مطالعے سے تسلیم کرنا پڑتا ہے کہ شاعر بلند مرتبہ صوفی ، فلسفی ، متکلم اور مفسر ہونے کے علاوہ بہت سے علوم و فنون میں کافی دستگاہ رکھتا ہے۔ صرف اسی ایک عنوان کی شرح کی جائے تو ایک کتاب تیار ہو سکتی ہے۔ بلند علمی مضامین کی وجہ سے بعض شعراء اغلاق کی حد تک پہنچ گئے ہیں۔ عام ناظر تو خیر کیا سمجھیں گے خواص کو بھی ان کے معانی متعین کرنے میں دقت پیش آ

سکتی ہے۔ ذیل میں ہم دونوں قسم کے نمونے پیش کرتے ہیں۔ اول سلیس بعد میں پیچیدہ و مغلق۔

ا حمد کی تعریف:

شاعر نے ایک عجیب وجدید بات پیدا کی ہے یعنی حضرت محمود عزاسمہ و جل ذکرہ کی حمد سے پہلے خود حمد کی تعریف کی ہے کہ اس ذاتِ بے چند و چوں کے لئے جو حمد کی جائے وہ کیسی ہونی چاہیے۔

عشق بھنا، اخلاص نہلایا، رنگیا رنگ شہودی
رِصدق صفا دی آب ہوائیں پلیا وچ خوشنودی
برگ و برگ ارادت ازلی نُور رچایا ہویا
محویت دے خمر طہوروں نشہ چڑھایا ہویا
افضل اطہر اکمل انور جیہیں وچ سب وڈیائیاں
عدم تکلف والیاں ندیاں جس تھیں وہندیاں آئیاں
ازل ازالی، ابد آبادی، حمد دوام دوامی
وچ دربار وجوب غنا دے ایہہ سر سبز مدامی

ان اشعار کی شرح میں مختصر سا حاشیہ جو غالباً حضرت مصنف کے اپنے قلم کا نتیجہ ہے قابلِ غور ہے۔

"ایں ہر سہ بیت لہٰذا مع نصف مصرع از بیت چہارم بطرز تنسیق الصفات صفت است کلمہ حمد موصوف آں موخر افتادہ است"

یعنی اوپر کی تمام صفات کا موصوف فقط "حمد" ہے جو آخر میں آیا ہے۔ مختصراً

یہ سمجھئے کہ اللہ کی حمد میں مندرجہ ذیل صفات ہونی چاہئیں:

۱۔ عشق آمیز، محبت، اخلاص اور توحیدِ شہودی کے رنگ میں رنگین۔

۲۔ صدق و صفا کی آب و ہوا سے رضا کی فضا میں پروردہ۔

۳۔ پتے پتے میں ارادتِ ازلی کا نور سرایت کیے ہوئے۔

۴۔ شرابِ طہور کی محویت کے نشے میں سرمست۔

۵۔ فضیلت، پاکیزگی، کمال اور نورانیت کی تمام خوبیوں سے متصف۔

۶۔ جس میں تکلف و تصنع کا شائبہ تک نہیں۔

۷۔ لا ابتدا اور لا انتہا حمد ہمیشہ ہمیشہ کے لئے۔

۸۔ حضرت واجب الوجود کی بارگاہِ بے نیازی میں بہارِ جاودانی کی طرح۔

عجزِ حمد:

ذرا آگے بڑھ کر فرماتے ہیں۔

عجز کمال خدا دے حمدوں ہر ذرہ اقراری
دم دم لکھ لکھ لوں لوں حمدوں تھیے نہ شکر گزاری

کائنات کا ہر ہر ذرہ حمد خدا سے عاجزی کا معترف ہے۔ اگر ہر ہر رونگٹے میں لاکھ لاکھ زبانیں پیدا ہو جائیں اور ہر دم حمد کرتے رہیں تو بھی حق حمد و شکر ادا نہیں ہو سکتا۔

عجز ادراک:

عرفانِ ذات کے متعلق عقول و افہام کی نارسائی کا ذکر پرانا موضوع ہے اور ہر شخص نے اس کو اپنے رنگ میں بیان کیا ہے۔ مولانا فرماتے ہیں۔

حادث کیا قدیموں جانے بے لکھ لوٹے ہوائیں
وچے ڈُب مریدیاں عقلاں حیرت دے دریائیں

حادث بے انتہا پرواز کرنے کے بعد بھی قدیم کا ادراک نہیں کرسکتا۔ یہ وہ مقام ہے جہاں حیرت کے دریاؤں میں عقلیں غرق ہوکررہ جاتی ہیں۔بقول سعدی۔

چہ شب ہا نشستم دریں دیر گم
کہ حیرت گرفت آستینم کہ قُم

کئی راتیں میں اس مت خانہء عالم میں غرق فکر بیٹھا رہا۔ آخر حیرت نے میرا ہاتھ پکڑ کر چونکایا کہ "اٹھ کھڑا ہو۔"

تلمیحِ آیات:

اشعار میں جا جا آیاتِ قرآن کی طرف لطیف اشارے کرتے جاتے ہیں اور پند و وعظ کا فریضہ بھی انجام دیے جاتے ہیں۔

نائیں شے مذکور کدائیں اندر وقت وہائے
فیض وجودُ عدم تے چمکیا، کھولے راز چھپائے

یہ سورہ دہر کی پہلی آیت کا ترجمہ ہے ، هَلْ اَتٰى عَلَى الْاِنْسَانِ حِيْنٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَّذْكُوْرًا ہ (کیا انسان پر ایسا وقت نہیں آچکا جب یہ کوئی قابلِ ذکر چیز تھا ہی نہیں۔)

اب شعر کی اردو نثر پڑھیے:

گذشتہ وقت میں تو کوئی قابلِ ذکر چیز نہیں تھا۔ عدم کی تاریکی پر خورشید وجود نے روشنی ڈالی تو پوشیدہ اسرار کھل گئے۔

پائے راز برھوں دے بھارے تے توں عہد پکائے
بول بلٰی اقراری ہویوں، آن غضب سر چائے

انسان اپنے مصدرِ حقیقی سے فراق کا بھاری بوجھ اٹھاتا ہے اور "اَلَستُ بِرَبِّکُم" کے جواب میں "بلیٰ" کا عہد کرتا ہے اور پھر یہاں آکر اسے فراموش کرتا ہے لیکن اہل اللہ اس عالم فراق میں بھی اس عہد کو یاد رکھتے ہیں اور وصالِ حقیقت کے لئے بے تاب رہتے ہیں۔ بقول پیر روم۔

بشنواز نے چوں حکایت می کند
وز جدائی ہا شکایت می کند
کز نیستاں تا مرا ببریدہ اند
از نفیرم مرد و زن نالیدہ اند

ترجمہ: بانسری کی حکایت اور جدائی کی شکایت سن کہ میں اپنے نیستاں سے کٹ کر الگ ہوئی ہوں، میری فریاد میں زن و مرد رو رہے ہیں۔

آیہ کریمہ اِنَّا عَرَضنَا الاَمَانَۃ...... ۔ کے متعلق فرماتے ہیں۔

بار امانت چا نہ سکے زمیں فلک بے چارے
انس ظلوم جہول اٹھایا ہن کیوں عہدوں ہارے

اس کے بعد سات شعر بہت سے حقائق و معارف پر مبنی ہیں پھر آٹھویں شعر میں اسی عہد کی طرف رجوع کرتے ہیں۔

اے غدار نہ ہار اقراروں انت پچھوں ہتھ ملنا
کت ول چلیوں کدھر چلنا کس سنگت وچ رلنا

اب " ظلوم و جہول" کی عجیب تفسیر کرتے ہیں۔

ظالم جاہل ہے نہ ہندوں نہ پوندوں وچکارے
ایہہ ہے مدح مذمت ناہیں اس وچ ناز اشارے
ظلم کما سر نفس امارے لوم نہ رہسی مولے
بعد وصول الہام اچانک اطمینان قبولے
لازم جہل فنا نوں آیا جاں ایہہ پانویں ناہیں
سب پرواز تیرا وچ تیرے خودیوں جاویں ناہیں

یہی بہت سے اشعار ہیں جن کا خلاصہ مفہوم یہ ہے کہ:
زمین و آسمان بارِ امانت اٹھانے سے عاجز آ گئے۔ آخر ظالم و جاہل انسان نے اٹھایا۔ اب یہ عہد شکنی کیوں کرتا ہے۔ اے غدار انسان! وعدہ نہ توڑ ورنہ پچھتانا پڑیگا۔ تو کدھر جا رہا ہے؟ کدھر جانا چاہیے تھا؟ کس جماعت میں شامل ہونا تھا؟ اگر تو ظالم و جاہل نہ ہوتا تو اس دنیائے سعی و عمل میں نہ آتا۔ یہ تو تیری مدح ہے مذمت ہر گز نہیں۔ اس میں کئی ناز اور اشارات ہیں۔

شرح ظلوم:

نفسِ امارہ پر ظلم کر، غفلت کی نیند ختم ہو جائے گی۔ الہامِ الٰہی سے سرفراز ہو کر ناگہاں اطمینان کی دولت حاصل کرے گا۔

شرحِ جہول:

اس عالمِ فنا سے جاہل ہونا لازم ہے۔ جب تک اس راز کو نہ پائے گا خودی سے دستبردار نہ ہوگا اور اپنے اندر کی روحانی کائنات سے بے خبر رہے گا۔

مذاقِ سلیم:

اسرارِ حقیقت کو سمجھنے کیلئے درسی علوم کافی نہیں۔ اس کیلئے فطری طور پر صحتِ ذوق کی ضرورت ہے۔ اس نکتے کو نہایت عمدہ اور محسوس مثال سے سمجھاتے ہیں:

اق سلیم پچھان خود شیرینی قنداں
ریاں ہر تلخی جاپے ، ہون خلاص نہ ہنداں

جن لوگوں کو مذاقِ سلیم کی نعمت حاصل ہے وہی قند و نبات کی لذّت سے بہرہ اندوز ہو سکتے ہیں۔ اس کے برعکس جن کے اندر صفرا کا غلبہ ہے ان کو ہر چیز کڑوی معلوم ہو گی۔

افعال ، ذات اور صفات:

علمِ تصوف کا یہ ایک غامض نکتہ ہے کہ عالمِ محسوسات ایک آئینہ خانہ ہے جس میں افعالِ الٰہیہ کا عکس پڑ رہا ہے اور یہ افعال صفاتِ الٰہیہ کے ظلال (سائے) ہیں اور صفات کا غیر منفک تعلق ذاتِ باری سے ہے۔ مثلاً صفتِ خالق کا اثر فعلِ تخلیق سے ، صفتِ رازق کا رزق رسانی سے ، محی کا حیات بخشی اور ممیت کا قبضِ روح سے ظاہر ہے۔ اس وسیع مضمون کو ایک شعر میں ظاہر کیا ہے

ہر محسوس تیرا تک دیکھیں سب عکوس افعالوں
تے افعال ظلال صفاتوں ، صفتاں ذات کمالوں

لیکن اس سے یہ نہ سمجھا جائے کہ خالق کا اپنی مخلوق سے اس قسم کا علاقہ ہے جیسا مشین کا مشین بنانے والے سے کہ وہ یورپ میں بیٹھا ہے اور اس کی صنعت لاہور و کراچی میں اپنا کام کر رہی ہے بلکہ وہ کسی وقت بھی اپنی مخلوق کے کسی ادنیٰ

سے ادنیٰ جزو سے دور نہیں جیسے عکس دی عکس سے بعید ہو ہی نہیں سکتا۔

عاکس عکسوں ہر جا اقرب ، اصل دی ذات احوالوں
اوہ اقرب تھیں اقرب جس تھیں شورش حسن جمالوں

اس مقام پر آ کر بعض فرقے حلول واتحاد کی گمراہی میں مبتلا ہو گئے اور مظاہر فطرت انسان ، گائے ، سانپ ، سورج وغیرہ کو خدا کا اوتار سمجھ لیا۔ بعض ہمہ اوست کے گرداب میں پھنس گئے۔ مولانا غلام رسولؒ نے اس الجھن کو بھی ایک شعر میں صاف کردیا۔

اثر حلول ، اتحاد نہ سمجھیں تے نہ کیف بیانوں
جے پانویں حق پاویں جیونکر ہے منصوص قرآنوں

یعنی اس مسئلے میں اصلی فیصلہ وہی ہے جو قرآن کی صریح تعلیم سے ثابت ہے۔ انسانی عقول و افکار اس باب میں کسی قطعی اور متفقہ نتیجے پر پہنچنے سے قاصر رہے ہیں۔ پیر رومؒ کا ارشاد ہے۔

اتصالے بے تکیف بے قیاس
ہست رب الناس را با جان ناس

ترجمہ: (لوگوں کی جانوں کا قرب لوگوں کے رب کیساتھ بے کیفیت اور بے قیاس قسم کا ہے۔)

سچ تو یہ ہے کہ یہ باتیں کہنے اور بیان کرنے کی نہیں، آئینہ قلب کو ذکرِ الٰہی اور اخلاقِ جمیلہ سے صیقل کرنے کی ضرورت ہے۔ اسی کا نام سلوک ہے اور اس کے عامل کو سالک کہتے ہیں۔ سالک قال سے آگے حال کی شاہراہ پر چلتا ہے۔ مولانا فرماتے ہیں۔

باجھوں حال نہ قال منافع ، قالی دا ہتھ خالی

ہو خالی سدواوے عالی ، ایہہ ہے طبع رذالی
فرج شکم دا بندہ ہو کے لافاں مار نہ مولے
نام دھریں کافور زنگی دا ، پر کیہ کون قبولے

جس طرح سیاہ فام حبشی کا نام کافور رکھنے سے اس میں کافور کی رنگت اور خاصیت نہیں آ جاتی۔ اسی طرح اہلِ سلوک کی باتیں کرنے سے اسرار سلوک حاصل نہیں ہوتے۔ بہت سے لوگ جنسی اور شکمی خواہشات کی سیری کیلئے عارفوں کا لباس پہن لیتے ہیں اور ان کی باتوں کی نقل اتارتے پھرتے ہیں لیکن امتحان کے موقع پر نامقبول ثابت ہوتے ہیں۔ رومی فرماتے ہیں۔

قال بگذار و مردِ حال شو
پیشِ مردِ کاملے ، پامال شو

مناجات :

حمد کے آخری اشعار مناجات پر مشتمل ہیں۔ فرماتے ہیں۔

تیں ہندے میں رکت ول جانواں ناہیں ہور ٹکا ناں
جے تقصیروں میں پُر دامن ، غالب فضل رباناں

ایہہ گرداب اندھیر غماں دا ، دنیا نام سداوے
پور بھرے وچ بیڑے غرقن ، جے نہ نبے لاوے

میرے کار حوالے تیرے ، یا ستار غفارا
عدل کریں میں پکڑیا جانواں فضل کریں چھٹکارا

میں بندہ توں صاحب میرا انت نہ تیں وڈیایوں
رحمت تیری بہت زیادہ بندے دی بُریایوں

اِتھ اقرار نبیاں سندا لااُحصی وچ آیا
کنہ تیری کو پا نہ سکے ، توں بے مثل خدایا

توبہ دی توفیق اساتوں ، دیویں پاک الٰہا
در اپنے دا رکھ سوالی ، ہر دم شاہنشاہا

اے اللہ ! آپ کے ہوتے ہوئے میں کہاں جاؤں۔ آپ کے سوا کوئی پناہ کی جگہ نہیں۔ اگر میں سراپا تقصیر ہوں تو آپ کا فضل اس پر بھی غالب ہے۔ یہ مقام جسے دنیا کہتے ہیں ، دکھوں اور تکلیفوں کا بھنور ہے جس میں انسان گھرا ہوا ہے۔ اگر اللہ تعالیٰ کنارے پر چا کر نہ لے آئیں تو کسی کی کشتی ڈوبنے سے بچ نہیں سکتی۔ اے عیب پوش! اے خطا بخش! میرا معاملہ آپ کے سپرد ہے۔ اگر آپ انصاف کریں تو میں سخت سزا کے لائق ہوں اور اگر آپ اپنے فضل و کرم سے نوازیں تو نجات کی امید ہے۔ میں آپ کا بندہ ہوں۔ آپ میرے آقا ہیں۔ آپ کی عظمت لا محدود ہے۔ آپ کی رحمت میرے گناہوں سے بہت زیادہ ہے۔ نبیوں نے بھی لا احصی ثناءً علیک کہہ کر آپ کی تعریف سے اپنے عجز کا اقرار کیا۔ آپ کی کنہ کا ادراک وہ بھی نہ کر سکے۔ اے خدائے تعالےٰ آپ بے مثل ہیں۔ اے اللہ پاک! ہمیں توبہ کی توفیق دیجئے۔ اے بادشاہوں کے بادشاہ ہمیں ہر وقت اپنے ہی دروازے کا سائل رکھیے۔

مولانا جامی جو اپنے تخلص کے اعداد کی مناسبت سے ۵۴ کتابوں کے مصنف

کہے جاتے ہیں۔ ادبی لحاظ سے داستان زلیخا ان کے شاہکار کی حیثیت رکھتی ہے۔ بلاشبہ اس میں کئی مقام ایسے آتے ہیں جو اپنے حساس قاری سے اشک و آہ کا خراج لئے بغیر نہیں رہتے۔ میں ان کی "حمد" کو مولوی غلام رسولؒ کی "حمد" کے سامنے رکھ کر دیکھ رہا ہوں۔ مجھے یہ اعتراف کرنے میں کوئی جھجک محسوس نہیں ہوتی کہ مولانا غلام رسولؒ کا پایہ بلند اور بہت ہی بلند ہے۔ آپ نے نہ صرف مسائل بیان کئے ہیں بلکہ مسائل کے اندر اہلِ حال کی سی لذت بھی رکھ دی ہے جو قاری کو اس عالم رنگ و بو سے نکال کر ماورائیت کے عالم میں لے جاتی ہے۔ اس کے ساتھ میں اعلیٰ اخلاقی درس اور تزکیہ نفس کی موثر تعلیم بھی موجود ہے۔ پنجابی زبان میں تصوف اور الٰہیات کا اتنا گراں بہا ذخیرہ کم از کم میری نظر سے آج تک نہیں گزرا۔

نعت :

ہمارے داستان سرا شعرا کا زمانہ قدیم سے یہ دستور چلا آ رہا ہے کہ حمد کے بعد نعت میں جوشِ عقیدت اور زورِ طبیعت کا اظہار کرتے ہیں۔ فردوسی، نظامی، سعدی، خسرو، جامی وغیرہم، ایرانی شعراء سے لے کر پاک و ہند کی مختلف زبانوں کے شعراء سب کے سب اس منزل سے ہو کر گزرنا اپنی سعادت سمجھتے ہیں۔ لیکن افسوس کا مقام ہے کہ یہ مضمون جس قدر عام ہے اسی قدر اس میں مناسب احتیاط کا سخت فقدان ہے۔ وہ کسی بزرگ نے کہا ہے :-

با خدا دیوانہ باشد و با محمدؐ ہوشیار

نعت کے میدان میں بہت کم لوگ ہوشیار پائے جاتے ہیں۔ عام شعراء نے "والضحیٰ چہرہ اور واللیل زلف" کی قسم کی نعتیں کہی ہیں یا پھر احمد واحد کا صحیح

مرتبہ و فرق سمجھنے میں سخت ٹھوکر کھائی ہے۔ اس کا نتیجہ عوامی اثر و عقیدت کی شکل میں نفسِ اسلام کے خلاف ثابت ہوا ہے۔ صحیح اور نفع بخش نعت وہی لوگ کہہ سکتے ہیں جن کو مقامِ نبوت کے ساتھ پیامِ نبوت پر غور کرنے کی سعادت نصیب ہوئی۔ سب سے بہتر اور صحیح ترین نعت وہ ہے جو حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا کی زبانِ مبارک سے ایک سائل کے جواب میں نکلی۔ جب آپؓ سے آنحضرت ﷺ کے اوصاف و اخلاق کے متعلق پوچھا گیا تو آپؓ نے فرمایا...... كَانَ خُلُقُهُ القُرآن ...... اس فقرے کی بلاغت کو کسی ترجمے میں منتقل نہیں کیا جا سکتا۔ یوں سمجھئے کہ آپؐ اپنے اخلاق فاضلہ کے اعتبار سے چلتا پھرتا قرآن تھے۔ اس سے بہتر اور صحیح تر نعت کوئی نہیں کہہ سکا۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ قرآن پاک میں جا بجا آپؐ ہی کی نعت پھیلی ہوئی ہے اور اس نعت پاک کا مصنف خود خدائے تعالیٰ ہے۔ شیخ سعدی نے اسی مفہوم کو اپنے مشہور قطعے میں ادا کیا ہے:۔

بلغ العلیٰ بکمالہ
آپؐ کے کمالات انتہائی بلندی پر پہنچے
کشف الدجیٰ بجمالہ
آپؐ کے جمال سے تاریکیاں دور ہو گئیں
حسنت جمیع خصالہ
آپؐ کے تمام خصائل حسین تھے
صلو علیہ و آلہ
آپؐ پر اور آپ کی آل پر درود و سلام

یہی مضمون ذرا اور تفصیل کے ساتھ مولانا حالی نے اپنے مسدس

میں بیان کیا ...... اس تمہید سے غرض یہ ہے کہ ۔

در نعتِ تو سر بردم تیغ است قلم را

پوری احتیاط محفوظ رہے اور سیرت پاک سے ظلمت خانہ ہستی کے ہر گوشے کے لئے نور حاصل کیا جائے۔ ہم اس معیار پر مولوی غلام رسولؒ کو دیکھتے ہیں تو نہایت محتاط پاتے ہیں۔ چند شعر ملاحظہ فرمایئے۔

رحمت نور جہان کھلارے ، مرضاں ولاں گوائیاں
ڈبدیاں جاندیاں کڈھ کرم تھیں ، بیڑیاں بنے لائیاں
گم گیاں نوں راہ دکھائے ، روگ کٹے بیماراں
تاریکی وچ چلدیاں تائیں ، ملیاں شمع ہزاراں

واگاں ول مقصود چلائیاں موڑ کراہوں اوویں
واہ سید ثقلین محمدؐ ، تر گئے عالم دوویں

پاون ہاریاں سب کجھ پایا ، منکر گئے ازائیں
احمدؐ باجھ نہ ہندی پیدا ، جنت نار کدائیں

آپؐ رحمتِ عالم اور نورِ کائنات تھے۔ آپؐ نے قلبی امراض کو شفا بخشی۔ اقوام عالم کی ڈوبتی کشتیوں کو ساحل نجات پر پہنچایا۔ گمراہوں کوراہ ہدایت دکھائی ، بیماروں کے روگ دور کئے، کفر و شرک اور اوہام و رسوم کی تاریکیوں میں گھری ہوئی دنیا میں بے شمار شمعیں روشن کر دیں۔ گمراہی کی وادیوں سے نکال کر صراطِ مستقیم کی طرف چلا دیا۔ مرحبا سردار دوعالم محمد ﷺ جس نے دنیا و آخرت دونوں ہی میں کامیاب کر دیا۔

خوش نصیبوں نے آپؐ کے فیضِ صحبت سے ہر نعمت اور ہر سعادت حاصل کی اور منکر تباہ و برباد ہوئے۔ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مبعوث نہ ہوتے تو خلدِ نعیم کے اسرار کی تفصیلات دنیا کو معلوم نہ ہو سکتیں۔

منقبت :

حمد و نعت کے بعد نو شعروں میں صحابہ و اہلبیت رضوان اللہ علیہم کی مدح لکھی ہے۔ اس میں احتیاط و اعتدال کا دامن ہاتھ سے چھوٹنے نہیں پایا۔ آخری شعر مولانا کی بصیرت قرآنی کا بین ثبوت ہے۔ فرماتے ہیں ؂

جنھاں دلاں وچ غیظ صحابہ ، حیف تنھاں ایمانے
اوہ مصداق "یغیظ بھم" دے بھاویں کے زمانے

یہ موقع اس شعر کی شرح کا نہیں ، اہلِ ذوق سورہ فتح کے آخری رکوع کا مطالعہ کر کے اس کی حقیقت و تفصیل معلوم کر سکتے ہیں۔

عشق و رضا :

اس کے بعد مشہدِ عشق اور عالمِ رضا کے مقامِ بلند کی طرف ترغیبِ دل کا بیان ہے۔ اس کے بعض شعر قابلِ غور ہیں ؂

عشق بناں تن دشمن دل دا تے دل دشمن تن دا
ویری نال پیا وس ویری ، واسا خار چمن دا
عشق بناں دل مردہ غافل ، کس گنتی وچ آوے
عشق دلاں نوں صقل نماں جیں کر شمشیر دکھاوے

عشق کے بغیر جسم دل کا اور دل جسم کا دشمن ہے۔ گویا دو دشمنوں کو ایک دوسرے سے پالا پڑا ہے ، جیسے پھول کے ساتھ کانٹا۔

عشق کے بغیر دل موت کی سی غفلت میں ہے جس کا زندوں میں شمار نہیں۔ عشق دلوں کو لغو وفضول اندیشوں کے زنگ سے صاف کر کے تلوار بنا دیتا ہے۔

دیدہ ہور شنیدہ دے وچ ، جیڈک فرق جدائیاں
قالیاں حالیاں دے وچ ایویں جداں فرق لگا ئیاں

جس طرح دید اور شنید میں یقین و گمان کا سا فرق ہوتا ہے اسی طرح اہلِ قال اور اہل حال میں فرق اور حدود مقرر ہیں۔

عشق کرم دا قطرہ ازلی ، تیں میں دے وس ناہیں
اِکناں لبھدیاں ہتھ نہ آوے ، اکناں دے وچ راہیں

عشق اللہ تعالیٰ کے بحرِ کرم کا ازلی قطرہ ہے جس پر کسی کا اختیار نہیں بعض وہ ہیں جو اس کی تلاش میں سرگرداں رہتے ہیں لیکن حاصل نہیں کر سکتے اور بعض ایسے خوش قسمت ہیں جنہیں بلا طلب مل جاتا ہے۔

خدا کی دین کا موسیٰؑ سے پوچھئے احوال
کہ آگ لینے کو جائیں پیمبری مل جائے (داغؔ)

اِکناں کھپدیاں عمر گوائی ، پلے پیا نہ کائی
اِکناں ہوش جدوں کی آئی ، ایہہ نعمت گھر پائی

یہ شعر ، شعر سابق کا مویّد و مصداق ہے۔

کامیابی کا زینہ :

جو لوگ منزل عشق میں کامیاب ہوئے ہیں ان کی تصویر کے کچھ

خد و خال ملاحظہ فرمایئے۔

اس دنیا دی گردن اتے قدم دھرے لنگھ جاوے
ہر طلب دے رڑھیا جاندا لوکاں نظر نہ آوے

اس شعر کی شرح کے لئے سعدی کا ایک مصرعہ پڑھ لیجئے۔

کآں را کہ خبر شد ، خبرش باز نیامد

جس کو اس کی خبر ہو گئی اس کی خبر پھر کسی کو نہ ہو سکی۔

اب اس سالک راہ عشق کی استقامت دیکھئے۔

جھال جھلے تلوار برہوں دی قدم نہ موڑ ہٹاوے
تیغ وگے پر پیر اکاہیں ، زخموں خبر نہ پاوے

وچ اڑیکاں وقت وہاوے ، وصل ملن دی تانگھے
گرد غبار امکانی سارا گزرے اکت الانگھے

پیوے گھول پیالے زہروں ، مستی چڑھے سوائی
وجے تیغ کہے "بسم اللہ ایہہ محبوب لگائی"

عشق چنگا پر اوکھے پینڈے، مرد ہووے دکھ جھلے
وات چلے دکھ پاون ویلے، چپ رہے ، دم ٹھلے

تیغ فراق کے وار پر وار سہتا جائے لیکن پیچھے نہ ہٹے۔ یہاں تک کہ محویت عشق میں اپنے زخموں کا بھی ہوش نہ رہے۔ وقت اس کے انتظار میں صرف ہو اور تمنا اس کے وصال کی رہے۔ عالم امکان کو گرد و غبار سمجھتا ہوا

ایک ہی چھلانگ میں عبور کر جائے۔ زہر عشق کے جام پر جام لنڈھاتا رہے۔
مستی کی کیفیت بڑھتی ہی چلی جائے، سر پر تلوار کا وار پڑے تو "بسم اللہ"
کہہ کر اس کا خیر مقدم کرے کہ یہ محبوب کی طرف سے ہے۔

نہ شود نصیب دشمن، کہ شود ہلاک تیغت
سر دوستاں سلامت، کہ تو خنجر آزمائی

ترجمہ: تیری تیغ سے قتل ہونا دشمن کے نصیب میں نہ ہو، دوستوں کا سر سلامت رہے کہ تو اپنا وار کرے۔

عشق یوں تو بہت مزے کی چیز ہے لیکن یہ سفر سخت مشکل ہے۔ کوئی مرد ہی ہو تو اس کے دکھ اٹھائے ...... دکھوں کی یلغار میں سفر منقطع نہ کرے بلکہ صبر و ضبط سے چلتا رہے۔

کہ عشق آساں نمود اول، ولے افتاد مشکلہا

ترجمہ: عشق کا آغاز آسان ہے، بعد میں مشکلات گھیر لیتی ہیں۔

ماخذِ داستان:

سببِ تصنیف کے بیان میں اہلِ تحقیق کی طرح ماخذِ تصنیف کا ذکر کرتے ہیں۔

اس وچ مطلب خاص قرآنوں سورت یوسفؑ والی
سب تفسیر حدیث نبیوں، کے امام غزالیؒ
ایہہ تفسیر غزالیؒ وچوں اکثر مطلب پائے
حال زلیخا جامیؒ کولوں جیوں سنے وچ آئے
موسیٰؑ دی توریت جو اج کل ہے مشہور اتھائیں
بعض امانت اس تھیں پکڑی دیکھ مطابق جائیں

یعنی سورۂ یوسفؑ اصلی اور بنیادی ماخذ ہے۔ اس کے بعد حدیث، تفسیر غزالیؒ، ملا جامیؒ کی زلیخا اور توریت شریف پیش نظر رہی۔

یہاں تک جو کچھ لکھا گیا، راقم نے اس کو بہت سمیٹنے اور مختصر کرنے کی کوشش کی ہے ...... اگر ان تمہیدی مضامین کا حق ادا کیا جائے تو ایک پوری کتاب بن جائے۔ اسی سے آپ مضامین کتاب کی وسعت کا کچھ اندازہ کر سکتے ہیں۔ ایسا معلوم ہوتا ہے کہ علم و ایقان اور عشق و عرفان کا ایک بحر ہے ناپیدا کنار اور مولانا کا قلم ماہی بحر کی طرح اس کی تلاطم خیز امواج کو چیرتا ہوا گزرتا جا رہا ہے۔ مجھے اپنے محدود ظرف کی گنجائش کا لحاظ کر کے اس بحر کے چند قطروں ہی پر قناعت کرنا پڑے گی ورنہ اس بے مثل تصنیف کا پورا تعارف اور پوری حق ادائی کے لئے طویل فرصت اور کثیر مصارف کی ضرورت ہے ...... مطالعہ کتاب سے معلوم ہوتا ہے کہ مندرجہ ذیل علوم پر مصنف علیہ الرحمۃ وسیع نظر رکھتے تھے:

دینیات، الٰہیات، فلکیات، صنائع، بدائع، بلاغت، بیان و عروض، تاریخ، اصنافِ سخن، مدح و ذم، رویا، موسیقی وطب وغیرہ۔

ان سب پر مزید چیز جو شعر کے جسم میں جان ڈالنے والی ہے وہ شاعر کا سوز و گداز ہے جو پڑھنے پڑھانے سے حاصل نہیں ہوتا۔ بقول مولانا۔

عشق کرم دا قطرہ ازلی، تیں میں دے وس ناہیں

ایں سعادت بزورِ بازو نیست
تا نہ بخشد خدائے بخشندہ

ترجمہ: یہ سعادت زورِ بازو سے نہیں ملتی جب تک کہ خدا کی بخشش نہ ہو۔

اور بقول حافظ شیرازی؂

قبول خاطر و لطف سخن خدا داد است

ترجمہ: قبولیت عامہ اور لطفِ شعر خدا کی دین ہے۔

مولانا غلام رسولؒ کا کلام اس دولتِ سرمدی کا لا انتہا خزانہ ہے، درد و اثر کے لحاظ سے تمام دنیائے شعر کی بہت کم تصانیف زلیخائے غلام رسولؒ کے مقابلے میں رکھی جاسکتی ہیں۔ یہ تو ہے ان کی خصوصیت لیکن اس سے یہ نہیں سمجھنا چاہیے کہ وہ دوسرے مختلف مناظر کی تصویر کشی میں کامیاب نہیں ہوئے ہوں گے۔ حق تو یہ ہے کہ وہ جس موضوع پر بھی قلم اٹھاتے ہیں ایسا معلوم ہوتا ہے کہ؂

کرشمہ دامن دل می کشد کہ جا ایں جا است

ساری کی ساری کتاب ایک تسلسل میں مربوط ہے۔ ایک ایک عنوان کے تحت دسیوں سے لے کر سینکڑوں تک شعر کہتے چلے گئے ہیں لیکن نظم کلام میں کہیں جھول نہیں، روانی میں کمی نہیں، تکلف کا نام نہیں...... راہوارِ طبع ہے کہ تھمنا اور رکنا جانتا ہی نہیں۔ ہر عنوان کا آغاز ایسے اشعار سے ہوتا ہے جو سارے مابعد سے خاص ربط رکھتے ہیں۔ انتخاب الفاظ اور شدت تاثیر میں تو مولانا کا ثانی مشکل سے ملے گا...... مثلاً یوسف علیہ السلام کی والدہ فوت ہوتی ہیں؂

اس دنیا دے ماتم خانے کتنے حاکم آئے

وارو وار زمانے اپنے، جگ وچ حکم چلائے

برادرانِ یوسفؑ، یوسفؑ کو بہانے سے لے جاتے ہیں اور طرح طرح کی ایذائیں دے کر کنوئیں میں گرا دیتے ہیں؂

کیہ جاناں اس دار فنا وچ کیڈ پئیاں گھل زہراں

حال مزاجاں فاسد کر کے، خون وگا ون نہراں

زلیخا اپنے نادیدہ محبوب کو خرید رہی ہے ۔

جس نوں یار وکیندا لبھے ، قیمت ہووس پلے
اس دے جیڈ نہ طالع والا اس دے کرم سوائے
ان ڈٹھیاں دا شوق جنھاں نوں ان ملیاں دی یاری
اتھے دل دیاں دل نوں ضرباں وجدیاں ہیوس کاری

زلیخا کی سعیٔ وصال اور ناکامی ۔

آ دردا وگ پردیاں وچوں پا وچ دیس دہائیاں
ان سنیاں نوں چا سناؤ سوز فراق جدائیاں

طویل جدائی کے بعد باپ کو بشیر کے ذریعے بیٹے کی خبر ملتی ہے ۔

اٹھ ساقی ، چھڈ بے اتفاقی ، چھوڑ اندوہ نہ باقی
درد فراقی تے مشتاقی کر زائل لا طاقی
روندیاں نوں مدت گزری عمراں درد وہائیں
وچھڑیاں دا ملنے ویلا ، غیبوں خبراں آئیاں

یعقوب علیہ السلام مصر کی طرف کوچ کر رہے ہیں ۔

ناقہ شوخ قلم دی شوقوں چاڑھ وصال سواری
چلو غلام رسول مصر نوں بہ وچ عشق عماری

حضرت یعقوب علیہ السلام عالم آخرت کو سدھار رہے ہیں ۔

مڑ ناقہ دھر قدم پچھاڑی چل ول دیس پرانے
سفری مڑے وطن ول جاندے جتھ ہمیش ٹکانے

چل کوکل دن چارے واسا ، پردیساں وچ تیرا
ویر سہیڑ نہ دیس پرائے ، اتھ نہ بت ویرا

ان اشعار کی تاثیر اور عبرت انگیزی شاعر کے صاحب دل ہونے کا اعلان کر رہی ہے .... اب ہم مختلف مقامات سے مختلف مضامین کے خاص خاص اشعار پیش کرتے ہیں۔

فلکیات :

زلیخا دوسری مرتبہ عالم رویا میں جمال یوسفی کا نظارہ کر رہی ہے۔ اصل مضمون سے پہلے تمہیداً اس رات کی تصویر کھینچتے ہیں جس میں یہ عشق انگیز اوربلا خیز سانحہ پیش آنے والا ہے۔

رات اِکا اس اوہا جہی ، کالیاں زلفاں والی
خون بھرائے دامن والی ، وچ شفق دی لالی

ظالم دی اس تیروں آندی ، مشک ادھار سیاہی
تے اک دوش اپر لٹکائی کاہکشاں دی پھاہی

مینا کار حصار سماوے ، بھرے بروج بلائیں
روڑھے تول ترازو جوزا ، دلو بلا ہوائیں

جھڑیا رنگ شہاب شہب تھیں وسیا وچ دلاں دے
وچ بنات النعش سماوے ، تھکیوں درد سہاندے

تیسرے خواب کی تمہید میں فرماتے ہیں۔

سعد سعود برسپت ساعت کھول سعادت والی
ست وچ لاٹ مریخ جلائی ، دفتر تھیں بد فالی
پڑھ آیت والشمس نصیباں ، خواہے شکل دکھائی
تیر عطارد تھیں چا واہے ، سدھ بدھ غماں گوائی
طالع سوم سخی ہو آئے ، نقش بنا کیوانی
نیندر دے وچ سکر سمائی ، اوہ زہرہ پیشانی

طوالت کے خوف سے ان اشعار کی شرح کو نظر انداز کر کے صرف علم ہیئت کے مخصوص الفاظ و اصطلاحات کی طرف اشارہ کرتا ہوں :

کاہکشاں ، حصار سموی ، بروج ، ترازو ، جوزا ، دلو ، شہاب ، بنات النعش سعد سعود ، سعادت ، مریخ ، بر سپت ، ساعت ، بد فالی ، والشمس ، عطارد ، طالع ، نقش ، کیوان ، زہرہ۔ یہ برجوں اور ستاروں کے اسماء و اوصاف ہیں جن کا استعمال بتا رہا ہے کہ شاعر صرف شاعر نہیں نجومی بھی ہے۔اس مضمون کے اور بھی بہت سے شعر ہیں جن کے شرح و بیان کی یہاں گنجائش نہیں۔

طِب :

زلیخا کا قلب و دماغ عشق کی بے پناہ تاثیر سے ماؤف ہو جاتا ہے۔ اس کے علاج کی ناکام تدبیریں کی جا رہی ہیں۔

شیخ رئیس جیہاں دیاں عقلاں سر نیویں کر گئیاں
وچ قانون علاج نہ پایا ، اس مرضوں ڈر گئیاں
قرشی جیسے موجز مایہ ، کیہ کر سکدے کاری
علم ذخیرہ پاس جنھاں اوہ رووَن زار و زاری

شیخ الرئیس حکیم بو علی سینا کا لقب ہے اور قرشی فنِ طب کے بہت بڑے شارح ہیں۔ قانون شیخ کی سرمایہ ناز کتاب کا نام ہے اور موجز قرشی کا معجزہ ہے جس کے چند اوراق میں قانون کی عظیم تفصیلات کو سمیٹ لیا ہے۔ ذخیرہ خوارزم شاہی اس فن کا خزانہ ہے۔

ارکان تے دو تین روحاں تن تن دیاں خلطاں چارے
پنج حواس نے شش رودہ ، ہفت طبیعی کارے

اس شعر میں صنعت سیاقۃالاعداد کے ساتھ طب نظری کا خلاصہ پیش کر دیا ہے۔ تین روحیں طبعی ، نفسانی اور حیوانی ہیں ، حواسِ خمسہ : ذائقہ ، باصرہ ، شامہ ، سامعہ اور لامسہ ، شش رودہ : اثنا عشری ، صائم ، دقیق ، اعور ، قولون اور معائے مستقیم ، سات امور طبعیہ : ارکان (۱) ، مزاج (۲) ، اخلاط (۳) اعضا (۴) ، ارواح (۵) ، قوی (۶) اور افعال (۷)۔

دنیائے نبات :

زلیخا کے باغ کی تعریف میں فرماتے ہیں کہ وہاں ہر قسم کے پھل ہیں۔ نارنج سینے کو برودت پہنچاتے ہیں ، انجیر کی لذت مہینوں قائم رہتی ہے ، ضعفِ قوئی دور ہو جاتا ہے ، تلی کا ورم اور گردے کی کمزوری اور سینے کے روگ دور کرتی ہے۔

کھاوندیاں دے جان دماں وچ ضعف قواں سارے
ورم ، طحال ، ہزال ، الکلیہ ، سینے دے دکھ بھارے

قرنفل یعنی لونگ کی تاثیر ملاحظہ فرمایئے۔

ماو جیہاں دے دل تائیں ، قوت فرحت آئی
وحشت تے وسواس اڈائے ، ذہن دماغ صفائی

تمی کا ایک مصرعے میں پڑھئے

گلگل کے ہمدی شاخیں ، لیھ گواون والی

لیھ طحال یا تمی کا پنجابی نام ہے۔ اس قسم کے اشعار سے شاعر کی طبی معلومات اور مہارت کا پتا چلتا ہے۔

موسیقی:

بستانِ زلیخا میں قسم قسم کے پرندے اپنے نغموں سے بہار کے جوبن میں اضافہ کر رہے ہیں

قفس نار برہوں دا جلیا ، دیدا خبر فراقوں
وقت نوای حجاز رہاوے ، لندا صبر عشاقوں
بوسیک ، صفاہاں ، کوچک ہور بزرگ عراقوں
زنگیوں کر راست نغمہ ، پڑھے حسینی طاقوں

ان شعروں میں زیرِ خط الفاظ جس سلیقے سے وارد ہوئے ہیں ان سے مولانا غلام رسولؒ کی اسرار موسیقی سے آگاہی ثابت ہوتی ہے۔ آسمان کے بارہ برجوں کے مطابق اس فن کے بارہ مقامات مقرر کیے گئے ہیں۔ لباوے ، حسینی ، راست ، حجاز ، بزرگ ، کوچک ، عراق ، صفاہان ، نوا ، عشاق ، زنگلہ اور بوسیک۔ ان میں سے ہر ایک متعدد نغموں سے مرکب ہے اور ہر ایک کا وقت اور موسم الگ ہے۔

بہار و فراق:

فراق زدہ زلیخا سیر گلزار سے غم غلط کرنا چاہتی ہے۔ شاعر کی

قدرتِ کلام کا اندازہ اس سے ہوتا ہے کہ مناسباتِ بہار اور مناسباتِ فراق کو اس طرح ساتھ ساتھ بیان کیا ہے کہ گویا ایک دوسرے کے لئے عروس تو اور زیور کا کام دے رہے ہیں۔"

سُرخ گلاں تے بلبل روندی ، کردی کھڑی سیا پے
ایہہ سر مار کے ہتھ دونویں ، نج جیندے ماپے
ملے مثال جمن دیاں دنداں ، ویکھ چھپے دیاں کلیاں
دیکھ شقائق دے رُخسارے دل وچ لاٹاں بلیاں
گُل لالے دی خونی صورت ، کھُل پئی وچ سینے
سینیوں داغ برہوں گل سینے ، جھاڑے نقش نگینے

برقِ تجلی:

"زُلیخا سیر سے واپس آ رہی ہے۔ دل کسی طرح بہلتا ہی نہیں۔ راستے میں ایک ہجوم دیکھا۔ دریافت کرنے پر معلوم ہوا کہ یہاں ایک کنعانی غلام فروخت ہو رہا ہے۔ حیرت سے پوچھتی ہے کہ یہ کونسا غلام ہے جس کے لئے اتنا عظیم میلا برپا ہو رہا ہے۔ کنیزوں نے دریافتِ حال کے بعد بتایا کہ غُلام بہت خوبصورت ہے اور ہر کوئی اس کی خریداری کے لئے بے تاب ہے۔ زلیخا کی بے چینی اور بڑھ جاتی ہے۔"

جے ایہہ بندہ سوہنا وِکدا ، میں بھی سوہنے لگی
خبر نہیں اج لٹی جا سی ، کون کوئی جڑ ٹھگی

اب وہ دیکھنے پر آمادہ ہو رہی ہے۔ بہ تکلف حواس جمع کر کے بچے ہوئے حسن پر نظر ڈالتی ہے۔"

کرے وچار نظر کر دیکھاں ، ڈِٹھس گھت نظارا

پی نظر چھُٹ گئیاں آہیں ، لیا پچھان پیارا

غش کھا کر گر پڑتی ہے۔ پھر ہوش میں آکر فریاد کرتی ہے۔

جھڑی عشوں محبوبا واری، میں وک گئی نظاریں

کتھوں آیوں وکدا پھردا ، شہراں دے بازاریں

شہر وکیس میں جنگل لبھاں ستے مُل وکاویں

سائی جان جہان نہ قیمت ارزاں اجے دساویں

یعنی اگر بیعانے کے طور پر جان دے دی جائے اور سارا جہان قیمت ٹھہرے تو بھی سودا سستا ہے۔ اس ناگہانی تجلی کے تاثر کو ذہن نشین کرنے کے لئے غالب کا شعر ذیل بھی سامنے رکھیے۔

گرنی تھی ہم پہ برق تجلی نہ طُور پر

دیتے ہیں بادہ ظرف قدح خوار دیکھ کر

جمالِ یوسفی کو سب نے دیکھا لیکن جو زلیخا نے دیکھا وہ کسی اور کو دکھائی نہ دیا ...... زلیخا کی زبانی چند شعر اور ملاحظہ فرمایئے۔

سورج چند اک دند تیرے دا مُکھ تکن وچ گھاتاں

واریاں ساریاں تار زُلف تھیں ، تاریاں بھریاں راتاں

جیسے جیسے آگے بڑھیں ، آگ بھڑکتی جا رہی ہے۔

میں واری بازار وکیندیا ، مُل تولیندیاں جاناں

میں وکنے تھیں اگے وکیاں کوک سنی سلطاناں

عشق دمیں میں وکدی آئی ، تیرے شوق وہاجی

مصر نی دھاریاں لائیاں ، اج مل ہیوں علاجی

اس سلسلے میں ایک مصرعہ دیکھئے، جس کی تعریف نہیں ہو سکتی۔

میں وچ آس تیری دی ہردم نین دھرے سرانیاں

یعنی تیری امیدِ وصال میں میری بیدار راتیں اور اشکبار دن اس طرح گزرے کہ گویا آنکھیں ہر وقت نیزے کی نوک پر رکھی ہیں.........

یہاں سعدی کا ایک شعر یاد آ رہا ہے۔

ز دیدنت نتوانم کہ دیدہ بر بندم
گر از مقابلہ بینم کہ تیر می آید

ترجمہ: تیرے دیکھنے سے میں آنکھ بند نہیں کر سکتا۔ اگرچہ سامنے سے تیر آتا ہوا دکھائی دے۔

مولوی غلام رسولؒ کا مصرعہ شعرِ سعدی سے کتنا بلند ہے اس کے لئے شرح و دلیل کی ضرورت نہیں۔ اب زلیخا اپنی قدیم محرمِ راز دایہ سے مخاطب ہوتی ہے۔

کرے پکار ایسائی دائی، میریاں خواباں والا
عشق جہدے وچ گود کھلیندیاں پیتا زہر پیالا
ایہ اوہا میں جس دے کارن پایاں اڈ ایذائیاں
جس نے شوخیاں تے وڈیائیاں میریاں روڑھ وگائیاں
جس دی وچ اڈیک انکھیں نے کنڈیاں فرش وچھائے
تاریاں بھریاں راتاں دے وچ روندیاں وقت وہائے
ایہ اوہا، میں جس دے ہتھوں درد پیالے پیتے
غم دکھ دے پیراہن جس نے میں کارن خود سیتے

غم اور دکھ کا پیراہن کتنا جمیل استعارہ ہے۔ یعنی جسم کو غم کی

تاثیر نے ڈھانک لیا ہے۔ عاشق کے پورے وجود پر دکھ کا احاطہ ہو چکا ہے جس سے بچ نکلنے کی کوئی راہ نہیں ...... غالباً یہ اندازِ بیان آیتِ ذیل سے استفادہ کیا گیا ہے:

فَاَذَاقَهَا اللّٰهُ لِبَاسَ الْجُوْعِ وَالْخَوْفِ ہ (نحل: رکوع ۱۴)

اللہ تعالیٰ نے اس بستی کو بھوک اور خوف کا لباس چکھایا ...... آیت کی بلاغت طویل تفسیر کی متقاضی ہے اور یہاں اس کا موقع نہیں۔ اگلے شعر جو اور زیادہ تیز ہوتے جارہے ہیں، ملاحظہ فرمایئے۔

تے میں جس دیاں وچ اڈیکاں ، کھڑی سیاپے کیتے
جس دیاں سوز فراقاں والے ، دن میرے سر ویتے

لے مائی ایہہ دلبر میرا ، راتیں آون والا
دیکھ سکیں تے دیکھ پیاری ، لُٹ لے جاون والا

اب سہیلیوں سے خطاب کر رہی ہے۔

لوو سہیلیو نظراں کھولو ، سوہنے دا منہ تکو
اس تھیں دور نہیں چل جانا ، پھیر کتھے تک سکو
دیکھو نی اس ناز سُتی نوں عب چواتیاں لائیاں
دیکھو نی اس بے پرواہیاں ، پھیر نہ جھاتیاں پائیاں
دوڑیو نی اس گھیر لیاؤ ، گھیریوں نکل نہ جاوے
پکڑیو نی ایہہ چلا نہ جاوے ، مت مڑ پھیر نہ آوے

سوزوگداز

سوزوگداز مولوی غلام رسولؒ کا خاص مضمون ہے۔ قاری و سامع کے سینے میں اگر پتھر کا دل نہ ہو تو وہ اس کتاب کے مطالعہ کے دوران میں بار بار اشک و آہ کی بھینٹ چڑھانے پر مجبور ہو جاتا ہے ...... شاعر کا اپنا دل درد و الم کا سمندر ہے جو کہیں بھی خشک ہونے نہیں پاتا۔ یہی چیز شعر کی جان ہے۔ اسی کے متعلق کہا گیا ہے :"از دل خیزد و بر دل ریزد" جس شاعر کے پاس یہ دولت نہیں اس کی شاعری جھوٹے نگوں کی میناکاری ہے۔ وہ بے جان بت بنانے والا آذر ہے۔ اس کی تخلیق اس کی زندگی ہی میں مردہ ہے۔ اس کے برعکس دردمند دل سے نکلے ہوئے خونیں اشعار اپنی ابدیت سے شاعر کو حیاتِ جاوید سے ہمکنار کردیتے ہیں۔ اردو میں کتنے ہی اساتذہ فن گزرے ہیں جو میر تقی میر کے سوز و گداز سے بے بہرہ ہونے کے سبب صرف تذکروں کی زینت ہو کر رہ گئے ہیں۔ سعدی کی غزل کے سوزِ دوام نے اس کو پیغمبر شعر بنا دیا۔ موجودہ دور میں اصغرؔ و فانیؔ اور حسرتؔ و اقبالؔ کی بلندی کا راز بھی یہی ہے۔ سچ تو یہ ہے کہ:

کچھ ہاتھ نہیں آتا بے آہِ سحر گاہی

غلام رسولؒ کے ہم عصروں میں کوئی ان کی علمی بلندی اور سوز نگاری کو نہیں پہنچتا بلکہ قدیم شعرائے عالم کی صف میں بھی تلاش کرنے سے شاید ہی کوئی اس خصوصیت میں ان کا ہم پلہ نکلے۔ تنہا اسی موضوع پر شاعر کی رنگارنگ تخلیق کے اظہار کے لئے ایک مستقل تصنیف درکار ہے۔ ہم اس مقالے کے ظرف کے مطابق چند نمونوں پر اکتفا کریں گے ...... فراقِ محبوب میں "بارا ماہ" کہنا پنجابی شاعری کی عام روش ہے۔ اس سلسلے میں زلیخا کی زبان سے چند نالے سنئے۔

ساون چڑھے بدل سر آہوں ، ندیاں نیر اچھالے
نین میرے بنجھ لہریں ڈبدے ، بحر فراق وچھالے

اے محبوب محبت تیری کیڈک آفت بھاری
صبر لٹے تے ہوش لٹاوے جان کھڑے کڈھ ساری

رووں دا ورتارا میرا ، نین وساون جھڑیاں
مل یارا ایں تیرے باجھوں ، سختیاں پائیاں بڑیاں

دن رووں میں راتیں جھوراں تازے کراں سیاپے
دن ماتم ، میں رات قضیئے ، ایہہ دوزخ سر جاپے

کر پھیرا دکھ لے ہوئے ، مر کھیاں وچ دوری
سینہ پڑنے ، جگر شرارے ، تن من ہویا چوری

میں تیری توں کس تھیں نسیں کس تھیں گھتیں پردا
پاس ہندوں ایہہ دردسیندوں ، واہ دردا واہ دردا

وید تو ہیں ، دکھ تیرا مینوں ، میں تیری توں میرا
تو ہیں دولت توں ہیں مالک ، توں ہی آپ لٹیرا

جے اک وار ملیں میں پچھاں ، بعد سلام دعائیں
توں ایہہ نین میرے وچ کتھوں ندیاں، توڑ وگائیں

دل دا خون اکھیں تھیں وسدا غم دیاں وگن کناراں
وچ قضئیاں تیریاں روندی ، گئے مہینے باراں

ان اشعار میں سے ہر شعر کی شرح اور لطیف خوبیاں اجاگر کرنے کے لئے دفتر کی ضرورت ہے لیکن یہاں فرصت و گنجائش کا یہ حال ہے کہ۔

دامانِ نگہ تنگ و گلِ حسن تو بسیار

ترجمہ: گلہائے حسن کی کوئی حد نہیں اور نگاہ کا دامن بالکل ہی تنگ ہے۔

گنجینہء جواہرات کی تعریف کرنے کی جائے کیوں نہ براہِ راست جواہرات ہی کی نمائش ہدیہ احباب کروں؟ زلیخا دوہرا خواب دیکھ رہی ہے۔ رویائے اول میں نظر آنے والا محبوب سامنے ہے۔

اوہو ناز نہورا تازا ، اوہو سرو خراماں
اوہو شہد کرشمیوں رسدا ، تری بھجے باداماں
اوہو لٹ لے جاون والا ، ملیا دوجی واری
اوہو جس دیاں وچ قضئیاں کیتی گریہ زاری

اس رنگ کے کئی تعارف و تعریف کے اشعار ہیں۔ اب زلیخا کا حال یہ ہے کہ زخم ہرے ہو گئے۔ خون کے فوارے چلنے لگے۔

دیکھ چھٹے گھاہ خون فوارے ، دوڑ قدم سر دھردی
رو رو پکڑ قدم دیاں تلیاں ، عجز ہزاراں کردی

اب خطابِ عشق حضرت حسن کی کیفیت ملاحظہ فرمایئے۔

اے دل دار کمنداں والیا ، محبوبا میں واری
تیرے ناز کرشمیاں اتے ، میں قربان بے چاری
جیون جوگیا جو کجھ ہو گیا ، سن لے درد کہانی
جے نہ موئی میں مر جانی ، توں مت خام پچھانی
میں پر تیریاں درداں باجھوں جے اک گھڑی وہانی
منصب عشق حرام میرے پر تے میں جن دیاں کھانی

جس دن دا وچ سینے ، میں تے گھت گیوں چکارا
تس دن دا طوفان اکھیں تھیں ، کھل پیا سویرا

درد میرے دیاں واہراں پئیاں ، دلیں خبراں گئیاں
شوخیاں میریاں توں لٹ لئیاں ، روندیاں میریاں سئیاں
سر میرے تے سختیاں آئیاں روندیاں دلیاں مائیاں
نین تیرے وگ روڑھ گوائیاں ، میریاں سب وڈیائیاں

تینوں سوہنہ اس سرجن بارے ، بے عیبا سلطاناں
جس لغائیاں روغن دے دے تیریاں بھواں کماناں
دس جوانا نازیں بھریا ، رمزاں دے استادا
نوری صورت سیرت والیا ، رعنا سرو آزادا
حکم اندازا ، نیزہ بازا ، شوخا ، عمد صیادا
شاہنشاہا ، بے پرواہا ، خوش قامت شمشادا

اس انداز خطاب میں کلام کی ملیمانہ روانی کے ساتھ حسنِ خطاب اور سوزِ خطاب کچھ اس طرح سمو دیا ہے کہ تعریف نہیں ہو سکتی۔ اب جو بات کہنا چاہتی ہے اس کو تین مصرعوں کی لطیف تمہید کے بعد چوتھے مصرعے سے شروع کرتی ہے۔

سچ کلام صباحوں صادق ، صاف گہر دی آبوں
روشن نوروں شیریں شہدوں ، خوشبو ناک گلابوں
صدقوں بھری کذب تھیں خالی ، درد گواون والی
"کون کوئی توں کہڑی کوتوں ، کیہ تیں جنس نرالی

اس سوال کے ساتھ کوثرِ بیان کی تیز دھار بہہ نکلتی ہے۔

وسیں زمینے یا اسمانے ، چند ہوئویں یا تارا
یا توں سورج یا توں جلی ، یا توں کجھ نیارا
یا توں صرف برہوں دا شعلہ ، یا آہاں دیاں لاٹاں
یا توں داغ غماں دا روشن ، یا فرقت دیاں واٹاں

حضرت غلام رسولؒ کے پیش رو حضرت ملاجامیؒ نے بھی دوسرے خواب کی داستان بیان کی ہے، چند شعر ملاحظہ فرمایئے۔

ہماں صورت کز اول زو بد بد راہ
در آمد با رخ روشن تر از ماہ
نظر چوں بر رخ زیبائش افکند
ز جا برجست و سرو پاش افکند
زمیں بوسید کائے سرو گل اندام
کہ ہم صبرم ز دل بردی ہم آرام

باآں صانع کہ از نور آفریدت
زہر آلائشے دور آفریدت

ترجمہ : وہی پہلے خواب والا راہزن جمال دوسری مرتبہ چاند سے زیادہ روشن سامنے آیا۔ جب اس کے رخِ زیبا پر نظر ڈالی ، جگہ سے اٹھ کر سر اس کے قدم پر رکھ دیا اور ادب سے کہا ، اے محبوب تونے میرا صبروآرام چھین لیا۔ اس صانع کی قسم جس نے تجھے نور سے بنایا اور ہر آلودگی سے پاک رکھا۔ تو اس حسن کے ساتھ کس خاندان سے ہے۔ تو کس کان کا چمکدار موتی ہے۔ تو معزز بادشاہ ہے ، تیرا محل کہاں ہے؟

اس کے بعد چند اشعار توصیفی لکھ کر عرضِ مدعا کرتے ہیں۔

بگو با ایں جمال دل ستانے
کہ در اصل از کدامی خاندانے
درخشاں گوہری کانت کدام است
گرامی شاہی ایوانت کدام است

راقم مضمون کے دل میں حضرت ملا جامیؒ کے علم و فضل، تجرد و تقدس اور اصنافِ تصانیف کی بے حد قدر و منزلت ہے لیکن یہ قدر و منزلت انصاف کی آنکھوں کو بند نہیں کر سکتی ...... حضرت غلام رسولؒ کے دریائے طبع کی روانی حکیم قاآنی کو مات کر رہی اور خلوص درد سعدی کی غزل کو پیچھے چھوڑ رہا ہے...... وہ مکمل شاعر ہے۔ ایسا شاعر کہ خود زلیخا کے سینے میں شاید اتنی آگ نہ ہو جو اس کے ترجمان ، حضرت غلام رسولؒ کے پہلو میں بھڑک رہی ہے۔ ان کی فریاد اتنی فطری ہے کہ وزن و قافیہ کی قید میں ہو کر بھی بے قید ہوئی جاتی ہے۔ ان کے الفاظ تڑپ رہے ہیں۔ ان کے مصرعے جل رہے

ہیں۔ شعروں سے دھواں اٹھ رہا ہے ، شعلے نکل رہے ہیں۔ خدارا انصاف! مخدوم اساتذہ جامی کے ہاں یہ آتشناکی کہاں ہے؟

زلیخا کے تیسرے خواب کی تمہید سے چند شعر ملاحظہ کیجئے۔

ہن ساقی بس کریں شرابوں دے اک جام گلابوں
ملے آرام خمار عذابوں ، مستاں حال خرابوں

غلام رسولؒ آگے فرماتے ہیں۔

کھول اکھیں دم کائی پھر ، مڑ ویکھ لون جگ وسدا
گزریا درد حساب کتابوں ، یار ملے ہن ہس دا

جے لکھ وقت وصال ڈراڈا ، پاس امید دکھاوے
جے امید نہ پاوے عاشق ، تڑف تڑف مر جاوے
میں سنیا درمان دکھاں دا ، آس سکھاں دی دھرنی
کڑا کلیم پکارے "ارنی" طور نہیں سٹ جرنی

زلیخا کی کہانی مسلسل ناکامیوں اور فریادوں کی داستان ہے۔ آخر وہ بڑھاپے کو پہنچ جاتی ہے لیکن اس کا عشق ویسا ہی جوان اور شورانگیز ہے۔ یوسفؑ اب بادشاہ ہو چکے ہیں۔ ان کی سواری کا جلوس آ رہا ہے۔ بے اسر زلیخا گھر سے باہر نکل کر کھڑی ہوتی ہے۔

گھر جھیں گئی زلیخا باہر ، روندی زار و زاری
رخ پر مار دوتویں ہتھ دردوں ڈھوندی ، وار و واری
واہ دردا میں عشق اجاڑی ، کلیو گلی رلائی
درد جھدے نے خاک رلائی ، اس دی اج ڈہائی

خبر کرو محبوب میرے نوں ، دیکھ لوے دکھ میرا
لائق رحم ہوواں جے عدلوں ، کرے کرم دا پھیرا

دور دراز علاقوں کے قحط زدہ قافلے یوسفؑ کے ذخائر سے اناج لے کر شاد کام جا رہے ہیں اور محروم زلیخا ابھی بے پروائی کا شکار ہے۔

بے پروا ہا شاہنشاہا ، توں ملکاں دا والی
در تیرے سب جگت سوالی تے میں سب تھیں خالی

عشق معذور ، چشم بے نور طالبِ امداد ہے۔

'سندیو دخل رکھیندیو اس در آن پھڑو تد میرا
در اسدے لے چلو مینوں ، میں دُکھ سہیا بہتیرا

یوسفؑ کے نقش خیالی سے باتیں کر رہی ہے۔

دن کائی توں میں گھر سٹوں تے میں تکیاں ملیاں
توں اج حکم روا جگ سارے میں رُلدی وچ گلیاں
اے سلطان مصر دے والی ، واگ الار کدائیں
بھل بھلا دے فیر عراقی ، آ دیدار کرائیں
کُوک کراں فریاداں تیں در داد بھریں سلطانا
توں اوہ بردا میرے گھر دا تے اج شاہ زمانہ
توں اوہ مُل وہاجیا ہویا وچیوں بازرگاناں
تے اج دیس مصر وچ تیریاں سب تھیں عالی شاناں

وے میں واری توں اوہ سوہنا ہر سوہنے تھیں سوہنا
لاہ برقع وچ مجلس وگیوں ، ویس گیا پے رونا

پہن کفن میں کھڑی لڑیکاں قاتل دے وچ راہاں
میں میدان تیرے وچ حاضر ، ہن نہ ہٹیں پچھاہاں

ملاقاتِ یوسفؑ:

اس طوفانِ شوق کا منظر جو ملاقات کے وقت آپے سے باہر ہوا جارہا ہے ، چند اشعار میں پیش کرتے ہیں:-

ہو مقابل اکھیں میٹے ، متاں نظر جل جاوے
دل وچ خوشی ابھار اچھالے ، لذت گرد اڑاوے
ملیا یار مراداں پائیاں ، پر اعتبار نہ آوے
دل وچ کہے ایہی ، میں سُتی ،ایہہ خواب دس آوے

جے ایہہ خواب ایسائی ایویں ، یارب چشم نہ کھلے
جے ایہہ یار اگوں چھل جانا ،مرگ اندھیری جھلے
پھیرے ہتھ دو اکھیں اُتے دیکھے چار چو پھیرے
دلوں یقین جو ہن وچ سینے رڑھدے طالع میرے

فنِ تعمیر:

زلیخا ، یوسفؑ کو رام کرنے کے لئے ایک منقش محل تعمیر کراتی ہے۔ اس میں تعمیری کمالات کے علاوہ دیواروں پر طالب و مطلوب کی شوق انگیز تصویریں منقوش ہیں۔ ضلع ہوشیارپور (پنجاب) کے ایک غیر معروف گاؤں کا رہنے والا شاعر اس محل کی تعریف بیان کرتا ہے تو ایسا معلوم ہوتا ہے کہ اس کی عمر شاہی محلوں میں گزری ہے اور شاہی انجینئروں کے ساتھ رہ کر اس نے

اس فن کی ضروریات پر عبور حاصل کیا ہے۔ چند شعر ملاحظہ فرمایئے۔

تے معمار عزیز پچھانے ، فن جھناں فرہاد دی
مینا کار فلک دے طاقے نقش ٹھن اُستادی

ہر خانہ زیبائش اندر سوہناں نظرے آیا
آبنوسوں در صندل بازو تے وچ عاج جڑایا
جالی وچ ستون سنہری ، موتیاں جڑت جڑائے
زریں اسپ ، شکم بھر نافہ ، کول ستون لگائے
لعل اکھیں ، دم بُد یاقوتوں ، قطع عجب زیبائی
ہور درخت صحن وچ اس دے ، زینت حد نہ کائی
شاخاں اتے مور بہائے ، لعلوں پیر بنائے
بال زمرد اکھیں موتی ، چنجھ عقیق سائے
نہ اوہ لڑدے ، نہ اوہ بولن ، بیٹھ رہن چپ کیتے
تے اوہ مست حسن دے نشیوں ، جام جمالوں پیتے
اس کوٹھے دی چھت سنہری ، لعل جڑے دیواریں
رنگیں فرش زبرجد والا ، بھاوے نقش نگاریں
زریں تخت وچھایا اس وچ گوہر جڑے چوپھیرے
مینا کار مقاماں گوشے ، ہوون دُور اندھیرے

تلقینِ صبر:

کوئی بھی اعلیٰ مقصد صبر کے بغیر حاصل نہیں ہو سکتا۔ بے صبری ، غیر

مستقل مزاجی ، عدم ثبات تلوّن سے پیدا ہوتی ہے۔ جس کا نتیجہ ناکامی کی صورت میں ظاہر ہوتا ہے۔ قدرت ہمیں صبر کی اعلیٰ تعلیم دیتی ہے۔ اس کا ہر کام جو براہِ راست اللہ تعالیٰ کی کن فیکونی صنعت سے آشکار ہوتا ہے وہ بھی ایک ہی لحہ میں پیدا نہیں ہو جاتا۔ بیج کو درخت بنتے اور ثمر کی منزل تک پہنچنے کتنی دیر لگتی ہے۔ نطفے کو جنین اور جنین کو طفل ، پھر بالغ پھر پیر تجربہ کار بننے کے لئے کتنی مدت کی ضرورت ہے۔ یہ عراتِ سماوی، چاند ، سورج ، تارے کون جانتا ہے کہ ان کو اپنی موجودہ منزل تک پہنچنے میں کتنے لاکھ ، کتنے کروڑ اور کتنے ارب برس یا صدیاں صرف ہوئیں۔ کرنے والا یقیناً ایک ہی لمحے میں سب کچھ کر سکتا تھا لیکن اس کی حکمتِ بالغہ نے تعمیر کائنات میں تدریج ہی کو پسند کیا ...... مولوی غلام رسولؒ تجربہ کار دایہ کی زبان بن کر عشق زلیخا کے پردے میں صبر کی تعلیم دے رہے ہیں۔ زلیخا ، یوسف علیہ السلام کو زندان میں پہنچا کر پشیمان ہو رہی ہے۔ اس کا دامن صبر تار تار ہو رہا ہے۔ اس حالت میں دائی حقِ ہمدردی ادا کرتی ہے۔

دائی نے چامت سکھائی ، نہ کر ایڈ کسالے
عشق پوے سر سختی جھلے ، چاہیے صبر سنبھالے
عاشق نوں سو درد زلیخا ، گزرے نال صبوری
صبر کرے سو مطلب پاوے ، آس رہے ہو پوری
بے صبراں نوں وصل نہ حاصل صبروں مقصد حاصل
میں سنیا کر صبر ہزاراں ، عاشق ہوئے واصل

جوشِ بیان ملاحظہ فرمائیے۔

جوش نہ کھلے ، آہ نہ چھٹے ، اکھڑ قدم نہ جائے
عاشق تے اندھیری جھلے ، ذرا نہ جنبش کھائے

ڈول نہیں رکھ قدم نکانے ، جھل زلیخا پیاری
ایہہ بھی دیکھ نہ رہسی آخر دکھ نہ درد ، خواری

ہر مصیبت کا آخری اور قطعی علاج صبر ہے۔

صبر ہتاں دکھ جاوے ناہیں ، صبر دکھاں دا دارو
صبر ہناں وچ مشکل ویلے ، ہور نہ کائی واہرو

لیکن مولانا یہ بھی خوب جانتے ہیں کہ عاشق کے دل میں صبر اور چھلنی میں پانی ٹھہر نہیں سکتا۔ اب دائی کی نصیحتوں کے بعد زلیخا کے تاثر کی ترجمانی فرماتے ہیں۔

سن کر صبر زلیخا بیٹھی ، پر کجھ ساعت ادھی
عاشق صبر دلے وچ ایہا ، گنڈ ہواوں بدھی

جیسے ہوا کو کپڑے میں باندھ کر گٹھڑی نہیں بنایا جا سکتا۔ ایسے ہی عاشق کے دل میں صبر نہیں آسکتا...... اس سے آگے اور بھی نادر تشبیہ دیکھئے۔

عاشق دے دل صبر لویہا ، جیوں پانی وچ جالی
پا ٹھیرا ڈھلدا جاسی ، نظر پوسی خالی
عشق صبر وچ ویر پرانا ، مڈھوں بغض لڑائی
عشق جتھے اتھ صبرے چارا دخل نہ رکھدا کائی
عشق ستمگر تیغ فولادی ، صبر کمن دی ڈالی
انت کداں تک انہاں لڑائی ، قہر قضیاں والی

شرک و توحید:

جس طرح سوز و گداز شاعر کا خاص مضمون ہے اسی طرح رد شرک اور

تبلیغ توحید کے وقت بھی ایسا معلوم ہوتا ہے کہ اس کا دل سینے سے نکل کر کاغذ پر آ رہا ہے۔ کتاب کے آغاز سے چل کر متن داستان میں جہاں بھی اسے موقع ملتا ہے اپنے اس ذوقی فرض کو ادا کرتا جاتا ہے۔ چند مقامات سے مختلف اشعار ملاحظہ فرمایئے۔ زلیخا اپنے معبود بت کو لئے ہوئے یوسفؑ کی راہ میں منتظر ہے۔ یوسفؑ بلند مراتب پر پہنچ چکے ہیں اور وہ اپنے مرتبہ و جاہ اور حسن و شباب سے محروم ہو چکی ہے۔ خطاب اپنے خدا سے کر رہی ہے۔

اے بت ظالم تیرے کولوں میں کجھ نفع نہ پایا

توں وتا جڑھیا ظالم ، بیہ گھڑیا بد کاراں
کس پہاڑوں چک لیاندوں ، بت سازاں مرداراں
پتھر پیریاں ڈوبن والا ، توں میرے ہتھ آیوں
میں ناتانی دے سر تھیوں ، کس آفت چا لایوں
میں بھلی کیوں پوجیا تینوں ، عمر گئی سڑ سڑ کے
توں وتا وچ چھاتی لگوں ، زخم تیرا دل رڑ کے

توں دوزخ دا بالن گاٹا ، سڑن تیرے پو جارے
تیں دل جھکدے رہن ہمیشہ ، دوزخ دے ونجارے

مقصودوں توں آپے خالی ، سب تھیں آپ نکارا
ڈب مرے جو تینوں جانے ، مقصد دیون ہارا
آپ وتا توں جندوں خالی ، ڈگیا اٹھ نہ سکیں

تیرے اگے کر فریاداں ، میں سب عمر گوائی
توں نہ سُنیا ، داد نہ دِتی ، نفع نہ ملیا رائی

تینوں رب رہی میں کہندی ، عقل قیاسوں باری
میں وچ جان ، تے تیں وچ ناہیں ایہہ نا سمجھ وچاری

اس قسم کے بہت سے اشعار ہیں جن میں رنگا رنگ مضامین کے ذریعے شرک کی برائیاں ذہن نشین کرائی گئی ہیں۔ اس سے آگے بیسیوں اشعار میں معبودِ برحق اور معبودِ باطل کا تقابل دکھایا ہے۔ چند شعر ملاحظہ فرمائیے:

یوسفؑ دا رب قدرت والا ، چج جیہوں پایا
جس بردے توں تخت بہالیا ، سر تے تاج رکھایا
یوسفؑ دا رب سب تھیں چنگا ، خلق اُپاون ہارا
توں میرا رب سب تھیں مندا ، کم گواون ہارا
یوسفؑ دا رب حاضر ناظر ، آس پچا ونہارا
توں میرا رب چکے باجھوں کتے نہ جاون ہارا
یوسفؑ دا رب سُن فریاداں درد اٹھاون ہارا
توں میرا رب گُنگا بولا مغز کھپاون ہارا

یوسفؑ دا رب رُڑھدے بیڑے بنّے لاون ہارا
توں میرا رب تردیاں تائیں غرق کراون ہارا

یوسفؑ جیہے بندے جس دے ، واہ اس دی وڈیائی
جس یوسف دی شکل بنائی ، اُس بن ہور کیائی

معبودِ برحق کی عظمت و نفع رسانی کے ساتھ معبودِ باطل کی ناکارگی اور تذلیل کا بیان ملاحظہ ہو۔

مرچاں لون نہ وسّن لائق ، تیرے بت کوئے
سیر پھیری یا دہ سیرا ، گھڑدیاں پوے نہ پچے

اس منزل کے بعد اعتراف خطا و استغفار کا مقام آتا ہے۔

کر اِقرار گناہ زلیخا ، توبہ دے در آئی
استغفار کرے سو واری ، رو رو عرض سنائی

عرض قبول پئی درگاہے ، ورھیاں رحمت باراں
چھوڑ صنم در وڈے ڈگیوں ، خوشیاں ملن ہزاراں

یوسفؑ سیر سے واپس آتے ہیں۔ زلیخا شاہی جلوس کی عظمت کو دیکھتی ہے۔اسے یوسفؑ کی غلامی و قید اور اپنے عروج رفتہ کا زمانہ واپس آجاتا ہے۔

نعرہ مار پکاریا جاں اس ، ڈٹھی عظمت شاہی
سبحان اللہ پاک خدا دی ، واہ وا بے پرواہی
سلطاناں نوں تختوں سٹے ، پاوے سر گردانی
بردیاں دے سر تاج رکھاوے ، تخت دیوے سلطانی

دیس جنھاں دے جتے اندر ، رُلن پھرے وچ راہاں
پردیسی وچ دیس پرائے ، حکم کرن دل خواہاں

یوسف علیہ السلام تک آواز پہنچتی ہے، وہ سخت متاثر ہوتے ہیں۔

حاضر کرو پکارن والی ، یوسفؑ نے فرمایا

زلیخا قریب پہنچتی ہے۔

ہو جا کھڑا ، نہ جائیں یوسفؑ گل میری جا سن کے

چاندی تیز سواری والیا ، واگ ذرا کھلیاریں

یوسفؑ سمجھتے ہیں کوئی محتاج بھکارن ہے۔ خادم کو اس کی مدد کا حکم دے کر آگے بڑھنے لگتے ہیں ...... حکم الٰہی پہنچتا ہے ، فریادی کی فریاد خود سیئے۔ یوسفؑ اللہ کے خوف سے ڈرتے ہوئے گھوڑے سے اتر آتے ہیں اور پوچھتے ہیں:

"بڑھیا! تو کون ہے؟ کہاں سے آئی ہے؟ کیا چاہتی ہے؟"

زلیخا یہ استفسار سن کر بے ہوش ہو جاتی ہے۔ جب ہوش آتا ہے تو پکار اٹھتی ہے ...... "یوسفؑ بھل نہ جائیں۔"

نیناں والیا! ڈٹھیں پا لیا ، میریا بے پروا یا

اج پچھان نہ سکدوں مینوں ، ہوئی نظر اچیری

وائے دریغ رہیوں بے خبرا ، جان گئی کھپ میری

درد تیرے نے پرزے کر کر ، میری خاک اڈائی

شوق تیرے وچ عمر دہائی ، تے توں خبر نہ پائی

اس قسم کے تمہیدی اشعار کے بعد اپنا تعارف کراتی ہے۔

کون ہووا ں میں کون سدا واں ، کون نہیں میں کائی

میں خود کون نہیں کیہ دساں ، خود تھیں اج پرائی

اس سے آگے شعریت کی معراج شروع ہوتی ہے۔

کون کوئی میں دساں تینوں ، سن میری بے حالی
نویں لباس تیرے تن یوسفؑ، میں بت پاون والی
ہتھیں پکھا جھلن والی ، ناز کراون والی
موتیاں جڑیا گل پیراہن ، تدھ پہناون والی

چھوڑ وطن وچ تیریاں تاہنگاں ، مصرے آون والی
بازاروں تیں وکدے تائیں ، مُل لیاون والی

یہ سلسلہ طویل ہے۔ اس میں اپنے معاشقے کی تمام داستان اسی موثر انداز میں بیان کرتی ہے۔ اس دوران میں قید و بند کا ذکر کرنا بھی ضروری ہے۔ ناکامی عشق کا انتقام لینے والی آج بے بس ہے۔ مظلوم زندانی آج پورے اقتدار و اختیار کا مالک ہے۔ شاعر یہ نازک فرض کس خوبی سے ادا کرتا ہے۔

تختی نری عشق تیرے دی ، سر تے چاون والی
کیا کہاں منہ زیب نہ دیندا ، قید کراون والی

کروں کھول ستم گر تیغا ، دے یوسفؑ ہتھ میرے
سینہ چیر کڈھاں دل باہر ، دھراں اگاڑی تیرے
اے بریاں گر دل میرے دے جے دیکھیں دل میرا
تداں پچھان تیری وچ گزرے شب ونجے اٹھ تیرا

اس کے بعد یوسفؑ گزرے ہوئے زمانوں کے متعلق پے در پے سوال

کرتے ہیں اور زلیخا جواب دیتی جاتی ہے۔ سوال و جوب کا یہ طویل سلسلہ شاعر کی حاضر دماغی ، تبحر اور خلاقیؑ مضامین کی عجیب و غریب شہادت فراہم کرتا ہے۔ آخر میں یوسفؑ تسلی دیتے ہیں اور زلیخا کے حق میں دعائیں کرتے ہیں۔ ہر دعا اس کی خواہش کے مطابق پوری ہوتی ہے۔ آنکھوں میں بینائی آ جاتی ہے ، جمالِ یوسفی سے بہرہ ور ہوتی ہے۔ اعادۂ شباب کی دعا بھی قبول ہوتی ہے۔ شاعر زلیخا کے شباب مکرر اور حسنِ باز آمدہ کی تعریف کرتا ہے۔

ویکھدیاں قد سدھا ہویا ، چڑھیا رنگ گلالی

لعل بدخشاں وانگوں دکے ، سر انگشت عنالی
چہرہ چندوں دون سوایا ، جیوں روشن مہتالی
زلفاں ول ول رُخ دے گردے جھل پیاں دن راتیں
گیسو تار کناریوں لٹکے ، ناگ تکمن وچ گھاتیں
دُرّ رمانی دند چنبیلی ، یا تارے اسمانی
سیب زنخ وچ غبغب ڈونگھا ، ٹمٹمن گھیر نہانی
مژگاں نوک کرشمیوں قاتل قوس بھواں تھیں لڑیاں

تکمیلِ دوشیزگی کا دلکش منظر یوسفؑ کو متاثر کر دیتا ہے۔ زلیخا نکاح کی درخواست پیش کرتی ہے۔ جبرائیل آسمان سے پیغامِ الٰہی لے کر پہنچتے ہیں۔ عرش پر اللہ تعالیٰ نے آپ کا نکاح کر دیا۔ زبانِ الہام کے دو بول سنیے۔

ہوں مراد رہی ایہہ میری تے کجھ ہتھ نہ آیا
اج سوال اساں تھیں کیتا ، جو منگیا سو پایا
اس دروازے جو کوئی آوے ، خالی ہتھ نہ جاوے
ارحم اکرم میں رب صاحب ، جو منگے سو پاوے

بات حسن و عشق اور سوز و فراق سے شروع ہوکر نکاح و وصال تک پہنچتی ہے لیکن دیدہ ور شاعر ساتھ ہی ساتھ اپنا فریضہ تبلیغ بھی ادا کرتا جاتا ہے اور اپنے قاری کو شرک کی نامرادیوں اور توحید کی کامیابیوں سے آگاہ کرتا جاتا ہے۔

صنائع وبدائع :

حضرت مولوی غلام رسولؒ صنائع و بدائع کے بھی بادشاہ ہیں لیکن خوبی یہ ہے کہ اس کیچڑ میں ایک حد تک شعریت کے دامن کولت پت ہونے سے بچا لیتے ہیں۔ مثال کے طور پر چند مقام ملاحظہ فرمائیں۔

زلیخا کو خواب میں یوسفؑ اپنا پتا مصر بتاتے ہیں۔ وہ نہایت شوق و اضطراب سے مصر پہنچتی ہے۔ وہاں جس شخص کو وہ اپنا مدعائے خواب خیال کرتی تھی، دیکھتی ہے تو شکل و صورت میں جمالِ یوسفی کی کوئی شعاع نظر نہیں آتی۔ اسکی حیرت و مایوسی کی کوئی حد نہیں رہتی۔ اب شاعر صنعتِ تضاد کے دریا بہا دیتا ہے۔

دیکھ عزیز مصر دے تائیں، کوک کہے اوہ "ناہیں"
آہ بھری غم ہوش گوائی، پائی ترت کداہیں
دیکھ کہے جو خوابے ڈٹھا، ایہہ اوہ نہیں پیارا
اوہ خورشید فلک تھیں انور، ذرّہ ایہہ ناکارا
اوہ خود نور ایہی اندھیرا، شہد اوہا ایہہ نکھی
ایہہ کنڈا اوہ گل تھیں نازک، جس وچ خوبی رکھی
اوہ شربت ایہہ کوڑا پانی، اوہ حلوا ایہہ موہرا
اوہ شعلہ ایہہ دھواں بے سر، اوہ چنبا ایہہ بھورا

اوہ مصری ایہہ کوڑا تماں ، ایہہ ہے غم اوہ شادی
اوہ دوست ایہہ دشمن میرا ، ظالم چور فسادی
اوہ صحت تے ایہہ بیماری ، اوہ مرہم ایہہ کاتی
اوہ گوہر ایہہ سنگ غضب دا ، آن وجا وچ چھاتی
اوہ بے عیب تے ایہہ پُر عیبیں ، اوہ دلبر ایہہ ویری
اوہ عافیت ، خیر تسلی ، ایہہ غم ، دُکھ بد خیری

یہ سلسلہ بھی دور تک چلا گیا ہے لیکن درمیان میں مضامین کی بوقلمونی قاری کو اکتاہٹ سے دوچار نہیں ہونے دیتی۔

تجنیس کی مختلف قسمیں:

زُلیخا کا باپ شاہ طیموس زلیخا کی منگنی کے لئے عزیز مصر کو رقعہ لکھ رہا ہے۔ اس رقعے میں ظاہر یہ کرنا چاہتا ہے کہ میری بیٹی کیلئے مختلف بلاد و امصار سے درخواستیں آئیں مگر وہ مصر کے سوا کسی کو خاطر میں نہیں لاتی۔

نام زلیخا گھر میرے اک دُختر بہت پیاری
سب سُلطان اساں تھیں کردے اس دی خواست گاری
پر اوہ کسے پسند نہ رکھدی ، نام سُنے دل کھسے
جے توران تُورانے رووے ، رُوس کماں تے رُسے
کیمن وچ یمنؔ نہ بھیوں ، عرق نہ وچ عراقے
شام کہے ایہہ شوم ولایت ، شام سیاہ فضاؤں
گرکاں ترک کرے لکھ واری ، جاپے خطا خطاؤں
چھوں چین گھتے دل متھے ، تلخ کرے دل بلخوں
چاڑھ حصار حصاریوں دل نوں ، رد کرے دم تکھوں

اسی طرح ہر شعر کے ساتھ اس کا کوئی ہم شکل لفظ لے آئے ہیں جس میں معنویت کا لحاظ رکھا گیا ہے۔

اعداد:

ایک موقع پر تین کا عدد چودہ شعروں میں نئے نئے مضامین کے ساتھ وارد ہوا ہے جو طبع شاعر کی روانی و جولانی کا زبردست ثبوت ہے۔ زلیخا کہہ رہی ہے۔

فضل کرم تھیں باراں منگدی ، پے پلے تن کانے
تے زخم لگے تن میرے ، غم ، دکھ ، درد پرانے
تے میتوں تیناں وگیاں ، تے کاری پیاں
بے وس ہوئی آس نہ کوئی ، سیاں وچھڑ گئیاں
تے میتوں خواباں آئیاں ، تے سختیاں پائیاں
مدت روئی ، قیدی ہوئی ڈھوئی ول ایذائیاں
تے میتوں ول چھل ہوئے ، تے سخت سیاپے
یار نہ ملیا ، ویری ملیا ، تے ویری دے ماپے

بے نقطہ:

اسی سلسلے میں آگے بڑھ کر بے نقطہ اشعار آتے ہیں جن کی تعداد ۲۹ تک پہنچتی ہے۔ ان کا نمونہ بھی دیکھئے۔

دھر دا ہولا کرم اساڈا ، اس دا کھلا دھاڑا
گھاہ اگلا اوہ وگدا آہا ، لگا ہور وگاڑا
گھر گھر سوگ مصر ول وسدا ساڈا ملک ڈراڈا
کہوا موڑ ملاوگ ادوھر ، دکھ مصر ول ڈاڈھا

طالع کوک کلارا کروا ، وا دروا ، وا دروا
دور مراد ڈھکا ڈکھ اوہا ، اگلا محرم گھر دا

———

رکھ سمھال دلا ڈکھ سارا ، کر کر ورد سحر دا
ہو ہر دم رہ واس الم گھر ہو موہوم صوردا

———

موڑ مہار کرم کر اک دم ہس رس مل ولدا را
رکھ مسلم عہد اسا ڈا ، روڑھ گوا ڈکھ سارا

نقطہ دار:

نمونے کے طور پر دو شعر لکھے ہیں جن کا ہر حرف نقطہ دار ہے:-

نج جنی جن جنی تتی نی خت پتی ، مُت چتینی
شب خیزی بے چینی تیزی ، جیں تن نقش جبینی
نین تپن تپ تجن ، شفق تے تیں نت تخت نشینی
حشی پیت پچی تیں جے تے زینت زیب یقینی

یہ صنعت بہت زیادہ تکلف و تصنع چاہتی ہے۔ ان ابیات میں معنویت مضمحل ہو کر رہ گئی ہے تاہم شاعر نے اپنے کمال کا ایک ثبوت پیش کیا ہے۔

ہجو و ذم:

مدح وستائش شاعروں کا عام مضمون ہے۔ غزل معشوق کے حسن وجمال کی مدح ہوتی ہے اور قصیدہ ممدوح کی شان وعظمت اور کمال و ہنر کی توصیف

پر مشتمل ہوتا ہے۔ اس موضوع پر ہمارے شعرائے قدیم و جدید نے اتنے دفاتر فراہم کر دیے ہیں کہ ریت کے ذروں کی طرح شمار نہیں کیے جا سکتے۔ ہر نیا شاعر جو اس میدان میں قدم رکھتا ہے اس کو پہلے سے مضامین کا بے انتہا ذخیرہ مل جاتا ہے۔ عموماً اس میں ردو بدل کر کے وہ اپنی شاعری کی دکان تک سجا لیتا ہے۔ بیدل عظیم آبادی اور غالب دہلوی کی قسم کے جدت پسند اور ندرت کار شاعر دنیا بھر کی شاعری میں بہت کم نظر آتے ہیں۔ اس کے برعکس ذم یا ہجو ایک ایسا موضوع ہے جس پر قلم اٹھانے کے لئے شاعر کو اپنی فطری ذہانت ، طباعی ، اور خلاقی سے کام لینا پڑتا ہے۔ بہت تھوڑے شاعر صحیح معنی میں ہجو کا حق ادا کر سکے ہیں۔ عام طور پر ہجو گو ابتذال اور فحاشی کی کیچڑ میں لت پت ہو جاتا ہے۔ مدح اور ذم میں ایک فرق یہ بھی ہے کہ ایک ہی مدح قریب قریب بہت سے ممدوحوں پر صادق آ سکتی ہے۔ حسن کی تعریف میں دنیا بھر کے حسین شریک کیے جا سکتے ہیں لیکن ذم کے لئے ایک شخص خاص کی تصویر کھینچنی پڑے گی۔ دوسرے قابلِ ذم اشخاص پر ضروری نہیں کہ صادق آ سکے۔ خوبیاں عام انسانوں میں مشترک ہوتی ہیں اور برائیاں عموماً اپنی اپنی الگ الگ ہوتی ہیں۔ اگرچہ بعض ہجویں بھی مشترک اور عام ہو سکتی ہیں لیکن قابل شاعر ان میں بھی اپنی انفرادیت قائم کر لیتا ہے۔ مثلاً غالب ایک شخص کی ہجو میں کہتا ہے:-

ہجو تو ناقابلے در صلب آدم بودہ است
زآں سبب ابلیس ملعون سجدہ بر آدمؑ نہ کرد

یعنی ابلیس نے پہلے ہی بھانپ لیا تھا کہ آدمؑ کی نسل سے ہزاروں سال بعد تیرے جیسا نالائق انسان پیدا ہو گا اسی وجہ سے اس نے آدمؑ کو سجدہ کرنا مناسب

نہ سمجھا ...... بالکل اچھوتا مضمون ہے لیکن یہ ہر نالائق شخص کو کہا جا سکتا ہے۔ غالب کے مخاطب کی اس میں کوئی خصوصیت نہیں ...... اسی طرح غالب ہی نے ایک اور شخص کے متعلق کہا ہے۔

با من از جہل معارض شدہ تا مقطعے
کہ گرش ہجو کنم آں بودش مدح عظیم

یعنی ایک ایسا بے حیا جہالت کی وجہ سے میرے منہ آ رہا ہے کہ اگر میں اس کی ہجو بھی کر دوں تو اس کے لئے سرمایہ فخر بن جائے گا۔ وہ خیال کرنے لگے گا کہ غالب ایسے عظیم انسان نے مجھ کو قابلِ خطاب سمجھا چاہے ہجو کے رنگ ہی میں سہی ...... یہ بھی کسی کی شخصی خصوصیت نہیں ......

سعدی ایک بد صورت کی مذمت کرتے ہیں۔

تو گوئی تا قیامت زشت روئی
بر وختم است و بر یوسفؑ نکوئی

وہ ایسا بد صورت تھا کہ تم اسے دیکھ کر تسلیم کر لیتے کہ جس طرح یوسفؑ پر حسن ختم ہو گیا ہے اسی طرح قیامت تک بد صورتی اس پر ختم ہو گئی۔

اگرچہ یہ ذم کی انتہا ہے لیکن کوئی شخصی خصوصیت اپنے اندر نہیں رکھتی ...... شاعر کا کمالِ فن اس وقت اجاگر ہوتا ہے جب وہ ایک خاص ہستی کو سامنے رکھ کر اس کی ایک ایک برائی کو اپنے زورِ بیان اور تخیل و تشبیہ سے اپنے سامع و قاری کے ذہن میں اتار تا جائے۔

آیئے اس معیار پر مولوی غلام رسولؒ کو پرکھیں۔ اس کا ایک نمونہ آپ سابقہ صفحات میں دیکھ چکے ہیں جو صنعتِ تضاد کے ذیلی عنوان سے عزیزِ مصر کے متعلق زلیخا کے تاثر میں بیان کیا گیا ہے۔ جہاں وہ یوسفؑ اور عزیز

مصر کا مقابلہ کرتی ہے لیکن ایک کی خوبیاں اور دوسرے کی برائیاں ایک ایک کر کے ظاہر کرتی ہے۔ لیکن اس سے بھی زیادہ مظہر کمال وہ مقام ہے جہاں شاعر اس دائی کا تعارف کراتا ہے جو زلیخا کے مشورے یا حکم سے یوسفؑ کو بہکانے پر مامور ہوتی ہے۔ راقم الحروف کے عمر بھر کے شعری مطالعہ میں اس کی دوسری مثال نہیں گزری۔ فرماتے ہیں۔

نویں چڑیل ، پرانی آفت ، تن ہلکا ، رگ بھاری
دوہرا قد اکاہرا چمڑا ، موٹھک دیہی ساری

شعر پر سے یونہی نہ گزر جایئے۔ ذرا غور کر لیجئے کہ شاعر نے اس میں کیا کیا لفظی و معنوی صنعتیں بھر دی ہیں۔ سب سے پہلے آپ کے سامنے تضاد و تقابل کی صنعت آئے گی۔ ایک شعر میں چھ لفظ اس صنعت کے حامل ہیں۔ نئی ، پرانی ، ہلکا ، بھاری، دوہرا ، اکاہرا پھر یہ لفظ اتنی بے تکلفی سے آئے کہ شعر پر بوجھ نہیں بلکہ جان شعر معلوم ہو رہے ہیں۔ ان میں سے ایک بھی نکال دیجئے پھر شعر کا ایک اہم عضو کٹ جائے گا۔ آگے بڑھئے تضاد کے مقابلے میں تناسب دیکھیے ...... چڑیل اور آفت ، تن اور رگ ،قد اور چمڑا ، موٹھک (مشت بھر) اور دیہی (پورا جسم) مناسبات کی بہار دکھا رہے ہیں۔ اب اس مکارہ عورت کی تصویر سامنے آ جاتی ہے یعنی وہ ایک تازہ دم چڑیل تھی جو فوراً اپنے شکار پر جھپٹنے والی تھی اور اس قسم کے تجربات کے لحاظ سے پرانی آفت تھی۔ اس کی ظاہری حالت یہ تھی کہ عمر رسیدگی اور رنگ رنگ کے حیلے اور داؤ سوچتے رہنے کی وجہ سے اس کا جسم ہلکا پھلکا اور رگیں ابھر آئی تھیں۔ قد لانبا ہو کر کبڑے پن کی طرف مائل ہو چکا تھا۔ کھال بالکل پتلی ، گویا سارا بدن مٹھی بھر تھا۔

آپ کو ذرا متوجہ کرنے کے لئے میں نے ایک شعر کی مختصر شرح کر دی ہے۔ ہر ہر شعر کے لئے تشریح کا دفتر کھولنے کی گنجائش نہیں۔ اگلے شعروں کو آپ اسی ڈھنگ سے سوچئے اور شاعر کے کمال کی داد دیجئے۔ لکھتے ہیں۔

تن پیلا تے نیلیاں ناڑیں ، زلفاں تے چٹیائی
بھری فریبوں ، خالی زوروں ، طاقت بدن نہ رائی
عمر بڈی تے آس چھوٹیری ، قدم کھڑے دم لے
سدھے وال تے ونگیاں ہڈیں ، بے وس جوڑ ہلے
اُچے ہڈ تے بینیاں گھاں ، تن منقوش جریدہ
پر دل وانگ ترکلے قامت ، پر وچ چکن کشیدہ
جھیاں دا وال نہ کوئی ، بھواں بھوا ئیاں ہوئیاں
داغ سیاہوں دوتویں اکھیں ، کھٹب چڑھا پاں ہوئیاں
گردن ٹوئے اگے پچھے ، کرد وگائی ہوئی
جھل بڈھیپے نے وچ چہرے ، گرد اڈائی ہوئی

تشبیہ کی نادرہ کاری ملاحظہ فرمایئے۔

ماس پرانے کاغذ والی ، صورت پائی ہوئی
پسلیاں دے دوہیں پاسیں مسطر لائی ہوئی
دو پستان وڈیریاں مشکاں ، آب نچوڑے ہوئے
اک رگ شکم اٹھاہاں دھسیا ، توبنے توڑے ہوئے
کن خبو دیاں چھلاں ورگے ، نک مگا ، مکھ کالا
تنگ متھا منہ حدوں کھلا ، جس وچ جیبھ توالا
داہڑاں دا کجھ پتا نشانی ، لبھدیاں ہتھ نہ آوے

جبھ بلے جیوں وچ سوراخے چوہا پوچھ ہلاوے

تشبیہاتِ نو کا دریا بہہ رہا ہے۔ ایک سے ایک عجیب تمثیل آ رہی ہے۔ نسوانی لب و رخسار پر بڑھاپے کا نقشہ دیکھئے۔

سن رخسار، لباں منہ جاپے، جھکڑ سکا ہویا

یا عاصی تے وقت نزع دا گویا اٹکا ہویا

تپلی بے گوشت کی انگلیاں اور بد وضع باہیں، ملاحظہ فرمایئے۔

انگلیاں کف دستاں اندر کلیاں ٹھوکیاں ہوئیاں

بھٹھ بغلاں وچ اندھ موا تے، باہاں جھکیاں ہوئیاں

اسی زورِ بیان کے بہت سے شعر چلے گئے ہیں جن میں جزئیات تک کا احاطہ کیا گیا ہے۔ اب وہ پرکالہء آفت یوسفؑ کو ورغلانے اور آمادہء وصال کرنے کے لئے روانہ ہوتی ہے۔ روانگی کا منظر بھی ایک نظر دیکھ لیجئے۔

سر ہلے تے پیروں ڈولے، قدم نہ پوے نکانے

جاں ہولے سو والاں چھلاں دا، ہڑ وگ پوے دھکانے

ایہہ دائی جس صفت ایسائی، اٹھ ٹری سر ہلدے

یار ملاواں، پوریاں پاواں، زخم گواواں دل دے

ہاں ایک شعر اور دیکھ لیجئے جس میں سچ مچ دریا کو کوزے میں بند کر دیا ہے۔ یہ دائی کیا تھی؟

ایہہ دُنیا دی صُورت پوُری، گھنڈ چڑھائی ہوئی

ابریشم دے نال لباساں، شکل چھپائی ہوئی

صنعت :

کتاب کے ورق الٹ پلٹ کر رہا ہوں۔ اتفاقاً ایک اور شعری صنعت سامنے آگئی ہے۔ اسے بھی دیکھتے چلیے۔ اس میں نحوی اصطلاحات ضمہ، کسرہ، فتح وغیرہ کو ان کے لغوی مفہوم میں استعمال کیا گیا ہے۔ زلیخا سو رہی ہے۔ آہ و فغاں کو ذرا سکون نصیب ہوا ہے۔ یہ دوسرا خواب ہے جس میں یوسف علیہ السلام مکرر نظر آنے والے ہیں۔ فرماتے ہیں۔

اوہ آہاں دی مد چو الفی ساکن کر وکھلائی
پیش دو زیر زبر وے لب تے مہر خموشی لائی
ضم رہیاں دو لباں فغانوں کسر دلوں اٹھ دھائی
فتح ہویا اوہ کوٹ مقاصد چشم سکائے پانی
اکھیں ملیاں تے دل کھلا اثر دعائیں ہویا
چشم سُتی تے طالع جاگے خوشی جمی غم مویا

عرفان و تصوف :

عرفان و تصوف کے موتی ساری کتاب میں جا بجا بکھرے ہوئے ہیں جو بار بار سامنے آتے ہیں۔ پہلے بھی کچھ نمونے آپ دیکھ چکے ہیں۔ مزید دیکھئے جب زلیخا یوسفؑ کو زندان بھجوا چکی ہے تو اس کی جدائی میں اس کے تصور میں محو ہے۔ ہر ہر شے میں اسی کا جلوہ دیکھتی ہے۔ اس کے ہوش و حواس اور خواب و بیداری پر اسی تخیل کا مکمل قبضہ ہے۔

یوسفؑ نال ہوئی پر لوں لوں خودیوں گئی تمامی
ہن آرام نہ جاپے اس نوں اندر بے آرامی

جان ولوں بن خبر نہ کائی ، تن دل نظر نہ پائی
کھاون پیون آون جاون ، اس نوں خبر نہ کائی

اب شاعر اپنے دل کو خطاب کرتا ہے۔

ایدوں پرے کیائی اے دل ، درد مندی دیاں واہاں
حیف ایہی دل غیراں جاون وگ دیاں اجے نگاہاں
مر ظالم ایہہ عشق زناں دے تے فانی دی یاری
جاں صورت وچ اڈیک جلوے ، معنیاں کیڈ خماری
جاں جاں ات مقام نہ پہنچے طلبوں صبر نہ آوے
تے اتھ جو کجھ حالا گزرے ایہہ نہ لکھیا جاوے

بن اتھ طالب رہے ناہیں نہ منزل سر آوے
چھوڑ کنار زمان مکاناں دیکھے جو دیباوے

ان اشعار کی شرح اہلِ حال ہی کر سکتے ہیں اور اہلِ حال ہی سمجھ بھی سکتے ہیں۔ چنانچہ اس نظم کے آخری شعر میں شاعر نے خود اپنے قلم کو اس مضمون کی تحریر سے واپسی کا مشورہ دیا ہے۔

مڑ وگ اجے قلم کجھ رہندا ودھ ودھ جانہ مولے
دعوے ایڈ پلے دم کھوٹے ، کد صرّاف قبولے

ایک اور مقام پر زلیخا کی حالت بیان فرماتے ہیں۔

ایسا حال رہیا جگ ویتے پتا عشق نکانے
خاص مقام فنا دا ہویا ایہہ ، زلیخا بھانے
بالمحبوب بقا وچ آئی ، تے اوہ خودیوں فانی
سن غیراں خود عشق جلائی ، لاتاں بھکھن تمانی

سیر الی المحبوب تداں توں ختم گیا ہو سارا
فی المحبوب سیار ہو یائی بن دل دا ورتارا
سیر عن المحبوب پکارے جاں کلی ول آوے
باالمحبوب اجے بھی اوویں، خود توں کدی نہ پاوے

یہ تمام صوفیا کی اصطلاحات ہیں جن کی شرح تصوّف کی کتب مبسوط میں کی گئی ہے۔ مولوی غلام رسولؒ حلقہ تصوف میں داخل تھے اور عامل شاغل ہونے کے علاوہ اس فن کی بنیادی کتُب کو زیرِ مطالعہ رکھتے تھے۔ جیسا کہ ان کے بعض اشعار سے معلوم ہوتا ہے۔ ایک موقع پر زلیخا بہت سی خوبصورت کنیزوں کو یوسفؑ کے پاس بھیجتی ہے تاکہ اپنے غمزہ و کرشمہ سے اس کی نفسیاتِ شباب کو متحرک کریں۔ ان کی اور یوسفؑ کی ایک رات کی یکجائی کا نتیجہ یہ نکلتا ہے کہ وہ یوسفؑ کے وعظ سے متاثر ہو کر سب کی سب بت شکن اور توحید پرست ہو جاتی ہیں۔ ان کے تغیر و انقلاب کا ذکر کرتے ہیں:-

واہ وا باندیاں مقصد پائے ، مزے چکھے ایمانوں
عشق جنھاں ایمان پچھاتا ، اوہ محروم جہانوں

اسی سلسلے میں ایک شعر آتا ہے:-

ایہہ انگشتریاں دے حلقے ، لعل ہویاں وچ دم دے
شیخ کبیر فتوح دھرے اج ، ویکھ فصوص حکم دے

بظاہر دوسرے مصرعے میں شیخ اکبر محی الدین ابن عربی اور ان کی مشہور کتابوں فتوحاتِ مکیہ اور فصوص الحکم کا ذکر معلوم ہوتا ہے اور اگر شیخ کبیر سے مراد حضرت پیران پیر لی جائے تو آپ کی مشہور کتاب فتوح الغیب بھی ہو

سکتی ہے۔ بہر حال یہ تینوں کتابیں تصوف کی معتبرہ اثاء اساسی تصانیف سمجھی جاتی ہیں اور حضرت مولوی غلام رسولؒ انہی بزرگوں کی قائم کردہ اصطلاحات میں اپنے عمیق مطالب بیان کرتے ہیں۔

حکایتِ بازغہ:

بازغہ نام ایک جمیل دوشیزہ جو مال و جمال دونوں سے بہرہ وافی رکھتی ہے ، یوسفؑ کی خریداری کے لئے مصر پہنچتی ہے۔ خریداروں کا انبوہ حد و شمار سے زیادہ ہے۔ بازغہ صفوں کو چیر کر آگے بڑھتی ہے۔اس موقع پر شاعر نے ایک شعر کہا ہے جس کے دوسرے مصرعے کی داد نہیں دی جا سکتی۔ فرماتے ہیں۔

وچ مقام ادب کھلیاری دلبر دی خوش رو ئی
جے خود حسن نہ کرے سیاست ورجیاں رکے نہ کوئی

بازغہ بے ہوش ہو جاتی ہے۔ جب ہوش میں آتی ہے تو یکسر حیرت و استفہام بن کر سوالات کی بوچھاڑ کر دیتی ہے کہ ہلاعاتی جمال تو نے کہاں سے حاصل کیا؟

کس صانع نے نور چڑھایا پیشانی پر تیرے؟
صاد ضاد لکھے کن دونویں ، زیبا نین لٹیرے؟

———

جذب تاثر شکل تیری وچ کتھوں آن سمایا؟
تیری ٹھاٹھ جمال حسن تے کس نے مصر زڑھایا؟

———

سوہنیاں سوہنیاں زلفاں والیا کس استاد بنائیوں؟
ناز کنائیاں اکھیں والیا کیہ کرنے اِتھ آئیوں؟

بائیس اشعار میں اس پیکرِ جمال کے ایک ایک عضو اور ایک ایک ادا کے متعلق سوال پر سوال کئے جا رہی ہے۔ آخر میں یوسفؑ قدرے تامل کے بعد دفترِ عرفان کھول دیتے ہیں کہ میرا خالق وہ ہے جس کی صنعِ قلم کا ایک قطرہ سورج ہے۔ جس کی قدرت کے سمندر میں آسمان ایک چھوٹا سا بلبلا ہے۔ اس کے بے شمار نقوش میں سے ایک نقش میں ہوں۔ تری چشمِ فانی جمالِ باقی کو دیکھنے کے لائق نہیں۔

ایہہ نہ چشم نظاریاں لائق ، جس دی دیہری کالی
ایہہ خود فانی، فانی دیکھے ، دیکھ رہے متوالی

صورت کا حسن فانی چلتی ہوئی ہوا ہے ، جس کو پکڑا نہیں جا سکتا۔

چلدی واء نہ گھت کلاوے رہن دوویں ہتھ خالی
کس دے شوق بھریں دم ٹھنڈے جان کھدے غم گالی؟

روح کی پیاس ایک دو بوند سے نہیں بجھ سکتی۔ ان بوندوں سے آگے سمندر کو دیکھو۔ قطرہ گر کر اور خاک میں مل کر فنا ہو جاتا ہے۔ غیر محدود سمندر کبھی خشک نہیں ہوگا۔

متاں پیاس جھاک دو بونداں وگدا بحر اگا ہیں
جھڑ قطرہ رل خاک نہ رہسی ، بحر کتے سر ناہیں

صورت کا عشق وہم ہے۔ عاشق حسن کا طالب ہوتا ہے ، حالانکہ حسین خود اپنے حسن پر قادر نہیں نہ اس نے اپنی کوشش سے حاصل کیا اور

نہ ہی برقرار رکھ سکتا ہے۔ (یوسفؒ بازغہ سے کہہ رہے ہیں)۔

جے وچ وہم ڈُبکی کیہ پاویں ، مفت نہ کر دل پیرے
توں حسنے دی طالب آئیوں ، حُسن نہیں وَس میرے

چھوڑ میتوں بھ صاحب میرا ، اوہا صاحب تیرا
تیرا میرا دم دا لیکھا ، کائی روز وسیرا

جس نے ایک ہی بوند کو سب کچھ سمجھ لیا اور اپنا آپ اسی پر قربان کر دیا وہ ہلاک و برباد ہوا۔

میں محتاج کھڑا اور جس دے ، وِتّس بُوند جمالوں
اک قطرے ول دیکھ نہ رجھیں ، اوگت جانویں حالوں

یہ ذراتِ فانی ، یہ عمر و زید ، جو بکرِ حسن نظر آ رہے ہیں ، ذوقِ دوام کے اہل نہیں۔ عشق کی لذت چاہے تو اُدھر رخ کر جہاں امیدوں اور آرزوؤں سے بہت زیادہ حاصل کر سکے لَهُم فِيهَا مَا يَشَاؤُنَ وَلَدَيْنَا مَزِيد"

جے توں چاہیں عشق ہلارے ودھ ملن امیدوں
جے توں چاہیں ذوق مدامی ویکھ نہ عمروں زیدوں

جو چاہیں سو ملے اتھائیں ایہہ در چھوڑ نہ جائیں
جے ایہہ چھوڑ چلیں کدھرے خیر ملے کدھ تائیں

بقول سعدیؒ ۔

زیں در ہف کس کہ سر بتابد ترسم کہ در دگر نہ یابد

اور صاحب در جل ذکرہٗ خود بھی تو فرما رہے ہیں ......وَ مَا لَکُم مِّن

دُونِ اللّٰہ مِن وَّلیٍّ وَّلا نصیرٍ .... اللہ کے سوا تمہارا کوئی دوست اور مددگار نہیں اس سے زیادہ کی بات اور کیا ہو گی؟

حضرت یوسفؑ بہت سے نکتے اور مثالیں بیان کرنے کے بعد فرماتے ہیں۔

نال مثالاں گلاں سنیاں رکھدیاں فرق وڈیرا
تے اوہ پاک مثالاں کولوں اس دا شان اچیرا

لیسَ کَمِثلِه شَیء" ...... تعالیٰ شانہ' ...... کوئی ان کی مانند نہیں ہے۔

آخرت کی ختم نہ ہونے والی زندگی اور عشقِ الٰہی کی ابدی بے مثل نعمت کے مقابلے میں یہ ساری دنیا اور اس کی چند روزہ زندگی کیا ہے۔

پر پشہ دا قدر نہ رکھدی، فانی دنیا ساری
عشق جنھاں دل دمیں وہاجے جنس گھنے لے بھاری

بازغہ اس تقریر کے بعد اعتراف کرتی ہے کہ۔

لبھ لیا میں اصل پیارا چھوڑ ہوس دی بازی
اصل حقیقت میں ہتھ آئی چھڈی طلب مجازی

مجاز سے حقیقت:

اسی طرح جب زلیخا یوسفؑ کے نکاح میں آجاتی ہے اور ابراہیمی دین قبول کر کے توحید کی لذت سے آشنا ہوتی ہے تو فرماتے ہیں۔

آہے جدوں زلیخا وصلوں دل دے مقصد پائے
صورت چھوڑ تھکی دل معنی راز عجب دسیائے

ول ول عہد الست ازل دے ، قول بھایا لوڑے
علموں عین اکو حق پایا غیر تعلق توڑے
وحدت دے وچ آن سمائی چشم دلے تھیں کھلی
عشق حقانی غلبہ کیتس ، ہور محبت بھلی

اِس موقعے پر یوسفؑ ایک شب طالب وصال ہوتے ہیں اور وہ کنارہ کرتی ہے۔ یوسفؑ اس کا دامن پکڑ کر کھینچتے ہیں جو کشمکش میں پھٹ جاتا ہے۔ یوسفؑ پوچھتے ہیں:-

. اوہ تیرا ہن عشق زلیخا ، میتوں نظر نہ آوے

زلیخا جواب دیتی ہے:-

کے زلیخا تیں تھیں چنگا لبھ پیا میں تائیں
اس دے اُٹھ حضوروں یوسف جاواں دس کتھائیں

اس سے اگلا شعر بے مثل اور لاجواب ہے:-

تے مت کہیں وفاوں خالی ، اوہو ہاں میں بردی
پر وچ صبح شعاع شمع دی ایڈ ظہور نہ کردی

جہاں جمالِ حقیقت کا آفتاب صبح افروزی کر رہا ہو وہاں پیکرِ بشری کی شمع حسن کا ظہور نگاہوں پر کیا اثر کر سکتا ہے۔

عدل:

قرآن مجید فرماتا ہے ...... اِنَّ اللّٰہ یَامُرُ بِالعَدلِ ﴿ؑ﴾ ...... اللہ تعالیٰ انصاف کا حکم دیتے ہیں۔ دوسری جگہ فرمایا ...... اِعدِلُوا ھُوَ اَقرَبُ لِلتَّقوٰی ...... عدل کرو ، عدل تقویٰ سے قریب ترین ہے ...... سب سے اہم چیز جو قرآن

میں کہی گئی ہے وہ تقویٰ ہے اور اس کے حصول کا قریب ترین راستہ عدل ہے۔ نظام انسانی بعد کی چیز ہے۔اس سے مقدم بلکہ بہت زیادہ مقدم نظامِ کائنات ہے۔ اگر اس میں ناظمِ اعلیٰ جلّ ذکرہ' و عزّ اسمہ' کا ابدی عدل کام نہ کر رہاہو تو اس کا قیام ایک لمحہ کے لئے بھی متصوّر نہیں ہو سکتا۔ تمام علوم و تجارب مستقل حقائق کی بنیادوں پر قائم ہیں اور ان حقائق کی اولین اساس عدل ہے۔اس کے نام مختلف جہتوں سے مختلف ہو سکتے ہیں۔ توازن، تناسب، اعتدال وغیرہ ...... ستاروں کی رفتاریں، زمین کی گردش، سورج کی نور فشانی اور حرارت رسانی، ہواؤں کی تعریف، جماد کے خواص، نباتات کے نشوونما کے قوانین وغیرہ۔ اگر ان میں سے کوئی شے اپنے نقطۂ عدل سے ذرہ بھر تجاوز کر جائے تو اس کا نتیجہ یقیناً فساد ہو گا۔ ان کی متوازن و متناسب ہم آہنگی بآوازِ بلند کہہ رہی ہے کہ یہ سب کسی ایک عادل و مختار ارادے کے تحت اپنا اپنا فرض انجام دے رہے ہیں۔ یہ عظیم و وسیع کائنات جس کو انسانی فکر لا انتہا ارتقاؤں کے بعد بھی ناپ نہیں سکتی۔ اس کا ایک چھوٹا سا گوشہ عالمِ انسانی ہے جسے تکریم کے خلعت سے نوازا گیا ہے۔ (وَ لَقَدْ کَرَّمْنَا بَنِیْ آدَمَ ...... ہم نے بنی آدم کو مکرم بنایا) اس کو ایک حد تک اختیار و ارادہ سے سرفراز فرمایا یعنی وہ خیر و شر یا عدل و ظلم دونوں راہوں پر چل سکتا ہے۔ پھر اگر خیر یا عدل کی راہ پر چل رہا ہے تو پوری کائنات اس کے ساتھ ہم آہنگ ہے۔ وہ فاطر کائنات کے منشا کو پورا کر رہا ہے۔اس کیلئے اجر غیر ممنون اور عطائے غیر مجذور کی بشارت ہے یعنی اس کے ارتقائے کمالات اور حصولِ مراتب کی کوئی انتہا نہیں اور اگر اس کے برعکس شر یا ظلم کی راہ پر ہو لیا ہے تو اپنے سے اسفل مخلوقات سے بھی نیچے اسفل السافلین کے گڑھے میں گر جاتا ہے۔ اس

گراوٹ سے بچنے اور اس کمال عدل کو حاصل کرنے کیلئے انسان جو مشکل سے اوپر چڑھتا اور آسانی سے نیچے گرتا ہے مجرد اپنی عقل سے کامیاب نہیں ہو سکتا تھا۔ اللہ تعالیٰ نے انبیاء مبعوث فرمائے۔ ان میں بیشتر ایسے ہوئے جن کو سیاسی غلبہ بھی حاصل ہوا تاکہ وہ اس غلبے سے فائدہ اٹھا کر عملاً قیامِ عدل کا نمونہ ہیں۔ پھر جو لوگ ان کی پیروی کریں وہ بھی نوعِ انسان کے لئے ویسے ہی مفید ثابت ہوں۔

جس طرح سوسائٹی کیلئے عدل ضروری ہے اسی طرح افراد بھی زیورِ عدل سے آراستہ ہوئے بغیر جسمانی و اخلاقی تکمیل حاصل نہیں کر سکتے۔ اعتدال، اخلاط (خون، صفرا وغیرہ) کا نام صحتِ جسمی ہے اور اعتدال ملکات (شجاعت، سخاوت وغیرہ) کا دوسرا نام اخلاقِ حسنہ ہے۔

یوسف صدیق علیہ السلام صاحب اقتدار انبیاء میں شامل ہیں۔ قرآن حکیم اور تورات شریف میں آپ کے رفاہِ عام کے کاموں پر کافی روشنی ڈالی گئی ہے۔ آپ نے جو نظامِ عدل و خیر قائم کیا وہ اس زمانے میں آپ اپنی نظیر تھا اور سچ پوچھئے تو اس وقت سے آج تک بھی چند مستثنیات کو چھوڑ کر اس کی مثال نہیں ملتی۔ بادشاہ یا حاکم کے لئے سخت امتحان کا وقت وہ ہوتا ہے جب زمین پر آسمانی رحمتوں کے دروازے بند ہو جائیں۔ اگر ایسے وقت میں وہ اپنی رعایا کی خبر گیری اور ابقائے حیات کا انتظام کر سکا تو وہ اپنے عہدے کا جائز مستحق سمجھا جائے گا ورنہ اس کی جگہ تخت نہیں تختہ ہے۔ صرف امیروں اور جاگیرداروں کے مفاد کی حفاظت کسی حکومت کے ثبات کی ضمانت نہیں ہو سکتی۔ کثرت ہمیشہ عوام اور غربا کی ہوتی ہے۔ ان میں سے ایک ایک فرد کی جائز

ضروریات کی بہم رسانی ایک عادل حکومت کا فرضِ اولین ہوتا ہے۔ حکومت کوئی حجلہ عروسی یا بزمِ عشرت نہیں ، حکومت خدمت اور شباں روزی خدمت کا نام ہے۔

حضرت مولوی غلام رسولؒ انسانیت کی اس اہم ضرورت سے بھی غافل نہیں۔ وہ جب مصر پر یوسفؑ کے تسلط کا ذکر کرتے ہیں تو تاریخ کے اس باب کا موثر نقشہ کھینچتے ہیں۔ عوام کی جاں کاہ مشکلات کا ذکر کر کے یوسفؑ کی فراست ، عدالت ، سخاوت ، سیاست وغیرہ پر روشنی ڈالتے ہیں۔ جستہ جستہ چند شعر ملاحظہ فرمایئے۔

ایک کال جگت وچ دھانا ، ہتھ نہ آوے دانہ
طبق زمیں وچ لبھے ناہیں ، باجھوں مصر ٹکانہ

خلقاں الٹ پیاں ول مصرے آون ملن مراداں
کرن دعائیں ، راضی جاون ، خوشی کرن دل شاداں

اطراف و جوانب سے ضرورت مندوں کے قافلے آ رہے ہیں اور اناج لے لے کر اپنے اپنے وطنوں کو لوٹ رہے ہیں۔ جہاں پہنچتے ہیں ، حکومتِ مصر کی عدل گستری اور رعیت نوازی کی تعریف کرتے ہیں۔ کچھ لوگ کنعان کی کارواں سرا میں اترتے ہیں۔ پاس ہی حضرت یعقوبؑ کا حجرہ ہے۔

پاس نبی دے مصروں آیاں صفت کہی کرواناں
وانگ عزیز مصر دے والی ، ہوگ نہ وچ جہاناں
نوری شکل بہشتی صورت شیریں بات پیاری
مسکیناں پر رحمت کردا ، ہماراں غم خواری

اخلاقی توازن کا ثبوت یہ ہے کہ ضرورت مندوں کے بے پناہ ہجوم میں ماتھے پر بل نہ آنے پائے۔

خیر کرے خیراتاں بھتیں آپ طعام کھلاوے
شور جہان رہے تس گردے، متھے وٹ نہ پاوے

ملک میں عدل منگا نہ ہو، اس کے حصول میں تاخیر نہ ہو۔ صاحبِ ملک ایثار کا مجسمہ ہو، آرام پسند نہ ہو۔

ہوراں نوں اوہ آپ کھلاوے، کھاندا نظر نہ آوے
کرے عدالت دن تے راتیں نیند نہ اس نوں بھاوے
کوئی رشوت اور سفارش ظلم کو جڑ نہ پکڑنے دے۔
سکھیں ملک وسایا سارا، ظلموں رسم ہٹائی
اسیمانہ شیا دیس مصر دے ظلم کنندہ کائی

اَلنَّاسُ عَلیٰ دِینِ ملوکھم (لوگ اپنے بادشاہوں کے طور طریقوں پر چلتے ہیں) کا مطلب یہی ہے کہ اگر ایک شخص تنہا جس کے ہاتھ میں اقتدار کی باگ ہو، صحیح فکر و عمل کا مالک ہے تو اس کے تحت تمام محکمے فکر و عمل کی صحت سے آراستہ ہو جائیں گے۔ اس طرح پورا ملک گہوارہء امن و خوشحالی بن جائے گا۔

رہزن، چور نہ ٹھگ مکاری، ملک امن وچ سارا
دیس سبھے مہمان اسیدا صدقیوں کرن گزارا

دوسرا مصرعہ بتا رہا ہے کہ سربراہِ مملکت میزبان کی پوزیشن میں ہوتا ہے اور عامۃالناس اس کے مہمان ہوتے ہیں۔ جس طرح مہمان فکرِ معاش سے آزاد ہوتا ہے اسی طرح رعایا کو اس فکر سے چھٹکارا ملنا چاہیے۔ حکومت ہر شر سے

حفاظت اور ہر آسائش پہنچانے کی ذمہ دار ہے۔ افراد کی استعداد کے مطابق کام مہیا کرنا اور بچپن ، جوانی ، بڑھاپا ، بیماری وغیرہ حالات کے مطابق ضروریات مہیا کرنا حکومت کا فرض ہے۔ اس کا نتیجہ یہ ہو گا کہ کسی کو بے ایمانی ، ذخیرہ اندوزی وغیرہ ناجائز ذرائع کی ضرورت ہی لاحق نہیں ہو گی۔

تقوے وچ امانت پورا ہر ہر نظری آیا
شاہ عزیز کیائی چنگا جس دا عالی سایہ

یہ نہ بھولیے کہ یہ سب بہشتی زندگی صرف ایک اصلاح یافتہ فرد کا اثر ہے۔

خلقاں وچ سیاست اس دی تے الفت وچ جاناں
اس وچ نقص نہ ڈٹھا کائی ، کے پکار زمانہ

سچ پوچھیے تو یہ خوبیاں منطق و فلسفہ اور تاریخ و سیر وغیرہ علوم کے ذخیرے کھنگالنے سے حاصل نہیں ہوتیں۔ ان کا سرچشمہ خدا کا خوف ہے۔

نعیاں اکھیں خوف الٰہوں دل پُر رحم کرم تھیں
جے کو کرے زیارت اُسدی ، چھٹے درد الم تھیں
خُلق حلیم کریم طبع دا ، عقل فراست بھاری
جے مسکین پوے تس نظرے پچھے حالت ساری

آدابِ دربار :

میرے محترم قارئین بھولے نہیں ہوں گے کہ ان کے سامنے یہ علوم و معارف اور فنون و تجارب ایک دیہاتی شاعر کی کتاب سے پیش کیے جا رہے ہیں۔

آیئے ہم اس کے ساتھ ہو کر ذرا مصر کے شاہی دربار کی سیر کریں ...... حضرت یعقوبؑ اپنے قحط زدہ بیٹوں کو مصر روانہ کر رہے ہیں ...... بیٹے پوچھتے ہیں کہ ہم درباری آداب سے ناواقف ہیں، آپ ہمیں بتا دیجئے ...... حضرت یعقوبؑ فرماتے ہیں۔

اوّل جاں لگ اِذن نہ ہووے وچ حضور نہ جایو
اِذن ملے تے حاضر ہویو، پر کجھ ناہ الایو
وچ دربار کھڑے ہو اوہوں چپ رہیو ہو سارے
آپس اندر گل نہ کریو، جاں ہوسو دربارے
لانبھے کِتے دھیان نہ کریو رہے نظر ول شاہے
مکدی گل سنائیو تھوڑی جاں اوہ پرسش چاہے
جداں اجازت ملے مڑن دی پھیر نہ عرض الایو
وَل سُلطان نہ پشّاں کریو، پچھلے پیریں آیو

اب ایک عام اصولی نکتہ سمجھاتے ہیں جو دربار کے اندر اور باہر ہر جگہ کام دے سکتا ہے۔ یہ شعر ضرب المثل کا مرتبہ حاصل کر چکا ہے۔

بے ادباں مقصود نہ حاصل تے درگاہ نہ ڈھوئی
تے منزل مقصود نہ پہنچا، باجھ ادب تھیں کوئی

حضرت پیر روم فرماتے ہیں۔

از خدا جوئیم توفیقِ ادب — بے ادب محروم ماند از فضلِ رب

ترجمہ: ہم خدا سے ادب کی توفیق مانگتے ہیں۔ بے ادب خدا کے فضل سے محروم رہتا ہے۔

ورودِ مصر :

فرزندانِ یعقوبؑ مصر پہنچتے ہیں۔ یوسفؑ کے سامنے عرضی پیش ہوتی ہے۔ وہ چار لفظ پڑھ کر بے ہوش ہو جاتے ہیں۔ ہوش میں آتے ہیں تو کہتے ہیں۔

چالی برساں بعد بھراواں میں دل پھیرا پایا
نقش پدر دا اکھیں اگے ، غم دے جوش لیایا

اس شعر کا لہجہ خاص طور پر قابلِ ملاحظہ ہے۔

چھوڑ گیاں دا پھیرا ہویا ، آئے پُت پدر دے
عمراں پچھے ملنے آئے وچھڑیاں دے گھر دے

امراء دربار حیران ہو رہے ہیں۔

قاصد کیہ پیغام لیایا ، جھولا درد الم دا؟
ایہہ کیہ حرف تیرے وچ نامے برق افشان قلم دا؟
کیہ کجھ حرف دُکھاں دا بھریا لکھیا لکھنے والے
شعلے درد کتھاویں قاصد ، کیتے آن حوالے

امراء کو دربار سے رخصت کر دیا جاتا ہے۔ صرف وزیرِ با تدبیر پاس رہ جاتا ہے۔ یوسفؑ عرضی کو پڑھتے ہیں اور روتے جاتے ہیں۔ قاصد کو قریب بلا کر زبانی حال پوچھتے ہیں۔ وہ بتاتا ہے کہ پیغمبر زادے علیہم السلام پرسوں یہاں وارد ہوئے۔ شکلیں نورانی اور کپڑے پیوند در پیوند ہیں۔ یوسفؑ اور زیادہ روتے ہیں۔

یوسفؑ سُنی ودھیرا رویا ، نین وگن پر نالے
باپ میرے دے بیٹے آئے پھٹیاں جامیاں والے

وزیر ادب سے حقیقت حال دریافت کرتا ہے۔ یوسفؑ جن لفظوں میں بھائیوں کا تعارف کراتے ہیں ان کو پڑھتا ہوں اور بے حال ہوا جارہا ہوں۔ تاثیر لباسِ شعر کو چاک کرکے باہر نکل پڑتی ہے۔

سینۂ شمشیر سے باہر ہے دم شمشیر کا

اج فرزند پدر دے آئے ، یعقوبی تصویراں
ابراہیمی نقشیاں والے اسحاقی تحریراں
خانہ زاد نبوّت سندے حق پرستی والے
شیر شکار بہادر شامی ، چابک دستی والے

یعنی شجاعت و جرات بھی پیغمبری میں شامل ہے ، صرف زہد و ورع نہیں۔ اگلے شعر میں یوسفؑ کا مخصوص تاثر قابلِ ملاحظہ ہے۔ اپنے رونے کا سبب بتاتے ہیں۔

میں رواں دو منہ گلاں ولوں اک افلاس ستائے
دوجا رحم گناہوں کھاواں ، میں پر ظلم کمائے

اس کے بعد کا شعر مظلوم اور پھر صاحبِ اقتدار ، یوسفؑ ہی کے منہ سے نکل سکتا ہے۔

جے پکڑے رب روز قیامت پلے عذر نہ کائی
تے ایہہ میتوں بھلی نہ بھاوے بھائیاں دی رسوائی

وزیر کہتا ہے کہ انتقام کا وقت ہے۔ اب یہ آپ کے قابو میں ہیں۔

کہئے کیا خیال ہے۔

فرمایا جیوں نال بھراواں بھائیاں دا ورتارا
ورتاں نال ایہناں دے لوویں اوب رکھیساں سارا

وزیر حیران رہ جاتا ہے، یہ کتنا ظرف ہے۔

شاہی ضیافت :

پنجاب کی اجڈ اور پس ماندہ قوم گوجر کا پروردہ دیہاتی شاعر شاہانہ دعوت کا نقشہ کھینچ رہا ہے۔ یوسفؑ میزبان ہے اور بھائی مہمان ہوتے ہیں۔

حکم کرے باورچی تائیں کرو طعام تیاری
لائق قدر جویں سلطاناں، ہر ہر قسم نیاری
فراشاں نوں حکم کریندا زریں اطلس جامے
قدماں ہیٹھ وچھایو ایہناں، کریو زیب مقامے
دیواریں لٹکایو اطلس چانݨیاں چھت تانوں
شان ایہناں دی سب تھوں وڈی جے تسیں قدر پچھانوں
عنبر عطر کھلارو نافہ، خوشبو کرو مکاناں
عود بکھاؤ، کرو تجمل، تے شوکت شاہانہ

زیرِ خط الفاظ کو ایک دفعہ پھر دیکھئے اور غور کیجئے کہ محل و وقوع کی مناسبت کا کتنا مکمل اہتمام کیا گیا ہے ...... یہ تو ابھی ضیافت کی تمہید ہے۔ اصل ضیافت آگے آتی ہے۔

تاں، جیوں سی فرمایا یوسفؑ کیتی خدمت گاراں
خوان دھرے خوش مزہ تمامی میویاں قسم ہزاراں

خوب کباب عجائب حلوے ، چاول نال مٹھائیاں
اندر وار کھڑن تحفوں لئی یوسفؑ دے بھائیاں

جزئیاتِ ضیافت دیکھتے جائیے۔ بدوی مہمانوں کے تاثرات سے بھی شاعر غافل نہیں۔

تے ایہہ دیکھ مکاناں تائیں حیرت دے وچ آئے
خوشبوئیاں تھیں مغز معطر ، خوشی ودھے غم جائے
عزت نال بٹھائے سارے ، پیش طعام رکھائے
ہتھ دھوائے ، کھاون لگے ، مزے ملے ، سکھ پائے
اسرائیل نبی دے بیٹے ، دیکھ تجمل بھارے
بول نہ سکن ، ڈُب ڈُب جاون حیرانی وچ سارے
اِیڈک شان کیائی زینت زیب مکان کیائی
خورش لذیذ اجیہی عمرے ، دیکھن وچ نہ آئی
جام عقیق بھرے پُر شربت ، عرق گلاب رلائے
جاں پیون پیغمبر زادے پاون مزے سوائے

اخلاقِ یوسفیؑ :

بھائی واپس کنعان پہنچتے ہیں۔ والد کیفیتِ سفر اور خصوصاً والیٔ مصر کے متعلق استفسار فرماتے ہیں۔

نبی پچھے کیہہ مذہب رکھدا ملک مصر دا والی؟
کس نوں پوجے کس نوں منے کس دے درے سوالی؟

فرزند کہتے ہیں کہ اس کا مذہب ہمارے ہی مطابق ہے لیکن اخلاقاً ہم

سے بہت آگے ہے۔

مسلم ، نیک ، عقل دا تودہ ، شرم کرم دا پورا
علموں حلم ، تحمل ، تقویٰ ، اوہ بے عیب قصورا

اگلے دو شعروں میں تمام اخلاقی تفصیلات کو دریا بکوزہ کر دیا ہے۔

عفت ، حکمت ہور شجاعت ، خصلت چار عدالت
کرے دلالت نور رسالت ، متھے چمک جلالت
افراطوں تفریطوں خالی کامل وچ خصائل
شاہ مصر وچ ڈٹھے حضرت اکھیں بہت فضائل

عبرت:

عبرت بھی شعراء کا خاص مضمون ہے۔ کتاب میں جابجا اس مضمون کے اشعار بکھرے ہوئے ہیں۔ نمونہ دیکھنے سے پہلے ایک عربی شعر ملاحظہ فرمائیے۔

وجدت مصیبات الزمان جمیعها
سوی الفرقة الاحباب کلها خطب

ترجمہ : میں نے دنیا کے تمام دکھوں کا تجربہ کیا ہے۔ یاروں کی جدائی کے سوا سبھی سہل ہیں۔

غلام رسولؒ سو دفعہ قسم کھا کر کہتے ہیں۔

یار ملے دکھ کٹے جاون ، قسم کراں لکھ واری
نام فراق کے جگ جس دا ایہہ ہے مشکل بھاری

لیکن تاریک دل لوگوں کی یاری کیا ہے؟

یاریاں لائیں بھل بھلاوے جتھاں وناں اندھیرے
یار نے اوہ انت لٹیرے ، پا وچ گھمن گھیرے
کھوٹے یار چھڑا دم کھاندے زخم لگاندے کاری
غداراں دی یاری کولوں ، توبہ لکھ لکھ واری

اپنے آپ کو مخاطب کرتے ہیں ...... درسِ عبرت شروع ہوتا ہے۔

بے ٹدھ قدم غلام رسولا ! انک رہے ادھواٹے
ضائع گیوں ، گئی ٹد ہتھوں ، سرمایہ وچ گھاٹے
رو ظالم بہت کارے آیوں ، کرنے نوں کجھ کائی
سودائی ایہہ حال کیائی ؟ لکھ پناہ کمائی ؟
غفلت چھوڑ نہ اجے عکیدوں ، گئی بضاعت ساری
دم دے دمیں لیکھا پوسی ، وچ خسارت کاری
میٹ اکھیں ، بہت وہنے رڑھیوں طعم مہنگاں ہوسیں
چشم اگھاڑ ، کویلا ہوندا ، مت ویلا چھل ، روسیں

مرشدِ رومؒ فرماتے ہیں۔

ہین مگو فردا کہ فردا ہا گزشت تا بکلی نگذرد ایام کشت

حافظ محمد کہتے ہیں۔

توبہ وچ تسویف نہ جائز چھیتی کرنی آئی
بہتے اہل جہنم روون اس تسویفوں بھائی

رحلتِ یعقوبؑ :

رحلتِ یعقوبؑ کی تمہید اٹھاتے ہیں۔

مُو ناقہ ، دھر قدم پچھاڑی چل ول دیس پرانے
سفری مُوے وطن ول جاندے ، جتھ ہمیش ٹکانے
چل کوئی دن چارے واسا ، پردیساں وچ تیرا
ویر سمجھ نہ دیس پرائے ، اتھ نہ بت ویرا

ذیل کا شعر ضرب المثل بن چکا ہے۔

نہیں وفا وچ باد بہاری پیاں جگت پکاراں
سدا نہ باغیں بلبل بولے ، سدا نہ باغ بہاراں

ایہہ دنیا دن کائی واسا ، ایہہ خوشیاں غم سارے
ایہہ غفلت دے حال ملالے، گزر چلن دم چارے
تے دنیا وچ رہن ہمیشہ کسے نہ ملیا مولے
ولیاں ، شیخ ، نبیاں حکموں قبریں فرش قبولے

رحلتِ یوسفؑ:

یوسف علیہ السلام کا ذکر کرتے ہوئے آخر میں لکھتے ہیں۔

یوسف جیہاں شکلاں آئیاں ایہہ گھر چھوڑ سدھائیاں
سلطاناں دیاں تیغاں خونی کٹیاں خون ذہائیاں

نیویں اُچی گردن والے قبریں گرد کرائے
زور وراں دے خونی بازو اُڈن غبار ہوائے

چٹے دند چبے دیاں کلیاں ، اک اک نکھڑے دہانوں
قاتل چشم کرشمیاں والی رہی نہ نام نشانوں
نازک بدن گلاں دے دستے خاکوں باہر آئے
ہے ہے کر پھیر خزاں نے توڑ زمین رلائے

مرشد رومؒ فرماتے ہیں۔

صورت از بے صورتی آمد بروں   باز شد اِنا اِلَیہِ رَاجِعُون

قرآنِ عظیم نے ایک جگہ لم یکُن شیئاً مذکورا اور دوسری جگہ مُطلقاً لم یکُن شیئاً فرمایا ہے۔ یعنی انسان ایک وقت میں کوئی قابلِ ذکر شے نہیں تھا بلکہ کچھ بھی نہیں تھا۔ اسی سلسلے کے اشعار میں دو شعر ایسے لائے گئے ہیں جو دنیوی آلام و مصائب کی حقیقت اوران کے کامل علاج کی طرف راہنمائی کرتے ہیں۔

اے بزدل توں کس دکھ کارن رووّیں کر کر آہیں
سفنے دا بگھیاڑ نہ چھوڑے جاں لگ جاگیں ناہیں
نیندوں جاگ ، تیرے دکھ جاون ، سُکیا! دُکھیں لُٹیا
توں وچ خواب ان وگیاں تیغاں کیوں گھائل کر سُٹیا

خواب آلودہ ، غافل انسان کو "سفنے دا بگھیاڑ" اپنے تیز دانتوں سے پھاڑے ڈالتا ہے اور "ان وگیاں تیغاں" اسے گھائل کر رہی ہیں۔ اس کا چارا جاگنے کے سوا کچھ نہیں۔ النّاسُ نِیام" اِذا ما تُوا فانتبھوا (لوگ سو رہے ہیں۔ جب مریں گے تو آنکھیں کھلیں گی) قرآن فرماتا ہے فکشفنا عنك غطاوك فبصرك الیوم حدید (آج ہم نے تیرے آگے سے پردے ہٹا دیئے ہیں۔ آج تیری نگاہیں تیز ہو رہی ہیں) اس عالم

کے دکھوں اور سکھوں کے مقابلے میں اس دنیا کے دکھ سکھ ہیچ دکھائی دیں گے۔

خوشا جنت وہ لوگ جو یہیں سے چشم بیدار لے کر وہاں پہنچیں گے۔

ابتدائی حالات

حضرت مولوی غلام رسولؒ کے والد کا نام چوہدری مراد بخش ہے قوم گجر ساکن عالم پور تحصیل دسوہہ ضلع ہوشیار پور۔ انیسویں صدی کے اوائل میں پیدا ہوئے بچپن میں آپ نتھو کے نام سے مشہور تھے۔ صرف اتنا پتہ چلتا ہے کہ آپ نے کسی مدرسے سے باقاعدہ تعلیم حاصل نہیں کی۔ البتہ عالم پور کے قریب ایک گاؤں موضع قلزیاں میں ایک ذی علم مولوی عثمان سے تھوڑا عرصہ اردو فارسی اور عربی کی کچھ کتابیں پڑھیں

تعلیم سے فارغ ہونے کے بعد آپ عالم پور کے قریب ایک گاؤں میرپور پرائمری سکول میں مدرس مقرر ہوئے اور چند سال تک تعلیم و تدریس کے شغل میں مشغول رہے۔ عالپور میں نماز جمعہ بھی پڑھاتے تھے خطبے میں وعظ نہیں کہتے تھے صرف علمی خطبہ پڑھ کر منبر سے اتر آتے تھے

راقم کے نزدیک جس طرح شاہ نامے کیلئے فردوسی اور گلستان کے لئے سعدی پیدا کئے گئے تھے کہ ان کے بعد کوئی ان کا مثل نہ ہو سکا اسی طرح ہیر کے لئے وارث دوہوں کیلئے ہاشم اور قصہ زلیخا کیلئے مولوی غلام رسولؒ کی تخلیق ہوئی یہ لوگ اپنا معجزانہ کام انجام دے کر دنیا سے رخصت ہوئے

اب جو شخص ان کی نقل کرے گا وہ نقل ہی ہوگی اصل کی گرد کو بھی نہیں پہنچ سکتی۔

پنجابی ادب کی حفاظت و ترقی کے مدعی اصحاب و مجالس کا اولین فرض ہے کہ ان بزرگوں کو نفع خور تاجران کتب کے مظالم سے بچائیں اور ان کی تصانیف کے صحیح ترین ایڈیشن حسن کتابت طباعت قابل قدر حواشی سوانح مصنف اور دیباچہ و مقدمہ کتاب کے ساتھ شائع کریں ان کی کتابیں بین الاقوامی ادب کی صف اول میں جگہ پا سکتی ہیں۔ ہومر۔ شکسپیئر۔ گوئٹے اور ٹیگور اس لئے آسمان ادب کے درخشندہ ستارے بنے ہوئے ہیں کہ ان کی قومیں ان کی سچی قدر کر رہی ہیں۔ ادھر یہ ہمارے شمس و قمر ہیں کہ جہالت کی تاریک کوٹھڑیوں میں محدود ہو کر رہ گئے ہیں ہم نے انہیں باہر کی دنیا سے روشناس کرانے کیلئے کوئی قدم نہیں اٹھایا بلکہ اپنے ہاں کے ذہین دماغ بھی صرف باہر ہی کی طرف جھانک رہے ہیں۔ اور گھر کی دولت سے بے خبر ہیں

تصنیفات راقم کی نظر سے حضرت مولوی غلام رسول عالپوری" کی مندرجہ ذیل تصانیف گزری ہیں

احسن القصص۔ چٹھی غلام رسول"۔ سی حرفی سسی پنوں۔ داستان امیر حمزہ

چودھری محمد عالم پور تھلوی
دانشور، محقق، ادیب

فردوسی تے
حضرت مولوی غلام رسولؒ عالمپوری

فردوسی تے مولوی غلام رسولؒ دی شاعری دا ٹاکرا کرن توں پہلاں اوہناں دی کجھ سانجھی تے کجھ وکھری وکھری زندگی تے چانن پاؤنا چاہندا واں۔ پہلی گل تے ایہہ وے پئی ایہہ دونویں وڈے شاعر پینڈو سن دونواں دا جدی پشتی پیشہ زمینداراسی۔ دونواں دا موضوع سخن اکو ای اے یعنی رزمیہ (جنگی مثنوی)۔ فردوسی نے ایران دا قصہ لکھیا اے تے مولوی غلام رسولؒ عالمپوری نے عرب دا۔ فردوسی دا ہیرو رستم ایرانی اے جد کہ مولوی صاحبؒ دا ہیرو حضرت امیر حمزہؓ اے۔

گنڈھ ترپ، کوڑ کسل، افسانہ طرازی، دونواں قصیاں وچ حدوں ودھ اے۔ فردوسی تے خود آکھدا اے:-

منش کردہ ام رستم داستاں
وگرنہ یلے بود در راستاں

ترجمہ: رستم نوں میں ای رستم بنایا اے۔ اوہ
پرانے زمانے وچ اک نوجوان ای سی۔

ایویں حضرت امیر حمزہؓ وی اپنے زمانے وچ اک شہ زور جوان سی۔ ایتھوں تیک سانجھ۔ ہن وکھراپن ویکھو:

شاہنامہ لکھن ویلے فردوسی دی عمر پنجاہ سالاں تیک اپڑ چکی سی تے اوہ شاہی مدد دی آس تے کم کر رہیا سی۔ جویں اوہ آکھدا اے:-

بے رنج بر دم دریں سال سی
عجم زندا کر دم بدیں پارسی
چوں سی سال بردم بہ شاہنامہ رنج
کہ شاہم بہ بخشد دوراش گنج
کنوں عمر نزدیک ہشتاد شد
امیدم بہ یک بارہ بر باد شد

معلوم ہویا کہ فردوسی نے تریہہ ورھے لا کے شاہنامہ ایس آس تے لکھیا کہ بادشاہ اوہنوں انعام دیوے گا۔ پنجاہ سال دی عمر توں اسی سال دی عمر تک لکھدا رہیا تے سٹھ ہزار شعر لکھے۔ ایہدے مقابلے مولوی صاحبؒ نے تناں مہینیاں وچ ویہہ ہزار شعر لکھے۔ فردوسی نے جدوں شاہنامہ لکھنا شروع کیتا اوہ پکی عمر توں پہنچ چکیا سی۔ اوہدے مقابلے تے مولوی صاحبؒ دا تھمن۔

فردوسی دنیا دا منیا ہویا شاعر اے۔ اوہ خود آکھدا اے:-

ہمہ مردہ از روزگار دراز
شد از گفت من نامشاں زندہ باز
چوں عیسیٰ من ایں مردگاں راتمام
سراسر ہمہ زندہ کردم بنام

ترجمہ: پرانے وقتاں دے مریاں ہویاں دا میری شاعری نال ناں زندہ ہو گیا اے۔ میں عیسیٰ علیہ السلام وانگوں ساریاں مردیاں نوں ناں نال ای زندہ کر دتا اے۔

فردوسی دیاں ایہناں گلاں توں کون انکار کر سکدا اے۔ اوہ شاعری دا بلاشبہ بادشاہ وے۔ اوہنوں اپنے قلم تے مان اے پر اج دی بیٹھک وچ اسیں اوہدے سامنے پنجاب دے اک ایہے شاعر نوں لیا رہے آں جہدی جنگی شاعری توں ساڈے ملک دے علمی طبقے نا واقف نیں۔ تاں جے اوہناں نوں پتہ لگ جاوے کہ دیس پنجاب دی دھرتی نے کنڈے کنڈے وڈے شاعر پیدا کیتے نیں۔ اسیں اوہناں دیاں حیران کرن والیاں خوبیاں توں مجرماں وانگوں اکھاں میٹ کے اپنی ماں بولی تے ودھیا اوبی ورثے ولوں بے وفائی کر رہے آں۔

جویں میں پہلوں عرض کیتا اے فردوسی تے مولوی صاحبؒ دے قصے وچ خاص فرق نہیں۔ میرا مقصد واقعات نوں اکو جہیا وکھانا نہیں سگوں واقعہ لکھن دا ڈھنگ اے۔ بھاویں اوہ واقعہ سچ ہووے تے بھاویں جھوٹھا۔

ہن دونواں شاعراں دے سانجھے موضوعات دی نقل کرنا واں۔ امیر حمزہؓ اک دیو اتے سواری کردے نیں۔ ایویں رستم اک دیو اتے سوار ہوندا اے جدوں دیو اچیائی تے اپڑدے نیں تے اوہناں دیاں نیتاں بدل جاندیاں نیں تے ہر اک اپنے سوار نوں پچھدا اے ، دس تینوں کتھے سٹاں۔ایہ واقعہ دوناں شاعراں دی زبانی سنوں۔

فردوسی	مولوی غلام رسولؒ
چوں رستم جنبید بر خویشتن	دیو پچھے ہمزیا کیڈک زمیں مقام
چنیں گفت اکواں کہ اے پیلتن	چھوٹے مجرے وانگ ہے کہیا دھرت تمام
یکی آرزو کن کہ تا از ہوا	پھر کہندا ہن دس کھاں کتھے ماراں چا
کجات آید اکنوں فگندن ہوا	یا کہ وچ پہاڑ دے یا اندر دریا

فردوسی	مولوی غلام رسول
سوی آمت اندازم ار سوی کوہ	سن حمزہ فرماوندا ایہہ کیہ کریں جفا
کجا خواہی افتاد دور از گروہ	کیہ میرے احسان دا کنوں کرن وفا
چوں رستم بگفتار او بنگرید	دیو کہے اے خاکیا کیوں عقل تھیں ہل
تن اندر کف آں دیو وارونہ دید	ہاں سنیا جو دیواں دے کم اپٹھے کل
چنین گفت با دل کو پیلتن	بھلا کرے جو دیو تھیں برا کرے دیو ٹھیک
کہ از چارہ بہ نیست در ہر سخن	ہن بدلہ احسان دا ملن لگا نزدیک
کنوں ہرچہ گویمش جز آں کند	سن حمزہ وچ دلے دے پچھتاوے سوار
نہ سوگند داند نہ پیماں کند	ہو بیٹھا میں کاہنوں دشمن تے اسوار
گر ایدوں کہ گویم بدریا فگن	سوچ کرے جے کہاں میں مار اندر دریا
بکوہ افگند بد گہر اہرمن	مارے اپر کوہ دے میںوں اے اٹھا
بکوہم زند تا شوم ریز ریز	میری ہڈی پسلی ہو جاوے گی چور
بداں تا بر آید ز من رستخیز	مفت ملے من یار دے جند ہووے گی دور
یکی چارہ باید کنوں ساختن	ایہہ اپٹھا دیو ہے سٹی وچ دریا
چنیں داد پاسخ کہ دانائی چین	پانی دیو چ پواں گا ایہہ دل سوچ دھرے
یکی داستانے زدست اندریں	جان میری بچ جاوسی جے رب فضل کرے
کہ در آب ہر کو بر آیدش ہوش	کہندا سٹ پہاڑ تے مرساں ٹکڑے ہو
بہمونہ بند روانش سروش	نے ہڈی پسلی خبر نہ پاوے کو
بماند بزاری روانش بجائے	دیو کہے کم دیواں دا الٹا ہے ہر حال
فرامش نیابد بدیگر سرائے	تیرا کیہا کیوں کراں پانواں تدھ وبال

فردوسی	مولوی غلام رسول
بدریا نیاید کہ اندازیم	کھاون تینوں مچھیاں شاں وچ دریا
کفن سینہ ء ماہیاں سازیم	مچھی کوئی رج کے میں حق کرے دعا
بحو ہم در انداز تا بر د شیر	ایہہ گل کہہ دریاوں مڑیا حمزے نوں
بہ پیند جنگاں مرد دیر	حمزہ تائیں ست کے نسا حال زبوں

فردوسیؒ تے مولوی صاحبؒ دے اکوجہے مضمون دے شعراں تے نظراں سٹن توں پہلاں دوناں دے حالات دے فرق نوں سامنے رکھو:

۱۔ اک پاسے ستریا بہتریا اک پرانا بڈھا اے ، دوجے پاسے نوا منڈا اے جہدا حالے گبھرو وی نہیں ہویا۔

۲۔ فردوسی شاہی مدد دی آس تے شعر لکھ رہیا اے۔ مولوی صاحبؒ دے سامنے سمند خاں تے خواجہ احمد جہے یاراں دی داد توں سوا ہورکجھ وی نہیں۔

۳۔ فردوسی اک ایسی زبان وچ شعر کہہ رہیا اے جہدے پچھے اک پوری قوم اے۔ اوہ قوم جہدی اپنی زبان ، ادب ، رہن سہن ، تہذیب تمدن ، مذہب ، بادشاہی تے تاریخ دے مقابلے تے دنیا دیاں ساریاں قوماں نوں حقیر تے گھٹیا سمجھن دی عادی اے۔ اوہدے مقابلے تے مولوی صاحبؒ دی شعری زبان دے وارث پنجاب دے علمی حلقے ہمیشہ ای احساسِ کمتری دا شکار رہے۔ ایدوں وڈی پنجاب دی بد قسمتی ہور کیہ ہو سکدی اے پئی دنیا دا ایہہ واحد خطہ اے جتھے دے واسی اپنی ماں بولی دی مخالفت وی کردے

نیں۔ اوہناں اپنی ماں بولی وچ شعر آکھنا تے رہیا کدھرے ، پنجاب دے ڈھلے وڈے شاعراں دے کلام ول توجہ کرنا وی اپنی علمی شان دے خلاف سمجھیا اے۔

۴۔ فردوسی نوں شاہنامہ لکھن تے اوہدے دیس والیاں نے اتانہ چک لیا تے اوہ اج تک اچا شاعر اے۔ انوری اوہدی مدح کردا اے ؎

آفریں بر روان فردوسی
آں ہمایوں نژاد فرخندہ
او نہ استاد بود ما شاگرد
او خداوند بود ما بندہ

انج ای نظامی ، سعدی تے دوجیاں شاعراں اوہدی تعریف دے گیت گائے نیں۔ نظامی آکھدا اے ؎

سخن گوئے پیشہ دانائے طوس
کہ آراست زلف سخن چوں عروس

ابن اثیر جیہے مورخ نوں وی ایہہ گل کہنی پئی ، ایہہ کتاب (شاہنامہ) در اصل عجم دا قرآن اے۔

در اصل مولوی صاحبؒ اک گمنام جیہے پنڈ وچ پیدا ہوئے تے لاگے شاگے دے پینڈو تے ان پڑھ لوک اوہناں نوں پچھان وی نہ سکے۔ ایتھوں تک کہ خواجہ احمد تے سمند خاں جیہاں دے ناواں نال جنگ نامہ بھریا ہویا اے ، اوہناں دی اولاد کول جنگ نامے دا کوئی نسخہ نہیں۔ حالانکہ جے اوہ خواہش کردے تے

مولوی صاحبؒ خود لکھ کے دے دیندے۔ نہ ایہناں دا کلام کے نے سنیا تے نہ ای اوہناں دی صوفیانہ بے نیازی نے کسے کولوں داویاں تعریف دے صلے دی کوئی آس رکھی۔

دوہواں شاعراں دے مزاج تے حالات دے وکھرے پن توں اکھ رکھئے تے پھیر ویکھئے کہ جویں فردوسی نے مفہوم ادا کرن وچ پوری فنکاری تے استادی توں کم لیا اے کیا آپ دے کلام وچ کوئی کمی، الجھن یاں ڈھلا پن اے ع

ہم سخن فہم ہیں غالب کے طرفدار نہیں

ستاں دے اسیں پرکھن والے نہیں، غالب دے ساتھی۔ فردوسی نے اک مطلب ادا کرن واسطے پنج مصرعے ورتے نیں ؎

چنیں گفت اکوان کہ اے پیلتن
یکے آرزو کن کہ تا از ہوا
کجات آید اکنوں فگنداں روا
سوی آمت اندازم اندرسوی کوہ
کجا خواہی افتو دور از گروہ

ترجمہ: دیو نے آکھیا اے رستم تیری کیہ خواہش اے ہوا وچوں تینوں کتھے سٹاں؟ پانی وچ یاں پہاڑ تے۔ دوہواں وچوں جہڑی تھاں پسند اے دس۔

مولوی صاحبؒ کہندے نیں ؎

پھر کہندا ہن دس کھاں کتھے ماراں چا
یا کہ وچ پہاڑ دے یا اندر دریا

بات پوری ہو گئی اے۔

جواب وچ رستم دی زبان وچوں فردوسی کہندا اے۔

چوں رستم بجستار او بنگرید
تن اندر کف آں دیو واژونہ دید
چنیں گفت باول گو پیلتن
کہ از چارہ بہ نیست در ہر سخن
کنوں ہر چہ گوئیش جز آں کند
نہ سوگند داند نہ پیماں کند
گر ایدوں کہ گویم بدریا فگن
بکوہ افگند بہ گہر اہر من

ترجمہ: جدوں رستم نے اوہدی گل سنی تے اپنے دیو دے پنجے وچ اپنا جثہ ویکھیا۔ اپنے دل وچ سوچیا کہ دوتواں گلاں توں سوا ہن کوئی چارا نہیں۔ جو میں آکھاں گا دیو نے اوہدے الٹ کرنا اے۔ ایہوں قسم دی پرواہ نہیں۔ جے میں آکھاں گا، دریا وچ سٹ، ایہہ بھیڑا مینوں پہاڑ تے سٹے گا۔

مولوی صاحبؒ نے پہلے دو شعراں نوں دو مصرعیاں وچ انج ادا کیتا اے تے نال اک گزرے ہوئے واقعے دا وادھا کیتا اے جس توں فردوسی دے شعر خاموش نیں:-

سن حمزہؓ فرماوندا ایہہ کیہ کریں جفا
کیہ میرے احسان دا ملگوں کرن وفا

یعنی امیر حمزہؓ نے دیو دی گل سن کے آکھیا ایہہ کیہ دھرو اے۔ دوسرے مصرعے وچ اس ظلم دا ثبوت دتا کہ میں تیرے اتے احسان کیتا اے۔ تینوں قید وچوں چھڈایا اے فیر رستم وانگوں امیر حمزہؓ وی سوچدا اے۔

سوچ کرے جے کہاں میں مار اندر دریا
مارے اپر کوہ دے مینوں ایہہ انھا

فردوسی دے دوجے دو شعراں دا مطلب کنا واضح طور تے ادا کیتا گیا اے۔ ایس طرح سارے شعراں وچ فردوسی دا مطلب ادا کرن دے نال نال اپنے ولوں ہور وادھا کر رہے نیں۔ فردوسی نے اٹھاراں بیتاں وچ ایہہ روایت بیان کیتی اے۔ مولوی صاحبؒ نے چودہ شعراں وچ ایس توں زیادہ مطلب کھپا دتا اے۔ کوئی گھاٹا محسوس نہیں ہوندا سگوں وادھا اے۔

اک مثال ہور دین توں بغیر اگے ودھن نوں جی نہیں کردا۔ رستم دیو نوں کہنا چاہندا اے کہ مینوں پہاڑ تے سٹ دے تاکہ میں ٹوٹے ٹوٹے ہو جاواں تے اوتھے ای میری قیامت ہو جائے۔

بکوہم زند تا شوم ریز ریز
بداں تا برآید زمن رستخیز

مولوی صاحبؒ فرماندے نیں۔

میری ہڈی پسلی ہو جاوے گی چور
مفت مے بن یار دے جند ہووے گی دور

فردوسی نے جتھے ٹٹن تے گل مکا دتی اے۔ آپ ہڈیاں تے پسلیاں نوں وکھرا وکھرا کر کے وکھاوندے نیں۔ نال ای نزع ویلے محبوب دا تصور سامنے لیا رہے نیں۔

ہن تسیں دوہواں ، ایرانی تے پنجابی شاعراں دے خالص جنگی شعر سنو جیہڑا ایہناں دوہواں دا اصل موضوع اے۔ ایتھوں ای شاعر دی کامیابی تے ناکامی دا پتا چلدا اے کیوں جے رزمیہ شاعراں دا اصل کم جنگ دا نقشہ کھچنا اے۔

فردوسی	غلام رسولؒ
ز لشکر بر آمد سراسر فروش	کافر مومن رل پئے ہویا دھندو کار
زمیں پر فروش و ہوا پر فروش	شور طنبور نقاریاں مول نہ سنے پکار
جہاں لرز و لرزاں شد دشت و کوہ	گرزاں زور و زور سی پئی وگے تلوار
زمیں شد ز نعل ستوراں ستوہ	بندوقاں بے حد تے سیلے خون گزار
درخش از درخش و گروہ از گروہ	نیزہ برچھی کاتیاں تیر خدنگ ہزار
گستہ نعد شب برآمد ز کوہ	بارش گولی تیر دی ہوندی باجھ شمار
درخشیدن تیغہائے بنفش	گلیں کندن تیج پا ساد کرائے ہند
ازاں سایہ کا دیانی درخش	سناں تلے عراقیاں شاہاں دے فرزند
تو گفتی کہ اندر شب تیر چہر	گھٹے نال زمین دے اک ہویا اسمان
ستارہ ہمی بر نشاند سپہر	کائی نظر نہ آوندا ، انھا ہویا جہان
زمیں گشت جنباں چو ابر سیاہ	اک دوجے نوں ماروے اٹھے واہ تلوار
تو گفتی ہمی بر تنلد سپاہ	اپنا ہور پرایا نظر نہ آون یار
بلند آسماں چوں زمیں شد ز خاک	خوف دلاں دے چک گئے، لتھا عزرائیل
زہر سو ہمی بر شدہ چاک چاک	روحاں اڈ اڈ جاندیاں آپے ول قندیل
دل کوہ گفتی بدرد ہمی	سن کے شور بہادراں زمینوں نسے دیو

فردوسی	غلام رسولؒ
زمیں با سواراں پرد ہمی	اندر طبقے دھرت دے ہویا سخت غریو
ز بس نعرہ نالہ کرنائے	خون وگے وچ دشت دے نہراں وانگ رواں
ہمی آسماں اندر آمد ز جائے	رہڑدے سیس دلاوراں وچ میدان عیاں
چناں تیرہ شد روئے گیتی زبد گرد	دشت اخضر وچ ہو گیا میداں لالو لال
تو گفتی کہ خورشید شد لاجورد	ندیاں وگن خون تھیں فوجاں وچ وبال
بزو مہرہ بر کوہ از ژندہ پیل	گرزاں دی دھمکار تھیں زخمی ہوئے گوش
زمیں جب جنباں چو دریائے نیل	نعرے کیتے یلاں نے مغز پئے بے ہوش
ز گرد سواراں ہوا بست میغ	بدل گرد غبار دا برقوں چمکے تیغ
چو برق درخشندہ پولاد تیغ	یاراں تیر اڑھا وندا مرداں بابجھ دریغ
ز جوش سوراں و آواز کوس	ڈھیہ ڈھیہ پیندے سورمے ڈٹھ سماں چوپھال
ہوا قیرگوں شد زمیں آبنوس	گرز یلاں دی توڑدی گردش دوش کوپال
تو گفتی زمیں موج کہ بر شدبدشت	دھس نیزے وچ سینیاں پشتوں پار چلن
زمیں شش شد آسماں گشت ہشت	زخم یلاں دے تناں تے لالاں وانگ بلن
ز بس نیزہ و گرز و کوپال و تیغ	نعرے ماردے جاندیاں اٹھن وارو وار
تو گفتی ہوا ژالہ بارد ز میغ	اک اک دے ہو جاوندے ٹکڑے چار و چار
ز کشتہ ہمہ دشت آوردگاہ	ہو گھائل سکھ جیوڑے رووِن زارو زار
تن و دست و سر بود و ترک کلاہ	ہر ہر طرفے ہووندا نعرہ مارو مار
جوشید دشت و بتوفید کوہ	وچ ہجوم افواج دے پھس گئے اندام
ز جوش سوران ہر دو گروہ	راہ روکے تلوار دی نیزہ تیر تمام

فردوسی	غلام رسولؒ
تو گفتی کہ روئے زمیں آس است	پھسن بازو وچ بازواں سینہ سینے نال
ز تیزہ ہوا تیز در جوش است	وچ اکھاڑے قتل دے کشتی بنی مثال
	تے پنجے وچ پنجیاں پھسے جواناں دے
	چلے ڈھلے گوٹھ تھیں پئے کماناں دے
	دھس اسپاں دیاں گردناں دو بازو وچکار
	چا مارن اٹھائیکے زیناں تھیں اسوار

دونواں مصوراں دے جنگی معرکے وچ داخل ہون توں پہلوں مناسب معلوم ہوندا اے کہ دونواں دے اوس زمانے دے ماحول تے اک جھات پا لئی جاوے۔ کسے وی نظارے دی تصویر کھچن لئی اوس خاص نظارے یاں اوہدے ورگے منظر دا مصور دیاں اکھاں ساہمنیوں گزر جانا اوہدے فن وچ زندگی دی حرارت پیدا کر دیندا اے۔ ایہدے خلاف جے ان ویکھے نظارے دا اپنے قیافے نال نقشہ کھچے گا تے فیر اکھیں ویکھے نظارے نالوں اوہدے وچ کوہاں دا فرق ہووے گا۔

فردوسی جس ماحول وچ شاہنامہ لکھ رہیا اے، لڑائی جھگڑے، بادشاہاں دیاں آپس وچ ٹکراں، جنگی معرکے، اوس زمانے دے روزمرہ وچ داخل سن۔ بادشاہ نے شاہی محل دے نیڑے جیہڑا مکان دتا سی اوہدے وچ پورا جنگی سامان پیا سی۔ علامہ شبلی نعمانیؒ دے کہن موجب سلطان نے حکم دتا سی کہ اوہ مکان تمام ضروری سامان نال بھریا ہویا ہووے۔ جنگی سامان، لڑائی دے ہتھیار، ایران دے بہادراں تے پہلواناں دے فوٹواں نال سجیا ہویا سی۔

اک پاسے وطنوں دی شہ تے فرقہ باطنیہ نے قتل و غارت گری دا بازار گرم کرچھڈیا سی تے دوجے پاسے سلطان محمود غزنوی بڑیاں بڑیاں بادشاہیاں دی ایسی تسی پھیر رہیا سی۔ لوہنے ماکاں دے ملک پٹھاں اتے کر چھڈے سن۔ ایہہ اوہو ای زمانہ سی جدوں ہت کدی ہند اتے اوہنے پے در پے حملے کیتے سن۔ اوس زمانے وچ اسلحہ ، جنگ زرہ خود ، فضاں ، گوپال ، گرز ، تیغ ، ڈھال ، خنجر ، روس ، ناوک ، تیر ، کمند تے نیزہ وغیرہ فردوسی واسطے مشہور تے عام چیزاں سن۔ ایہدے نال ای فردوسی کول ویہل ہے سی جہڑا شعری یکسوئی لئی ضروری ہوندا اے۔ اوہ فکر کماون دے دھندیاں توں وی فارغ سی۔ نظامی عروضی دے آکھن موجب فردوسی اک رئیس دا پتر تے خوشحال سی۔

ایہدے الٹ مولوی غلام رسولؒ ول نظر مارو۔ آپ دا ماحول انگریزی عہد دی وجہ نال خاموش تے پر امن سی۔ ہندوستانیاں نال انگریز دی ٹکر جہڑی انگریز دے عہد دے شروع وچ ہوئی سی ، مولوی صاحبؒ دے پنڈ تے اوہدے نیڑے دا پورا علاقہ تقریباً بے خبر سی۔ ایہناں نے اپنیاں اکھاں نال کوئی چھوٹی وڈی جنگ نہیں ویکھی۔ ایہناں دے آون جاون دے ذریعے وی غریبانہ سن۔ جدھر جانا چاہن ، پیریں ٹر کے جانا پیندا سی۔ روزی کمان واسطے کدی اوہناں سکول ماسٹری کیتی ، کدی حکمت دا کم کرنا پیا۔ اوہ غیر جنگی ماحول وچ ضروری کماں توں وقت کڈھ ، مُڈھ پئے اندر اہم تصانیف دی ذمہ داری سنبھالدے نیں۔

ایس تمہید نوں مکھ رکھ کے دوناں شاعراں دے شعراں تے اک چلانویں جھاتی مارن نال سانوں دوناں دے جنگی شعراں دا کسے حد تک اندازہ ہو سکدا اے۔ بلا شبہ پڑھن والا فردوسی دے شعر پڑھ کے اپنے آپ نوں جنگی

معرکے وچ شاں شکھن لگ پیندا اے۔ ایہہ ای اوہدی شاعری دا بادشاہ ہون دی وڈی دلیل اے۔

زمیں پر فروش و ہوا پر خروش
جہاں لرز لرزاں شدہ کوہ دشت
درفش از درفش و گروہ در گروہ
درخشیدن تیغ ہائے بنفش
دل کوہ گفتی بدرد ہمی
زمیں با سواراں بپرد ہمی
ز ہم سوراں در آں پہن دشت
زمیں شش شدہ آسماں گشت ہست

ایہہ گجدے ہوئے مصرعے، دھاڑدے ہوئے شعر فردوسی دے سوا کون کہہ سکدا اے؟ شعر نہیں سگوں جنگی مجاہد نیں جہڑے پڑ وچ اپنی بہادری تے جواں مردی دے جوہر وکھا رہے نیں تے پرانی دنیا وچ انقلاب لیا رہے نیں۔

ہن اسیں پورے ادب نال فردوسی دے جنگی معرکے وچوں رخصت ہونے آں تے غلام رسولؒ دے میت دے حجرے ول جھاتی پاؤنے آں جتھے بہہ کے اوہناں جنگ نامہ لکھیا۔ بغیر شک توں ایہہ اک ملاں دا حجرہ اے پر جدوں اسیں اوہدے وچ وی اوہو رعب داب، کھڑکا دڑکا، دبدبہ، جانبازی، جاں نثاری، جنگی معرکہ بازی تے گھمسان ویکھنے آں تے ساڈی حیرت دی کوئی حد نہیں رہندی۔ ایس پورے بزمیہ ماحول دے اک گوشے وچ ایہہ خدا دا بندہ کلا ای اپنی وکھری دنیا وسا کے بیٹھا ہویا اے جہدے تے ماحول دا بالکل

کوئی اثر نہیں۔ ایہہ اپنی دنیا دا آپ بادشاہ اے تے آپ ای ایہدا نظام چلا رہیا اے۔ تھلے دتے ہوئے شعراں تے اک وار فیر جھاتی مارو تے اپنے دل توں پچھو کہ غلام رسولؒ کسے ناوں گھٹ نیں؟

نیزہ برچھی کاتیاں تیر خدنگ ہزار
بارش گولی تیر دی ہوندی باجھ شمار
خون وگے وچ دشت دے نہراں وانگ رواں
رہڑدے سیس دلاوراں وچ میدان عیاں
گرزاں دی جھنکار تھیں زخمی ہوئے گوش
نعرے کیتے یلاں نے مغل پئے بے ہوش
ڈھیہ ڈھیہ پیندے سورمے بجھ سمل چوچھال
گرز یلاں دی توڑدی گردش دوش گوپال

اک شعر وی ایجہا نہیں جہنوں پڑھ کے انسانی روح تڑپ نہ اٹھے۔ کہڑا اے جہدیاں رگاں وچ جوانی دا خون اے تے اوہ ایہہ شعر پڑھ کے میدان جنگ نوں جان واسطے بے تاب نہ ہو جاوے؟

شاعر دی ایس توں ودھ کامیابی کیہ ہو سکدی اے کہ اوہ اپنے جادو بھرے لفظاں نال پڑھن والے دل تے دماغ تے انقلاب پیدا کر دیوے تے اک مسمریزم دے عامل وانگوں اپنی راہ تے چلن تے مجبور کر دیوے۔ شاباش غلام رسولؒ تیرے ہزار شاباش!

فیضی احسنت ازیں عشق کہ دواں امروز
گرم دارد ز تو ہنگامۂ رسوائی را

کاش کہ ساڈے ملک دا پڑھیا لکھیا طبقہ اپنے فرض نوں پچھانے۔

ورھیاں دی غلامی نے ساڈے دل و دماغ تے اکھاں بدل چھڈیاں نیں۔ اسیں اپنے آپ نوں بھل گئے آں۔ ساڈے ملک دا چوکھا پڑھیا لکھیا طبقہ پنجابی تے رہی کدھرے اردو بولنا وی اپنی بے عزتی سمجھدا اے۔ انگریزی دے چار اکھر پڑھ کے اوہنوں افسوس لگ جاندا اے کہ پنجابی ماں دے پیٹ وچوں پیدا ہون دی تھاں کسے میم دے ڈھڈ وچوں کیوں نہ جمیا۔

انج ساڈے ملک وچ دینی علماء دا اک طبقہ اے جہناں دینی درسگاہواں وچ علم پڑھیا اے۔ اوہ پنجابی نوں سکھاں دی زبان سمجھدا اے۔ صرف ایس وجہوں پئی سکھاں دی مذہبی کتاب (گرنتھ) پنجابی وچ اے۔ ایس واسطے سکھاں نوں پنجابی نال چوکھا پیار اے۔ اوہناں نوں ایہہ علم نہیں پئی اوہ وی پنجاب وچ وسدے نیں تے اوہناں دی ماں وی پنجابن اے۔ لوہناں نوں شاید ایس گل دی بھل اے کہ مولوی غلام رسولؒ جیسے فاضل انسان جہڑے عربی، فارسی دے اجل عالم سن، اوہ بڑی آسانی نال اپنیاں تصنیفاں عربی، فارسی وچ تحریر کر سکدے سن پر اوہناں اپنی ماں بولی نوں اپنے خیالاں دے اظہار دا وسیلہ بنایا اے۔

مدرسہ تے مسیت دی ایس مخالفت دا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ پنجابی زبان نوں ٹھوس کم کرن والے نصیب نہ ہو سکے۔

جویں اردو نوں نذیر احمد، ذکاءاللہ، محمد حسین آزاد، عبدالحق، حالی تے شبلی جیہے فاضل لوک کم کرن واسطے مل گئے، پنجابی زبان تے اجہے لوکاں دی ٹھیکیداری قائم ہو گئی جہڑے تعلیم وچ تھوڑی بہت سدھ بدھ رکھدے سن۔ ٹھوس علمی کچھ نال اوہناں نوں ان پڑھ ای کہیا جا سکدا اے۔

اوہناں دے ہتھاں وچ پنجابی زبان دے اُچے تے سچے بزرگاں دیاں

کتاباں دی اشاعت وتی گئی تے اوہ ایہناں اعلیٰ پایہ لوکاں دیاں تصنیفاں دے چھاپن دا حق ادا کرنا تے اوہناں اتے پورے علمی عبور نال کجھ لکھنا تے رہیا اک پاسے ، اوہ ایہناں کتاباں نوں سمجھن تے ایہناں دیاں کتابت دیاں غلطیاں درست کرن دی قابلیت وی نہیں رکھدے سن۔ پر اللہ دا لکھ لکھ شکر اے کہ ہن کجھ پڑھے لکھے لوک ایس پاسے توجہ دے رہے نیں۔

○ڈاکٹر محمد صادق جنجوعہ
ایم۔اے ، پی ایچ ڈی

حضرت مولوی غلام رسولؒ عالمپوری

دی نعت

بھانویں نال گلاباں دھوواں منہ اپنا لکھ واری
پھر وی نام تہاڈا لینا ، بے ادبی میں جاناں

رسول مقبول ﷺ دی نعت لکھنا بڑا ای نازک تے اوکھا کم اے۔ کوئی شاعر کامیاب نعت اوس ویلے تائیں نہیں لکھ سکدا جدوں تائیں اوہنوں خدا دی تائید تے مدد نہ ملے تے جناچر کوئی فنا فی الرسولؐ نہ ہو جائے۔

اوس ویلے توں لے کے جدوں سرورِ کونینؐ لولاک لما دے مصداق تے وجہ تخلیقِ کائناتؐ اپنی ظاہری حیاتی نال ایس فانی دھرتی تے ٹردے پھردے سن ، ہن تائیں ساریاں علاقیاں تے زباناں دے لوک حضورؐ دی نعت تے مدح وچ رُجھے ہوئے نیں تے اپنی اپنی طاقت ، پیار محبت تے عشق مطابق قیامت تائیں رُجھے رہن گے۔ پر حضورؐ دی صحیح تے اکمل مدح لکھن وچ کدی کامیاب نہیں ہو سکن گے کیوں جے انسانی تخیل توں اپنی اچیائی تے انسانی تعقل کول اینی رسائی کتھے کہ اوہ پوری طرح حضورؐ دی شان دا تصور کر سکے۔ ایہہ انسان دے وس دا کم ای نہیں۔اردو دے مشہور شاعر اسداللہ خان غالبؔ نے ٹھیک ای آکھیا سی۔

غالبؔ ثنائے خواجہؐ بہ یزداں گزاشتم
کاں ذاتِ پاک مرتبہ دانِ محمدؐ است

انج لگدا اے کہ حضورؐ دا ناں مبارک ورت کے شاعر اپنے آپ نوں وڈا بناندے نیں یاں فیر اپنی شاعری نوں چمکاندے نیں۔ پنجابی زبان دے پرسدھ شاعر فقیر محمد فقیر ہوراں بالکل درست کیہا اے۔

ہے میریاں حمداں نعتاں توں بہت اتانہہ مقام محمدؐ دا
پیا اپنے شعر سجاناں میں ، وچ لکھ کے نام محمدؐ دا

مولوی غلام رسولؒ عالم پوری ہوراں وی اپنے ہت مطابق حضورؐ دیاں ظاہری تے باطنی خوبیاں بیان کر کے اپنے آپ نوں حضور ﷺ دے عاشقاں وچ لکھا لیا اے تے اپنے کلام نوں سجا لیا اے۔ اپنی مشہور کتاب احسن القصص ، حمد اللہ پاک دی صفت و ثناء توں بدھا تے پھیر روایت مطابق حضورؐ دی نعت لکھی۔ ایس توں وکھ اوہناں "حلیہ شریف" دے سرناویں ہیٹھ اک سی حرفی لکھی جہدے وچ اوہناں اپنا ناں ورتن دی تھاں اپنے تکھے یار جانی دا ناں استعمال کیتا اے۔

ایہہ سی حرفی مولوی غلام رسولؒ ہوراں ۹ مارچ ۱۸۸۵ء نوں جانی دی فرمائش تے لکھی سی۔ ایس سی حرفی وچ حضور صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دا سراپا نہایت حسین انداز وچ بیان کیتا اے۔ حضورؐ دا خُلق ،مقام تے معجزے تے ہور صفتاں توں اڈ اوہناں دے متعلق کجھ تاریخی واقعات تے ہور معلومات وی دتیاں نیں۔

۔ یوسفؑ دے حسن نوں حضور صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دے حسن دے سمندر دا اک قطرہ دسیا اے ع

حسن یوسفی بوند اس بحر وچوں جس مصر کنعان تڑپایا ای

اک ہور تھاں یوسفؑ تے حضورؐ دے حسن دا انج مقابلہ کردے نیں۔

ت تک محبوب کنعان دے نوں کیتا اتھاں نوں مصر دیاں زناں ہیرا
دل کٹ کر کتے روڑھ دیندیاں لیندیاں دیکھ جے کدی محبوب میرا

حضور پر نور صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دا حلیہ مبارک اسلام دیاں منیاں پرمنیاں کتاباں وچ انج لکھیا ہویا اے:

"حضرت انسؓ فرماندے نیں کہ حضور ﷺ نہ بہتے لمے قد دے سن تے نہ ای پستہ قد (جنھوں ٹھگنا آکھدے نیں) سگوں آپؐ دا قد مبارک درمیانہ سی۔ آپؐ دا رنگ نہ بالکل چٹا سی چونے وانگ تے نہ بالکل کنک ونا کہ سانولا جاپے۔ (سگوں چودھویں رات دے چن نالوں چوکھے روشن، پر نور سن تے کجھ کو سانولا پن سی) حضور پاک ﷺ دے وال نہ بالکل سدھے سن تے نہ بالکل پیچ دار سگوں تھوڑی پیچیدگی تے کنگریالا پن سی۔"

مولوی غلام رسولؒ عالمپوری ہوراں حضورؐ دا حلیہ شاعرانہ انداز وچ انج بیان کیتا اے:

چہرہ تے زلف۔

والضحیٰ سوگند رخ پاک دی ہے واللیل اس زلف دی شان آئی
محمود مقام مقام جس دا ثانی اوس دے حسن دا نہیں کائی

نہ دراز ، نہ گول پورا ، بلکہ گول قریب رخ پھبدا ای
جہناں ویکھیا تھاں نے بدر کیہا، جدوں ہور نمونہ نہ لبھدا ای

قد مبارک:-

ظ: ظاہر قد رسولؐ اوسط، لاغر فربہ دا حرف نہ آوندا سی
نہ اوہ بہت لمے نہ اوہ بہت چھوٹے ویکھن ہار قربان ہو جاوندا سی

غ: غرق خوشبو وچ وال سر دے ہیٹھ کناں تک سہاوندے سی
کنڈل دار سیاہ چمکاندڑے سی ، کنگھی واہیاں لہر جھلاوندے سی
ادھے طرف ہے ادھے طرف کھبے، لٹک لٹک ول چھلاں نوں پاوندے سی

ایس توں اڈ گردن ، متھا ، بھواں ، لب ، دند ، نک ، رخسار ، ڈھڈ ، سینہ ، بازو ، تلی ، انگلیاں ، لک ، موڈھے ، اکھاں ، داڑھی ، مچھاں ، قدم ، پنیاں ، بدن دے زور تے جثے دے والاں تک دا ذکر بڑے ای پیارے تے من موہنے انداز نال کیتا اے۔ گویا مولوی ہوراں اپنے پیارے محبوب دا سراپا خوب خوب بیان کیتا اے۔

جہڑا وصف تے خوبی نعتیہ شاعری نوں دوجیاں شعری صنفاں توں وکھ کردی اے ،اوہ شاعرانہ جمال تے حسنِ کلام دے نال نال عقیدت ، پیار محبت تے ارادت دے جذبے دی موجودگی اے۔ ایہہ جذبہ ہاں شک دوجی عام شاعری وچ وی کسے نہ کسے حد توڑی لبھ جاندا اے پر اوس دا لازمی تے ضروری حصہ نہیں ہوندا۔ نعت وچ عقیدت ،ارادت تے عشق رسول ﷺ دے جذبے دا ہونا چوکھا ضروری اے تے ایہو جذبہ ای نعت دا اٹوٹ انگ اے۔ ایسے سبھوں شاعر ایہہ کہن تے مجبور ہو جاندا اے ع

جانی سوہنے دا سب کجھ لٹت سوہنا اول آخروں ایہہ فرمایا ای

تے فیر حضور صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کیوں نہ سوہنے ہوندے؟ اوہناں نوں تے اوہناں دے محبّ نے اپنے ہتھاں نال بنایا سی۔

محبوب، محبّ خود سازیا سُو ، سوہنا کون ہووے جانی یار نالوں

غیر مسلم پنجابی شاعراں نے وی نعت شریف لکھ کے عقیدت دا اظہار کیتا اے۔ جدوں گل عقیدت دی تے محبوب نال پیار دی ہووے تے فیر نعت دا اک اک اکھر سوہنا پیا لگدا اے تے داد پیا لیندا اے۔ پر فیر وی نعت لکھنا ایڈا سوکھا کم نہیں۔ عشق ، محبت ، خلوص تے اظہار دے سلیقے دے نال نال اسلامی تاریخ دا جانو ہونا تے قرآن تے حدیث دا ڈوگھا مطالعہ وی ضروری ہوندا اے ...... مولوی غلام رسولؒ عالم پوری اک عالم فاضل تے عاشق رسول سن۔ قرآن تے حدیث دا ڈوگھا مطالعہ وی سی۔اوہناں حضور پر نور ﷺ دے کئی معجزے وی بیان کیتے نیں۔ کئی ہور خوبیاں تے صفتاں دسیاں نیں تے کئی ہور معلومات دتیاں نیں۔ معجزیاں دا بیان ویکھو ، ایہہ مولوی ہوراں دے عقیدے تے علم ول جھات پاندا اے۔

مشکوٰۃ شریف دے مطالعے توں پتا لگدا اے کہ بے جان درخت (ستون) وی اک واری حضور پاک ﷺ دے فراق وچ رو پیا سی۔ ایسے طرح حضرت علیؓ توں روایت اے کہ حضورؐ نوں پتھر تے پہاڑ السّلام علیک یا رسول اللّٰہ آکھدے سن۔ایہہ وی ذکر آوندا اے کہ حضورؐ دا کلمہ درختاں نے وی پڑھیا سی۔

اک وار حضورؐ نے اک رُکھ نوں اپنے ول سدیا تے اوہ ٹردا ہویا آگیا۔ اک ہور حدیث مشکوٰۃ شریف وچ درج اے کہ بدل حضورؐ تے سایہ

رکھدا سی۔ حضور ﷺ دے جسم تے مڑھکے وچوں باشنا آوندی سی۔

ایہناں معجزیاں تے خوبیاں دا ذکر مولوی ہوریں شاعرانہ طریقے نال کویں من کھچویں انداز نال کردے نیں:

ستون دا رونا

وچ ہجر ستون وی زار رویا ، دام دون سلام پکاریا ای

پتھراں دا کلمہ پڑھنا

باجھوں جان جانی سنگ ریزیاں نے کلمہ نال آواز چتاریا ای

رُکھاں دا ٹُرنا

حاضر ہووتوں جڑھاں سن حلب دیے ناہی جانیا رُکھاں نوں مول چارا

بدّل دا سایہ

دن نوں دھپ دے وقت سر تے سایہ ابر سفید وچھایا اے

خوشبودار پسینہ

ع عطرعنبرگلاب مشکوں ودھ وچ خوشبو دے عرق تن دا

ایس توں علاوہ چن دا توڑنا ، حضور ﷺ دے سامنے لوکاں دے قد دا نِکا ہونا ، پچھلے پاسے وی وکھالی دینا ، جُثے تے مکھی نہ بہنا ، نیند وچ وی کلام سننا ، کھارے پانی نوں مٹھا کرنا ، حضور صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلم دا پرچھانواں نہ ہونا تے پیشین گوئیاں دا پورا ہونا ، ایہے معجزے نیں جہناں دا بیان مولوی ہوراں بہت ای سچے طریقے نال کیتا اے۔

نبیؐ دی شان تے عظمت سب ناں وں ودھ اوہدے اخلاق وچ ہوندی

اے کیوں جے نبی اخلاق دا معلم ہوندا اے۔ اوہدی گل بات وچ مٹھاس ، حکمت تے تاثیر ہوندی اے۔ مولوی ہوریں آکھدے نیں۔

ذ ؛ ذکر زبان تے حق کلمہ ، حلم ، مہر ، ہر کسے دی خیر خواہی
وچ سخن فصیح ، بلیغ ، اکمل ، جامع ، کل کلم اک بات آہی
شیریں گفتگو والاں نوں کھچیندی لے جاوندی جویں تالاب ماہی
ہر سخن پر حکمتوں لکھ دفتر ، جانی جانیا اوس دی لکھ شاہی

جتھوں تیک حضور صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دے اخلاق دا تعلق اے اوہدے بارے ام المومنین حضرت عائشہ صدیقہؓ دی روایت اے کہ کان خلقه القرآن کہ حضورؐ دے اخلاق قرآن دے مطابق نیں۔ جتھوں تیک باقی معجزیاں تے دوجیاں بیان کیتیاں گئیاں صفتاں دا تعلق اے ، اوہناں وچوں بعض دی تصدیق اسلامی کتاباں وچوں ہوئی اے جہناں بارے مشکوۃ شریف دے حوالے دتے گئے نیں تے بعض دی تصدیق دی اجے لوڑ اے۔

مولوی غلام رسولؒ عالپوری ہوراں دے صوفی سوچ دے ذکر بغیر مضمون نامکمل رہوے گا۔ ایس واسطے تھوڑا جیہا ذکر کیتا جاندا اے۔ تصوف وچ تنزلات ستہ نوں بڑی اہمیت حاصل اے تے اوہدے وچوں احدیت ، وحدت تے وحدانیت نوں نمایاں حیثیت دتی جاندی اے۔ ایتھے صرف وحدت دا ذکر کیتا جاوے گا جہنوں حقیقتِ محمدیہ وی آکھیا جاندا اے۔

جدوں سالک حق تعالیٰ دی ذات دا ایس اعتبار نال لحاظ کردا اے کہ اوہ ذات اپنا "اجمالی علم" رکھدی اے۔ اپنی ذات دے سارے شیونات (ذات دی قابلیتِ کثرت ، خصوصیات) دے نال بطریق اجمال ادراک کردی اے کہ انا ولا غیری یعنی میں ای موجود ہاں تے میرے سوا کوئی ہور موجود نہیں تے

میرے وچ ظہور دیاں ساریاں قابلیتاں تے صلاحیتاں موجود نیں تے ایس مرتبے نوں وحدت یاں تعین اول یاں حقیقت محمدیہ آکھیا جاندا اے۔ ایس مرتبے نوں انائے مطلق وی آکھیا جاندا اے۔

اتھے چار اعتبارات ہمرے کہ محض صلاحیتِ ذات رکھدے نیں تے تعدد وجودی نہیں رکھدے، ملحوظ ہوندے نیں۔ یعنی وجود، علم، نور تے شہود یعنی حق تعالیٰ موجود اے۔ اپنی ذات تے صفات تے افعال تے اجمالاً مطلع اے۔ اپنے آپ تے ظاہر تے روشن اے تے اپنی ذات دا ایس طرح شاہد اے۔

ذاتِ احدیت تعین اول دے اعتبار نال صوفیائے کرام دی اصطلاح وچ حقیقت محمدی اکھواندی اے۔ احدیت دا مظہر حقیقی، حقیقت محمدیہ اے۔ باقی سارے موجودات دے مراتب حقیقتِ محمدیہ دے مظہر نیں۔

مرتبہ وحدت یاں تعینِ اول نوں حقیقت محمدیہ کیوں آکھیا جاندا اے؟ ساریاں ذواتِ خلق وچ انائے مطلق تے اوہدے توابعات (وجود، علم، نور، شہود) دی نسبت برابر اے پر اطلاقیت دے ظہور دا فرق اے۔ ذواتِ انسانیہ وچ ایہہ ظہور ذواتِ اشیاء دی نسبت چوکھا اے۔ ایسے طرح آکھیا جاندا اے کہ انسان مظہر ذات اے تے ساریاں شیواں مظہرِ اسماء۔ ہن افرادِ انسانیہ وچ حضور ﷺ دی ذاتِ مبارک مظہر اتم اے۔ ایس لئی آپ سیدالانبیاء، سیدالمرسلین تے خاتم النبیینؐ نیں۔ ایہدے ای ایہہ معنی نیں کہ انا تے ایہدے اعتبارات دا ظہور اتھے کامل اے۔

مظہر فیض اتم، یگانہ مطلع صبح ظہوری
اوہ شاہدیت قصائد عالم جیہیں وچ خوبی پوری

O

نبی صفی دا سیّد سرور تے کوثر دا ساقی
جیں حق خاص شفاعت کبریٰ ختم رُسل اتفاقی

ایسے لئی ذاتِ الٰہی نوں جہڑا کہ وحدت دا دوجا ناں اے ، ذاتِ محمدؐی دی حقیقت (حقیقتِ محمدؐیہ) آکھیا جاندا اے تے انج وحدت دا دوجا ناں حقیقتِ محمدؐیہ ہو گیا۔ ایتھے ایہہ گل چنگی طرح یاد رکھنی چاہیدی اے کہ ذاتِ محمدؐیہ تے حقیقتِ محمدؐیہ دو وکھریاں حقیقتاں نیں۔ ذاتِ محمدؐیہ "معلوم" اے تے حقیقتِ محمدؐیہ "عالم"۔ دوتواں نوں اک آکھنا انج ای اے جویں عبد نوں رب تے رب نوں عبد آکھنا۔ ایہہ تے کھلا کفر اے۔ ذاتِ محمدؐ ، ذاتِ اللہ نہیں۔

مرتبہ وحدت یاں حقیقتِ محمدؐی نوں نورِ محمدؐی وی آکھدے نیں۔ چونکہ معلوم محمدؐی کامل تے اکمل اے ایس لئی کامل نور دا (جہڑا کہ اناۓ مطلق دا اک اعتبار وی اے) ایہدے وچ ظہور ہوندا اے تے ایسے کامل نور نال شیواں دی تخلیق ہوندی اے۔ ایسے واسطے آکھیا جاندا اے کہ شیواں دی تخلیق نورِ محمدؐی نال ہوندی اے۔ انا من نور اللّٰہ و کلّ شیء من نوری ایسے ول اشارہ اے۔

موبوی غلام رسولؒ عالپوری ہوریں نعتِ رسولؐ وچ فرماندے نیں:-

جوہر عرض وجود خلائق اصلِ اصول کمالی
امت خیر امم دا والی ، نام محمدؐ عالی
رحمت نور جہان کھلارے مرضاں والاں گوائیں
ڈبیاں جاندیاں کڈھ کرم تھیں بیڑیاں بنے لائیاں
سب جہان اکو وی برکت نور و نور دکھیا
فیض منداں دا ول آئینہ فرشوں **عرشوں** چمکیا

مولوی غلام رسولؒ عالپوری نورِ محمدیؐ یعنی حقیقتِ محمدیؐ دی ہور وضاحت کردے نیں:-

واگاں ول مقصود چلائیاں موڑ کراہوں اونویں
واہ سید ثقلین محمدؐ ، تر گئے عالم دونویں
پاون ہاریاں سب کجھ پایا ، منکر گئے ازائیں
احمدؐ باجھوں نہ ہوندی پیدا ، جنت نار کدائیں

حقیقتِ محمدیہ عالم اے یعنی ذاتِ الٰہی تے وحدت اے۔ مولوی ہوریں ایسے حقیقت دا اک ہور تھاں ذکر کردے نیں۔ یوسفؑ دی تخلیق وی اوسے نورِ محمدیؐ سیتوں سی:-

کن یوسفؑ لا غوطہ جاندا وحدت دے دریائیں
اوہا اک جھدا میں ہندہ کہندا بازند تائیں

مضمون مکاون توں پہلاں ، کجھ تقابلی مطالعہ وی کر لئیے۔ حضرت یوسف علیہ السلام دا حسن مثالی حسن گنیا جاندا اے۔ ساڈے شاعراں موجب حضرت یوسفؑ دا حسن ، حضور صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلم دے حسن دا عشر عشیر وی نہیں سی۔ رحیم بخشؒ ہوراں دی اک سی حرفی دا پہلا ای بند ویکھئے:-

الف اوس محبوب توں جان وارن جہدے جیہا نہ ہور حسین لوکو
یوسف مصر دا کیہ اس دی ریس کرے مشتاق جس دا عالمین لوکو
سو جان تھیں ماہ قربان ہویا ، نبی پاکؐ دا ویکھو جبین ویکھو
والضحیٰ رخسار ، واللیل زلفاں ، صفت وچ دنداں لیٰسین لوکو

"جہدے جیہا نہ ہور حسین لوکو" وچ رحیم بخشؒ ہوراں حضور ﷺ دے حسن نوں مثالی حسن دسیا اے۔ فیر ایہدی وضاحت وی کر دتی اے کہ

مصر دا یوسفؑ جہدا حسن ضرب المثل اے، اوہناں دی ریس نہیں کر سکدا۔ رحیم بخش ہوراں بڑے ای سادہ تے عام فہم انداز وچ بڑی اچی گل کیتی اے۔ ایسے گل نوں ذرا مولوی غلام رسولؒ ہوراں کولوں وی سن لئیے۔

الف: آؤ محبوب دا دید کریئے جہدے حسن جمال دی شان بھاری

"حسن جمال دی شان بھاری" دا مفہوم رحیم بخش ہوراں وانگر ای اے پر انداز تے الفاظ دی تبدیلی نال شعر وچ اک لطافت دی خوبی بھر گئی اے۔ "کیہ اس دی ریس کرے" دے مقابلے تے مولوی غلام رسولؒ عالمپوری اگے چل کے اک ہور بند وچ لکھدے نیں۔

حسن یوسفی بوند اس بحر وچوں جس مصر کنعان ترپایا ای

حضور صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلم دا حسن اوہ سمندر اے جہدے صرف اک قطرے یعنی حسنِ یوسفؑ نے مصر تے کنعان نوں تڑفا کے رکھ دتا۔ غلام رسولؒ ہوراں دا نہ صرف تخیل اچا اے سگوں بیان دا انداز وی مؤثر، من کھچواں تے دلچسپ اے۔

ڈاکٹر محمد عیس عابد
محقق۔ ادیب

مولوی غلام رسولؒ عالم پوری اپنی تصانیف کی روشنی میں

اللہ تعالی نے انسان کو احساس و شعور دے کر دوسری تمام مخلوقات سے ممتاز فرمایا ہے۔ وہ اپنے زمانہ طفولیت سے ہی گرد و پیش کے ماحول اور حالات سے متاثر ہونا شروع ہو جاتا ہے۔ پھر شعور کے بلوغ پر پہنچ کر خیر و شر کی تمیز سے بہرہ ور ہو کر اپنے لئے کوئی صحیح یا غلط راہ اختیار کر لیتا ہے۔ شاعر یا ادیب جس خطے میں آنکھ کھولتا ہے ، فطری طور پر اس سے کچھ زیادہ ہی متاثر ہوتا ہے۔ علاقے کے رسم و رواج نشیب و فراز اور قدرتی مناظر اس کی رگ رگ میں رچے ہوئے ہوتے ہیں۔ علاقائی الفاظ ، علاقائی تہذیب و تمدن کا آئینہ ہوتے ہیں۔ تشبیہ استعارے کے الفاظ بھی علاقے اور زمانے کی نشان دہی کرتے ہیں۔ اس کی تخلیقات پر ماحول اور علاقے کی گہری چھاپ نظر آتی ہے۔ آج ہم انیسویں صدی میں جنم لینے والے دوآبے کے قطب اور پنجابی کے شاعر اعظم مولوی غلام رسول عالم پوریؒ کی تخلیقات کا ان کے حالات کے ضمن میں سرسری جائزہ پیش کرتے ہیں کہ انہوں نے کس طرح تمام ضروری معلومات کو اپنی تصانیف میں قلمبند کیا ہے۔

مولوی غلام رسولؒ نے جس خطے میں جنم لیا وہ دریائے بیاس اور دریائے ستلج کا درمیانی علاقہ تھا۔ اس کو عرف عام میں دوآبہ کہا جاتا تھا۔

مولوی صاحبؒ اپنے ایک جگری دوست کو دوآبے کی طرف آنے کی دعوت دیتے ہیں۔

تیری چاہ او سیدا موڑ واگاں، دلوں جھل دوآبے ول آونے نوں

دوآبے کا علاقہ دو حصوں پر مشتمل تھا۔ جہاں تک دریا کے سیلابی پانی کی رسائی مشکل ہوتی اس کو دونا کہا جاتا تھا۔ دریائے بیاس کا مشرقی کنارہ بہت بلند تھا اس لئے دریائے بیاس مغربی کنارے سے ہی اچھل کر قرب و جوار کے دیہات کو اپنی لپیٹ میں لے لیتا تھا۔ اس علاقے کو بیٹ کہتے تھے۔ یہاں پر کھیتی باڑی، کنواں جات اور دریا کے سیلابی پانی کے باعث ہوتی تھی۔ یہ علاقہ بڑا زرخیز اور سر سبز و شاداب تھا۔ مولوی صاحبؒ اس کا ذکر یوں کرتے ہیں۔

ساڈا بیٹ تن پیٹ ہے نعمتاں دا، تیرے مالوے کنک جوار نا ہیں

مولوی صاحبؒ کا گاؤں دریائے بیاس کے کنارے پر واقع تھا جہاں پر شب و روز ٹھنڈی اور تازہ ہوائیں چلتی رہتی تھیں۔ جیسا کہ ایک دوست کو تحریر کرتے ہیں۔

وائیں ٹھنڈیاں تازیاں ٹھل رہیاں، ایہہ فائدہ بیٹ دیار والے
ندیاں وہندیاں چٹ پر اپچھم، جلیاں جھیاں دے سینے ٹھار والے

پھر فرماتے ہیں ؏

ساڈے بیٹ نوں جان تمکین میاں ایسا بلبلاں نوں گلشن زار نا ہیں

اسی (بیٹ تن پیٹ) کے علاقے میں مولوی صاحبؒ اپنی سکونت کا ذکر کرتے ہیں۔

عالم پور وچ دوستو عاجز دی گزران
شرق ندی بیاس تھیں اک کوہ پندھ عیان

مآرب الخاشعین میں اپنے مسکن کے بارے میں تحریر کرتے ہیں:

"اما بعد بندہ ظلوم و جہول احقر غلام رسول احسن اللہ الیہ حسن القبول متوطن عالم پور پہلے جناب اقدس ربانی سے استعاذہ کرتا ہے کہ محض اپنے فضل سے ہم کو أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنسَوْنَ أَنفُسَكُمْ(۱) کے خطاب کا مصداق نہ بنائے۔"

روح الترتیل میں عالم پوری ہونے کا اقرار کرتے ہیں۔

عالم پوری غلام رسولا رب تھیں عرض گزاریں
ختم الرسل نبیؐ دی امت دے سنگ پار اتاریں

احسن القصص میں عرض گزار ہیں۔

عالم پوری غلام رسولا ، تیریاں عرض دعائیں
جے ول فضل وگن دن راتیں سو خوشیاں تدھ تائیں

بلند قسم کے لوگ ذات پات کی تمیز سے بہت بلند ہوتے ہیں تاہم اس سے ان کا مقصد صرف بقول قرآن مجید تعارفو (تاکہ تم ایک دوسرے کو پہچانو) کے سوا کچھ نہیں ہوتا۔ یہی وجہ ہے کہ مولوی صاحبؒ کے احباب کا حلقہ بہت وسیع تھا جن میں مختلف اقوام کے لوگ شامل تھے۔ اپنی ذات کے متعلق ایک خط میں لکھتے ہیں۔

ایہہ تے ہے خط رو رو لکھیا گوجر ذات کمینے
طرف عزیز نجیب پیارے ، جان جگریا سینے

---

(۱) کیا تم لوگوں کو نیکی کرنے کا حکم دیتے ہو اور اپنے آپ کو بھول جاتے ہو (۲:۴۱)

ذریعہ معاش:

ظاہری علوم سے فارغ ہو کر آپ نے معلمی کا پیشہ اختیار کیا۔ داستان امیر حمزہؓ اسی زمانے کی تصنیف ہے۔ تیسری جلد میں عالم پور چھوڑ کر میر پور میں سکونت کرنے کا ذکر کرتے ہیں۔

عالم پور چھڈ ملیا میر پورہ جیال
اج وچ حوض مدائنے مے نہ لائے لال

کچھ عرصہ ملازمت کرنے کے بعد آپ نے استعفیٰ دے دیا اور عالم پور میں امامت و حکمت شروع کر دی۔ ایک چٹھی میں لکھتے ہیں۔

نچ طب دا علم میں یاد کیتا، رنگ ویکھنے پئے قارورياں دے

مولوی صاحبؒ مطب کے ساتھ ساتھ طالب علموں کو طب کی تعلیم بھی دیتے تھے۔ ایک مرتبہ مولوی صاحبؒ نے اپنے شاگرد کی عدم موجودگی میں اس کی کتاب پر یہ اشعار تحریر کر دیئے۔

مالک ایس کتاب دا میاں حیدر علی
طب پڑھنے نوں آیا پھریا گلی گلی
دینے وچ دوا دے جے بچ گیا بیمار
ملے روپیہ نذر دا اٹھ آنے یا چار
جے کر اس دوا دا الٹا اثر پیا
تاں پھر حق اسقاط دا نہیں کے گیا

ایک دفعہ مولوی صاحبؒ کا خدا بخش نامی ملازم مویشیوں کے لئے چارا لے کر بڑی دیر سے گھر آیا تو مولوی صاحبؒ نے اس کو مخاطب کر کے کہا

سارا دن اڈیکیا ، گیا کویلا ہو
ڈھیر کمائی تدھ دی بھریاں پونے دو

عقیدہ:

مولوی صاحبؒ کا عقیدہ بڑا صاف اور موحدانہ تھا۔ وہ نبی اکرم ﷺ اور صحابہ کرامؓ کی پیروی کی دعائیں مانگتے ہوئے نظر آتے ہیں:-

قدم نبیؐ دے پچھے سانوں یارب راہ چلائیں
اندر قوم نمیاں کیتا توں سرور جس تائیں
بہت درود سلام نبی تے آل ازواج اصحاباں
خاص الخاص عزیزاں چاراں یار کبار احباباں
حب نبیؐ دی آل اصحاباں ہے تاثیر ایمانوں
منکر جس تھیا اے دوزخ جاندی وار جہانوں
یارب نال طفیل ایہناں دی بخشِ اساں بدیائیں
عفو کرم دیاں وچ دریاواں ساڈیاں روڑھ کمائیاں

مولوی صاحبؒ پکے توحید پرست تھے اور اللہ تعالیٰ سے ہی طلب کرنے کی تاکید کرتے ہیں:-

رب کرے مقصود میسر سب دے کار سوارے
تے ایہہ ظالم جاہل خاکی غیراں کرے پکارے
چھوڑ اکا در صاحب والا، در در دھکے کھاوے
جاں دیکھے ہر در دا والی اس در سیس نواوے

مولوی صاحبؒ نے ایک سی حرفی بنام حلیہ شریف نبی اکرم ﷺ کی شان میں جانی موچی کی فرمائش پر لکھی۔

تاریخ پیدائش:

اب ہم مولوی صاحبؒ کی تصانیف کا تعارف کرانے سے پہلے ان کی ولادت کے بارے میں ان کی اپنی زبانی ذکر کرتے ہیں کیونکہ محمد عالم کپور تھلوی نے پیشتر کسی بھی تذکرہ نویس نے اس کے متعلق کوئی مصدقہ ذکر نہ کیا ہے جبکہ مولوی صاحبؒ نے یہ بات بالکل واضح کی ہوئی ہے۔

ان کی پہلی منظوم کتاب داستان امیر حمزہؓ جلد اول ہے جو انہوں نے پندرہ سال کی عمر میں چند دنوں میں فارسی نثر سے پنجابی نظم میں لکھی۔

گزری ورہیاں پندراں عمر میری اس روز
جاں بھریا وچ کاغذاں، کڈھ دلے دا سوز
اندر تھوڑے دناں دے، ہویا ثلث تیار
پھیر سبب تقدیر دا گزر گیا وچکار

ان کی دوسری تصنیف روح الترتیل ہے جو انہوں نے انیس برس کی عمر میں لکھی جس میں انہوں نے علم التجوید اور دیگر قرآنی معلومات کو دو سو چھپن (۲۵۶) اشعار میں نظم کیا ہے۔ فرماتے ہیں۔

ایہہ قواعد چند ضروری کارن مومن بھائیاں
میں پنجابی بولی اندر بیتاں صاف بنائیاں
پر معنی وچ تھوڑیاں لفظاں یاد کرن آسانی
وڈھائی سوچھ بیتاں اس دیاں وچ اعجاز بیانی

روح الترتیل رسالے نام موافق پیا
سن ہجری تالیف اس دا ناموں ظاہر آیا
تے جوہر الترتیلوں پاویں سن تصنیفی ایویں
جت مطابق ہر اعتباروں نام دھرے میں دونویں

روح الترتیل اور جوہر الترتیل کے ۱۲۸۵ اعداد ہوتے ہیں جو اس رسالے کا سن تصنیف ہے پھر ہجری سن کا ذکر بھی کر دیا

ہجری سن دو صدیاں اتے اک ہزار پچاسی
کا تب قاری عمل کنندیاں یا رب بخش خلاصی

داستان امیر حمزہ کی باقی دونوں جلدیں بیس برس کی عمر میں لکھی ہیں فرماتے ہیں

جاں میں اس فرمائشوں مڑ ہتھ قلم لئی
ویہہ برساں تھیں تداں نوں عمر وہا گئی
شوق دلے نوں آیا جب پئی دل آ
دو ماہ وچہ کجھ باقیوں لئی فراغت پا
پوری ہوئی داستاں ، یار ہوئے سن شاد
اج غلام رسُول نوں کہو مبارک باد

داستان کی تینوں جلدیں تقریباً تین ماہ میں مکمل کر لیں۔ اس کے شعروں کی تعداد تقریباً ۳۰ ہزار ہے۔

اس کے بعد آپ نے تینوں سنوں میں تاریخ تصنیف لکھی ہے۔

پوری ہوئی داستاں جاں ایہہ دل افروز
ماہ محرم سولھویں پنج شنبہ دا روز

تے اج ہجری سن ہے دو سو اک ہزار
ہور چھیاسی سمجھ توں آیا وچ شمار
ماہ بساکھوں اٹھویں سمت چھبویں جان
نو سو اک ہزار ہے ہندی سال بیان
ماہ اپریل انتویں اٹھ سو اک ہزار
سن انہتر عیسوی ، گزریا وچ شمار

گویا ۱۳ محرم بروز جمعرات ۱۲۸۶ ہجری مطابق ۸ بیساکھ ۱۹۲۶ بجری موافق ۲۹ اپریل ۱۸۶۹ عیسوی کو آپ کی عمر بیس سال گزر چکی تھی۔ بعد کی تحقیق نے یہ بات ثابت کر دی کہ مولوی صاحبؒ کی تاریخ پیدائش ۲۹ جنوری ۱۸۴۹ء مطابق ۵ ربیع الاول ۱۲۶۵ ہجری ہے۔ احسن القصص پنجابی میں شاہکار کا درجہ رکھتی ہے جو کہ آپ نے ۱۲۹۰ ہجری میں چوبیس سال کی عمر میں صرف ایک ماہ (محرم) میں مکمل کی۔

فقیر محمد فقیر اپنی مشہور کتاب "مہکدے پھل" کے صفحہ ۲۳۵ پر لکھتے ہیں۔

ہوش سنبھال قلم چا ہتھیں قصدوں واگ چلائی
آتش دل دی چاڑھ الیہے ورقاں وچ وگائی

ایہہ آکھ کے اوہ اپنی قلم واگر ای آپ وی سنبھل کے بہہ گئے تے پورا ورھا اوسے اکو تھاں تے بیٹھا ، الحیا تد جے یوسفؑ زلیخا دے ایس ایمنے نقش نوں دل تے نظر دی تسلی دے مطابق مکا بیٹھے۔ اوہناں دے کجھ اپنے شعر ایس گل بارے انج نیں۔

جس دن میں آغاز قصے تے اسم اللہ دا پڑھیا
باراں سو تے نوے ہجری سال مبارک چڑھیا

سارا ماہ محرم مینوں وچ تصنیف وہایا
اج اخیر محرم سندی جاں مقصد ہتھ آیا
احسن القصص دھر نام قصے دا میں لکھیا تن واری
پورا سال ہویا تصنیفے نال رب دی یاری
چھ ہزار چھیاسٹھ چھ سو بیتاں گنتی آئیاں
ناقص شعر کمال حقائق رب دیاں بے پرواہیاں

مولوی صاحبؒ کا شعر بالکل صاف اور واضح ہے۔ سارا ماہ محرم مینوں وچ تصنیف وہایا۔ اج اخیر محرم سندی جاں مقصد ہتھ آیا۔ ڈاکٹر صاحب نے "پورا سال ہویا تصنیفے نال رب دی یاری" کو سمجھنے میں لغزش کھائی ہے۔ بلکہ "پورا ورھا اوسے اکو تھاں تے بیٹھا" لکھنا شاعر کے ساتھ نہایت زیادتی ہے۔ پہلے مصرع میں "لکھیا تن واری" سے بھی بعض احباب مولوی صاحبؒ کا احسن القصص تین مرتبہ لکھنا نکالتے ہیں حالانکہ احسن القصص کے قدیم نسخوں کے آخر میں اس بارے میں ایک فارسی قطعہ موجود ہے جس کے حواشی میں مولوی صاحبؒ نے یہ دونوں باتیں صاف صاف واضح کر دی ہیں۔ میرے دوست اقبال صلاح الدین کی مرتب کنندہ احسن القصص میں تصحیح شدہ فارسی قطعہ اور حواشی بھی موجود ہیں۔ قطعہ اور حواشی ملاحظہ فرمائیں:

قطعہ تاریخ طبع کتاب احسن القصص طبع زاد موئف ــ

سنگ طبع از انطباع نقش عشق آتش فشاند
نقد ہستی سوخت مستان راو زآن چیزی نماند
ای ز سنگ طبع سر بر زد کتابی کش ز نام
سال تصنیفش ــ چنداست وچو در طبعش نشاند
آتشی زد سنگ طبع از انطباع نقد سوز
نقش بر سنگ آمد از ہاتف کہ بہر سال خواند

ترجمہ: طبیعت کے پتھر نے عشق کے نقش کی چھاپ سے آگ لگا دی جس نے مستوں کی ہستی کی پونجی جلا دی اور اس میں سے کوئی چیز باقی نہ رہی۔ یہ کہ طبیعت کے پتھر سے ایک کتاب وجود میں آگئی۔ اس کے نام سے اس کی تصنیف کا سال تین گنا ہے، نکال لیجئے اور جب اس کو جمع میں رکھا تو پونجی کی چھاپ کی جلن سے طبیعت کے پتھر نے آگ لگا دی تو فرشتے کی طرف سے نقش پتھر پر آگیا تو اس کو سال کے لئے پڑھ لیجئے۔

اس قطعہ کی تشریح کے لئے مولوی صاحبؒ نے فارسی میں تین حواشی تحریر کئے ہیں۔ ہم ان کا مفہوم درج کرتے ہیں تاکہ مولوی صاحبؒ کی اپنی زبانی یہ بات بالکل واضح ہو جائے۔

۱۔ اس کے ظاہر معنی یہ ہیں کہ ہم نے یہ قصہ سال تصنیف میں تین بار لکھا لیکن در حقیقت اس بیت سے یہ معنی مراد ہیں کہ اس کی تصنیف کا سال اعداد سے تین گنا ہے۔ حروف ابجد کے لحاظ سے احسن القصص کے چار سو تیس عدد ہیں۔ جب ان کو جمع کیا گیا تو ایک ہزار دو صد نوے ہوگئے اور یہی تصنیف کا سال ہے۔

۲۔ "آتشی زد سنگِ طبع از انطباع نقد سوز" کے مصرع سے ۱۳۰۲ ہجری طبع کا سال نکلتا ہے۔ اب یہ بات روز روشن کی طرح عیاں ہے کہ مولوی صاحبؒ نے احسن القصص کے اعداد کو سہ چند کرنے سے تصنیفی

سن ۱۲۹۰ہجری نکال اور محرم کے ماہ میں اس کو ختم
کیا اور اس کی دوسری اشاعت ان کی زندگی میں
۱۳۰۲ہجری میں ہوئی۔

آگے بڑھنے سے پیشتر ایک اور بات کی وضاحت ضروری معلوم ہوتی ہے کہ ڈاکٹر محمد باقر صاحب نے اکیڈمی والے نسخے میں شعروں کی تعداد ۶۵۸۹ لکھی ہے۔ اس نسخے کے صفحہ ۱۷۰ پر یہ شعر درج ہونے سے رہ گیا تھا جبکہ باقی تمام بازاری نسخوں میں موجود ہے۔ اقبال صلاح الدین کی مرتب کنندہ احسن القصص کے صفحہ ۲۹۶ پر بھی یہ شعر موجود نہ ہے:

توں پیدل وچ جنگل زخمی ناقہ ملی عماری
بن کیا خوف ڈراڑے راہوں ایہہ کیا گریہ زاری

صفحہ ۹۰ پر ایک شعر گنتی سے سہوا چھوٹ گیا ہے کیونکہ عام صفحوں پر شعروں کی تعداد انیس (۱۹) ہے جبکہ صفحہ ۹۰ پر بیس (۲۰) ہے۔ اس طرح ان دو شعروں کو شامل کرنے سے تعداد ۶۵۹۱ ہو جاتی ہے۔ عزیزالدین قانونگو نے احسن القصص کے تمام شعروں کے نمبر لگائے ہیں۔ اس میں دس (۱۰) اشعار دیگر تمام نسخوں سے زیادہ ہیں۔ ان کو شامل کرنے سے کل تعداد ۶۶۰۱ ہو جاتی ہے جو کہ مولوی صاحبؒ کی لکھی ہوئی تعداد سے ۶۵ شعر کم ہیں۔ یہ بات مزید تحقیق کی متقاضی ہے۔ زندگی نے مہلت دی تو اس معمہ کو حل کرنے کی کاوش کی جائے گی۔ انشاءاللہ تعالیٰ!

احسن القصص کے بعد ۱۷ ذیقعد ۱۲۹۵ہجری کو آپ نے مسئلہ توحید پر آٹھ دس صفحات پر مشتمل اردو نثر میں ایک مختصر سا رسالہ تحریر کیا۔

سی حرفی حلیہ شریف:

یہ سی حرفی آں حضرت ﷺ ہنام حلیہ مبارک اپنے دوست جانی موچی

کی فرمائش پر لکھی۔ اس کے شروع میں فارسی نثرپارہ میں فرمائش اور سنِ تالیف کا ذکر کیا ہے۔اس کے ہر مقطع میں اپنے نام کی جائے فرمائش کنندہ جانی کا نام آیاہے۔ فارسی نثر پارہ کا ترجمہ یہ ہے:

"اللہ تعالیٰ کے فضل سے یہ سی حرفی جو حلیہ مبارک پر مشتمل ہے ، تصنیف کی اور یہ بتاریخ ۲۷ ربیع الاول ۱۲۹۷ ہجری مطابق ۹ مارچ ۱۸۸۰ عیسوی موافق ۲۸ پھاگن ۱۹۳۶ بجری بروز منگل عصر کے وقت میراں و جانی موچی کی فرمائش پر تحریر کے دائرہ میں لائی گئی۔"

اس وقت آپ کی عمر اکتیس سال تھی۔

چٹھیاں سیدروشن علی:

اس تصنیف لطیف کے قدیم نسخوں کے شروع میں اردو نثر پارہ سے مولوی صاحبؒ کے حالات پر ہلکی سی روشنی پڑتی ہے۔ یہ نثر پارہ احسن القصص کے دس سال بعد تحریر کیا گیا۔ ملاحظہ فرمائیں:

"واضح رہے کہ بندہ غلام رسول عالم پوری کے پاس مدتوں سیّد روشن علی صاحب بغرضِ تعلیم مقیم رہا۔ چونکہ وہ از روئے حسب و نسب شریف آدمی تھا اور وہ بھی چونکہ راقم (مولوی غلام رسولؒ) کی محبت میں شیفتہ تھا۔"

آگے چل کر لکھتے ہیں کہ سیّد صاحب موصوف کے ایک خاص گھریلو خط کے جواب میں یہ منظوم چٹھی لکھی گئی چنانچہ اصل الفاظ یہ ہیں:

"اصل چٹھی تو اس کو بہ سبیلِ ڈاک موصول ہوئی اور پھر بعض شائقین نے اس کو نقل کیا۔ پھر نقل در نقل ہوتے

ہوئے آج تک بہت گھٹ گئی۔ جیسا کہ لکھا تھا اب ویسا ہی دوستوں کی تفریح کے واسطے اتارا جاتا ہے۔ جاننا چاہئے کہ یہ نامہ بتاریخ ۸ محرم ۱۳۰۰ ہجری مطابق ۲۶ کاتک سن ۱۹۳۹ بکرمی بروز دو شنبہ بوقت نیم روز جانی موچی کی دکان میں بیٹھ کر حالتِ دردِ چشم لکھا گیا۔"

ان چٹھیوں میں آخری عرض کے عنوان سے اس بات کی تائید ہوتی ہے۔

جانی یار دی وچ دکان بہہ کے پیا ایسہ اتفاق تحریر والے
اکھیں دکھدیاں نال میں خط لکھیا دوپہر داوقت دن پیر والے
اج اٹھویں ماہ محرموں ہے صدی تیرھویں سال اخیر والے

مولوی غلام رسولؒ صاحب نے ۷ مارچ ۱۸۹۲ء مطابق ۷ شعبان ۱۳۰۹ ہجری کو تینتالیس سال کی عمر میں اس دار فانی سے کوچ کیا۔ بقول ڈاکٹر محمد صادق جنجوعہ سید روشن علی صاحب مولوی صاحبؒ کے چھ ماہ بعد فوت ہوئے۔ اس دس سال کے طویل عرصے میں دونوں دلی دوستوں کے درمیان خط و کتابت کا سلسلہ منقطع ہونا بعید از قیاس معلوم ہوتا ہے۔

مآرب الخاشعین:

دستیاب تصانیف میں سے مسئلہ توحید کے بعد اردو نثر میں آپ کی دوسری تصنیف کا قلمی نسخے کی عکسی فوٹو کاپی شائع ہو چکی ہے۔ اب تک کی تحقیق کے مطابق یہ آپ کی آخری تصنیف ہے۔ اس کے سنِ تالیف کے متعلق لکھتے ہیں:

"بلحاظ حسن التفاؤل و برعایتِ تطابق عام التصنیف اس کا نام "مآرب الخاشعین(۱۳۰۵)" مقرر ہوا۔"

مآرب الخاشعین کے ۱۳۰۵ عدد ہوتے ہیں جو اس کتاب کا سن تالیف ہے۔

مولوی صاحب نے قریب قریب اپنی تمام تصانیف میں ضروری معلومات انہی میں محفوظ کی ہوئی ہیں۔ ان کی بعض کتب تک رسائی باوجود تلاش بسیار کے نہ ہو سکی مثلاً قصہ بروہن، چوپٹ نامہ، گوجر نامہ۔ محمد عالم کپور تھلوی اور دیگر تمام لکھاریوں نے گوجر نامہ کا ذکر کیا ہے لیکن میرے دیرینہ دوست چودھری ظہور احمد گوجر ریٹائرڈ قانونگو راوی ہیں کہ میں نے تاریخ گوجراں مصنفہ مولوی غلام رسولؒ عالم پوری کا ایک نسخہ غلام محمد آباد فیص آباد میں ایک میراثی کے پاس دیکھا تھا جو کہ اردو نثر میں سوالاً جواباً ایک مختصر سا رسالہ تھا جس میں گوجروں کے علاوہ جالندھر اور ہوشیار پور کے متعلق بہت ساری معلومات تھیں۔

مولوی صاحبؒ کے احباب خاص:

مولانا روم رحمۃ اللہ علیہ کا پچاس ہزار اشعار کا دیوان شمس تبریزؒ کے نام سے مشہور ہے۔ یہ ان کی غزلیات کا مجموعہ ہے جو مولانا نے شمس تبریزؒ کے فراق میں لکھیں۔ صلاح الدین زرکوب کا ذکر بھی مثنوی میں ملتا ہے۔ ضیاء الحق حسام الدین چلپائی سے مولانا کو خاص محبت تھی۔ مثنوی کے چھ دفتر ہیں۔ دفتر اول کے علاوہ باقی پانچوں دفتروں کا آغاز حسام الدین کے نام سے کیا گیا ہے۔ مثنوی میں اکثر مقامات پر ان کا ذکر خیر موجود ہے۔ مولانا کا ہمدم و ہمراز تھا۔ دفتر پنجم کا آغاز فرماتے ہیں۔

شہ حسام الدین کہ نور انجم است
طالب آغاز سفر پنجم است
اے ضیاء الحق حسام الدین راد
اوستادان صفا را اوستاد

ترجمہ: شاہ حسام الدین جو کہ ستاروں کا نور ہیں ، مثنوی
کے پانچویں دفتر کے آغاز کے طلب گار ہیں۔ اے نجی

ضیاءالحق حسام الدین تو ارباب صفا کا پیشوا ہے۔

دفتر چہارم کے آغاز میں لکھتے ہیں کہ اے ضیاءالحق حسام الدین تیرے ہی نور سے مثنوی تیار ہوئی۔ اس مثنوی سے در اصل میرا مقصد تو ہی ہے۔

جس طرح مولائے روم نے اپنے احباب کو زندہ جاوید بنا دیا ، اسی طرح مولوی غلام رسولؒ نے اپنی تصانیف کو اپنے دوستوں کے ناموں سے مزین کیا ہے بلکہ ان قصوں کو اپنے دوستوں کی فرمائشوں سے شروع کرتے ہیں۔ احسن القصص میں سفارش کا یوں ذکر کرتے ہیں:

آکھ سنا کچھ حال پچھے دا عاشق حال ملولوں
یار سوال گزارن ایسا آن غلام رسولوں
اثر سفارش ظاہر ہویا جوش چھڈے دل درداں
قلم جھکی سر رون لگی شوق وگایاں گرداں

داستان امیر حمزہؓ میں سمند خاں اور خواجہ احمد آپ کے دو جگری دوست ہیں۔ داستان میں اکثر مقامات پر ان کا ذکر آیا ہے بلکہ ان کی سفارش ہی سے یہ داستان احاطہ تحریر میں لائی گئی۔ خاتمۃالکتاب کے عنوان سے لکھتے ہیں:

اے اج خواجہ احمدا توں ہو لے مسرور
ایہہ فرمائش تدھ دی گزر چکی منظور
دل تیرے دا مدعا آیا وچ ظہور
جو کچھ چاہیا تدھ نے سو ہویا منظور

تالے یار سمند خاں ہووے شاد ضرور
پوری ہوئی داستاں گئی ملامت دور

حضرت امیر حمزہؓ کی شادی کی تقریب میں اپنے دوستوں کو شامل کرتے ہیں۔

اج غلام رسُول نوں یار گئے فرما
حضرت عرب امیر دا کتے ویاہ کرا
خواجہ احمد یار نوں جانجیاں وچ چڑھا
آیا وقت نکاح دا رمزوں سبق پڑھا
اڑ چل مست ملانیاں وانگ پرے دی وا
شوخ قلم دی نوک تے عشقوں لاٹ چڑھا
اس لذت دے بحر اندر جوش الار
خوشیاں وچ سمند خاں دیکھ لوے دن چار

شاعری میں مثنوی کا میدان بہت وسیع ہے۔ ایک واقعہ سے دوسرا واقعہ نکلتا چلا آتا ہے۔ مولوی صاحبؒ ایک واقعہ سے دوسرے واقعہ کی طرف گریز کرتے ہوئے بڑے اچھوتے انداز میں اپنے دوستوں کا ذکر کر جاتے ہیں۔ مولوی صاحبؒ کی شاعری کا یہ بھی کمال ہے کہ کسی واقعہ کے آغاز یا آخیر میں سارے واقعہ کا لبِ لباب (ست) چند اشعار میں بیان کر دیتے ہیں۔ بات طویل ہو رہی ہے۔ سمند خاں بار بار پیغام بھیج رہا ہے۔ پہلے وہ ملاحظہ فرمائیں۔

دے ساقی مئے عند تھیں مرداں نوں اک جام
رج چڑھے تن کدئی کد گواون نام
تے چکاں دے ولے تے کھول نقاب تمام

دوست نت اڈیکدے پر مضمون کلام
وار و وار سمند خان بہت گھلے پیغام
چل اے دل نہ ٹھٹھ ہن گھت مدھاناں سمند
اجے قضیہ بہت ہے جام نشے دا تند
شعر کھلارے مستیاں مجلس دے وچکار
جاں پلعا دی نشے دے مے نکھارے چار
لے ہن یار سمند خاں دیکھ نشے دی تار
دیکھ شرابی شوخ دے ورھن لگی سر مار
خواجہ احمد یار تھیں خبر کرو اظہار
آ مجلس وچ دیکھ لے اڈدے جوش خمار
چھوڑ دلا دیوانیا ، کر ملدی گفتار
آہے حمزہ آیا وچ کاؤس حصار

اس طویل داستان میں شاعر دوستوں کے علاوہ اپنے فرائض منصبی سے بھی غافل نہیں ہوتا۔ گاہے گاہے دنیا کی بے ثباتی اور پند و نصائح سے قارئین کو جھنجوڑتا ہوا چلا جاتا ہے:-

جدوں وگے ہڑ فضل دا روڑھ کھڑے دکھ سُول
گئیاں گزر مصیبتاں یاد نہ آون مُول
پر ایہہ جو دم گزرنا مڑنہ ہوگ وصُول
تے اگلے دے دھرم تے چھوڑ امید نہ مُول
دکھ سکھ تے غم خوشی ہے ایتھے غافل مت بھُول
اکو رمز پریم دی جے سکیں لے مُول

کیہ کرنے نوں گھنیوں کیہ دھریو معموُل
آئیوں فتح کماونے خود ہویوں مقتوُل
رلدی ملدی رمز تھیں یار نہ ہون ملوُل
لکھیا پڑھے سمند خاں لکھے غلام رسُول

سیدروشن علی:

آپ کا دلی دوست تھا جن کا ذکر پہلے بھی مولوی صاحبؒ کی زبانی کر چکے ہیں۔ اس کی تعلیم و تربیت اور شادی بھی آپ نے خود کی تھی جو بعد ازاں بسلسلہ روزگار مالوے کے علاقے میں چلا گیا تھا اور ملازمت سرکار اختیار کر لی تھی۔ مولوی صاحبؒ نے اس کے فراق میں چودہ درد آمیز خطوط لکھے۔ فرماتے ہیں۔

میاں سیدا مالوے وسدیا تو لائی توڑنی مرد دی کار ناہیں
جے توں ان وچ مالوے کھاوندا ایں مردی بھکھ تھیں ایہہ دیار ناہیں
جے توں مالوہ چار دن چھڈ آویں تیری جاوئی کھس پنوار ناہیں
نوکر وس توں کس سرکار دا ایں پرے سیدوں ہور سردار ناہیں

اس کے انتظار میں تحریر کرتے ہیں۔

سانوں رہی اڈیک توں نہ آیا اساں بہت مصیبتاں جھلیاں او
آہیں درد بھریاں ساڈے کالجے تھیں تیرے مالوے تے چڑھ چلیاں او

پھر فرماتے ہیں۔

میاں سیدا آمل ملن تیرا ویندا لذتاں پیونے کھاونے نوں
ساڈا پیونا کھاونا زہر ہویا دم دم کھڑے ہاں دکھ اٹھاونے نوں

آخری چٹھی میں مکتوب نگار اور مکتوب الیہ کے مساکن کی نشان دہی کرتے ہیں۔

عالم پوروں ول ماہوے وگی چٹھی ہن رہیا نہ وقت تاخیر والے
ساڈے لکھے تے کس نے رووناں ایں وگ چلیا تیر تقدیر والے

سوز و گداز، ہجر و فراق، پند و نصائح نے ان نجی خطوط کو دوام بخش دیا۔ مولوی صاحبؒ ان میں انسان کی خفیہ قوتوں کو بیدار کرنے کی تلقین کرتے ہیں۔

جھاڑ چمقاں اگ سلگا اندر نیڑے رہن دا کبر ہنکار ناہیں
جدوں وگے تن چرخ لطافتاں دا موج گھٹے گی ایس منجدھار ناہیں
تینوں وہم افلاس دے چور کیتا بے خبر ہیں توں نادار ناہیں
کھول دیکھ مدفون خزانیاں نوں رہنی انت مایہ مستعار ناہیں
دھریاں دیکھ اماناں وچ تیرے خائن ہووناں ایں تینوں عار ناہیں

ہیرے شاہ:

ایک درویش صفت انسان اکثر اوقات رات کے وقت ملاقات کے لئے آتا تھا۔ فرماتے ہیں۔

جگی چمکدی تے راتاں کالیاں نوں ندیاں چیر ملدوں ملن ہاریاں نوں
راتاں کالیاں کتیاں نال ساڈے چھوٹڑ نیندوے جھوک ہاریاں نوں

ہیرے شاہ کسی غلط فہمی کی وجہ سے ناراض ہو کر جالندھر چلا گیا تھا۔ یہ خطوط اس کے فراق میں لکھے گئے۔ پہلی چٹھی کے آغاز ہی سے ناراضگی کا اظہار ہوتا ہے۔

بعد حمد صلوٰۃ سلام میرا، دُس تینھیاں سجناں پیاریاں نوں
سیکھاں ماریا میریا ہیریا او، ہن چیریا دفتراں ساریاں نوں

اب ناراضگی کا سبب دور ہو چکا ہے۔ واپس آنے کی تلقین کرتے ہیں۔

جالندھروں چلا آ پاس میرے تینوں خوف کس چور چکار والے
ویری گئے علاول پور دھوگڑی نوں آ وقت ہن سیر بازار والے

ہیرے شاہ کو آشوبِ چشم کا مرض تھا۔ ایک شعر میں اس کو ایک لطیف سا مذاق کرتے ہیں۔

تیرے نینھ دُکھنے ہیرے ہیریا او میری نکھت دے وچ سیاریاں نوں

ایک خط میں اس کو انسداد موت کا نسخہ تحریر کرتے ہیں۔

چھڈ موت دا خوف مر جانیا او مر گزرنا موت نوں ماردا اے
مرے موت تے زندگی رہے زندہ حکم عشق دی خاص سرکار والے
ڈردا موت کولوں دیس چھوڑگیوں لوڑک کر اویں خام کار والے
اجے موت مُرائے موتوں ڈردیا او کد تُساں موت گھلیار والے
جے توں موت گھنیدنی چاہوناں ایں وڑنا عشق گھرکاروار دا اے
اگے مرن تھیں مرگ جتھ آوندی اے نغ عشق دے ونج نہ پار والے

قارئین کرام سوچ رہے ہوں گے "ٹریا ماوے ول جا سندھو کونج وچھڑی ڈار نا ہیں" بات ہیرے شاہ کی چل رہی تھی درمیان میں موت کی روک کا نسخہ بتانے کی کیا اشد ضرورت پیش آ گئی۔ گو موت کے نسخے کی ہر ایک کو ضرورت ہے تاہم ہم معذرت چاہتے ہوئے ہیرے شاہ کی چٹھی کا ایک شعر پیش کر کے رخصت ہوتے ہیں۔

کتنے برا کہنا، کتنے بھلا کہنا، اکو جیہا جہان نہ ہوندا ایں
دیکھ خط غلام رسول دے توں کتنے ہسا تے کتنے روندا ایں

میاں غلام یٰسین صاحبزادہ :

مولوی صاحبؒ نے ان کو ۳۸ اشعار پر مشتمل صرف ایک خط جو میرے محدود مطالعے میں اپنی نوعیت کا پہلا اور آخری خط ہے۔ فرماتے ہیں:-

دردیں پلیا دکھیں جلیا تیل فراقیں تلیا
آہیں جلیا صبریں گھلیا تاب نہ کین چلیا
ہجر شدائیاں راتاں دے وچ بہہ بہہ رویا ہویا
عدم تکلف دی وچ ندیاں مل مل دھویا ہویا
حب اللہ دی دے وچ رشتے وٹھ پرویا ہویا
بدھے ہتھ مقام ادب دے چست کھلویا ہویا
ئن اخواص دو رحمت برکت ہو گیا ستوالا
عرض سلام بندے داتیں ول لکھیاں صفتاں والا

اس اچھوتے سلام کی مختصر تشریح ضروری معلوم ہوتی ہے تاکہ یہ بات واضح ہو جائے کہ موصوف کا سلام خاص الخاص ہے۔ مولوی صاحبؒ کی عادت ہے کہ تحقیق الصفات کے طور پر متعدد صفات پہلے لے آتے ہیں اور موصوف کو کئی اشعار کے بعد جا کر ظاہر کرتے ہیں۔ جیساکہ انہوں نے احسن القصص کے ابتدائی اشعار کے حاشیہ پر خود اعتراف کیا ہے۔ دیکھئے "عشق بھنا........" یہاں پر بھی ابتدائی سات مصرعے محض صفات پر مشتمل ہیں۔ موصوف کا نشان آٹھویں مصرعے میں آتا ہے۔ "عرض سلام بندے دا

تیں دل لکھیاں صفتاں والا" یعنی مذکورہ بالا صفات سے متصف سلام بندے (غلام رسول) کی طرف سے تجھ (مکتوب الیہ) کو پہنچے۔ اس سلام میں بندے کے دل سے نکلی ہوئی صفات ذیل پنہاں ہیں:

درد ، فراق ، آہیں ، صبر، تاب انتظار ، شب ہائے
ہجر کی گریہ زاری ، فطری اور بے تکلف تاثرات ، بے
غرض ، پاک اور الوہی محبت ، دست بستہ غلامانہ رحمت و
برکت کی دو خاصیتوں کے سرور سے سرشار۔

اس عرض سلام کے بعد پیغام یا خط کا اصل مضمون شروع ہوتا ہے۔

اٹھ دردا اوگ سینیوں باہر نال پیام پیارے
خون جگر سر چاہڑ قلم دے بھر میرے وچ نامے

موصوف کے مسکن کے متعلق لکھتے ہیں۔

توں ستلج دے وسیں کنارے اے محبوب پیارے
میں فرقت دے وچ گھم گھیراں ڈب ڈب کے دکھ تارے

آگے چل کر اپنی انکساری کا اظہار کرتے ہیں۔

ایہہ تے ہے خط رو رو لکھیا گوجر ذات کمینے
طرف عزیز نجیب پیارے جان جگر یا سینے

علاقہ بیٹ کے رسم و رواج ، معاشی خوش حالی اور بد حالی کا نقشہ کھینچنے کے بعد لکھتے ہیں۔

ایہہ کجھ حال بیاس کنارے اے ستلج دے واسی
تائیں نہ توں اِت ول آیوں دیکھ وبال اداسی

لیکن۔

ایس گمانوں گنذر پیارے کر اک واری پھیری
متر گھلے پر اجے رواڑی وچ وچ رہی بھیڑی

آخری شعر ملاحظہ فرمائیں ؂

دل تھیں پیا پکارا میتوں جاں ودھ گیا مقولا
نہ کر طول کلام ثمی ، بس غلام رسولا!

میراں اور جانی موچی کا ذکر پہلے ہو چکا ہے حلیہ شریف میں غلام رسول کی بجائے
فر بخش کنندہ جانی کا نام آتا ہے جیسے ؏

جانی یار دی یاریوں جان واری اک وار نہ لکھ ہزار واری

....

جھبدے خبر کرو جانی ستیاں نوں جاگو حسن دے دیس دا کرو پھیرا

میرا موضوع سخن صرف مولوی صاحبؒ اور ان کی تخلیقات کا تعارف ، ان کی اپنی تصانیف سے کرانا مقصود تھا تاکہ علم و ادب کے شائقین پر یہ بات عیاں ہو جائے کہ پنجابی کے شاعر اعظم نے کس طرح اپنی تصانیف میں تمام ضروری کوائف سموئے ہوئے ہیں۔ مولوی صاحبؒ کے احباب کے سلسلہ میں قارئین شاید کچھ تشنگی محسوس کریں لیکن راقم السطور مجبور تھا کہ قلم ان تصانیف سے باہر نہ جائے۔ فارسی شاعری میں فردوسی ، انوری ، اور سعدی کو پیغمبران سخن کہا جاتا ہے۔ اس بات کا علم ، علم کے ارباب بست و کشاد کو ہی بہتر ہو گا کہ پنجابی شاعری میں بھی پیغمبری کا درجہ موجود ہے کیونکہ مولوی غلام رسولؒ عالپوری پنجابی شاعری میں پیغمبری کے درجہ کے سزاوار ہیں۔

استدراک

صدارتی ایوارڈ یافتہ کتاب ادب پھوار ص231 کے مولف قدر آفاقی صاحب مولوی غلام رسول" عالپوری کے ایک شعر کی تشریح کرتے ہوئے لکھتے ہیں۔ "جذدا مطلب اے توڑ دینا جیہدی جمع اجذاذ اے انجذہ کسے شے دے اوس ٹکڑے نوں کہندے نیں جہڑا اوس نالوں کٹ کے وکھ کیتا گیا ہووے۔
(تاج العروس۔ محیط۔ لغات القرآن جلد ا صفحہ 423 طلوع اسلام لاہور)"

کاش قدر آفاقی صاحب محولہ لغات القرآن کے اگلے صفحہ پر نظر مار لیتے تو شاید بات صاف ہو جاتی عربی میں جذ کا کوئی مادہ نہ ہے۔ انہوں نے جس لفظ کے معنی تحریر کیے ہیں۔ اس کا مادہ جذ ذ ہے مذکورہ لغات القرآن میں بھی یہی مادہ لکھا ہوا ہے۔ اس لفظ کی وضاحت سے قبل اس بات کا ذکر کرنا خالی از دلچسپی نہ ہو گا کہ اقبال صلاح الدین کی مرتب کردہ احسن القصص کے آخر میں پنجابی ادبی اکاڈمی کی شائع شدہ احسن القصص کا 34 صفحات پر مشتمل اغلاط نامہ درج ہے۔ انہوں نے اس اغلاط نامے میں ص ۵۰۲ پر اس لفظ "جذدی" کی جددی سے تصحیح بھی فرمائی ہے مذکورہ کتاب کے صفحہ ۳۲۰ پر تصحیح شدہ لفظ "جددی" موجود ہے۔

وادی تحریر کے مسافر کو اپنی علمی کم مائیگی کا اعتراف ہے لیکن جذ (ٹکڑا) دی یا جددی کا "چھکیا طور کرم تھیں شعلہ" سے بظاہر کوئی ربط نظر نہیں آتا۔ بلکہ ان سے ایک اعلیٰ شعر کا مفہوم ابہام کی نذر ہو گیا ہے۔ دونوں میرے قابل احترام بزرگ ہیں ان سے مولوی صاحب" کا لفظ جذوی سمجھنے میں تسامح ہوا ہے۔ اصل میں لفظ جذوی ہے جس کا مادہ ج ذ و ہے (جذو) جذوۃ لکڑی کے اس انگارے کو کہتے ہیں جس سے شعلہ ختم ہو جائے اور صرف انگارہ باقی رہ جائے۔ کاتب صاحبان کے لئے واؤ

کا دال بنا دینا ایک معمولی بات ہے۔ احسن القصص کے بعض نسخوں میں جذوی بھی موجود ہے۔ قرآن مجید میں صرف ایک مقام پر جذوۃ مِنَ النار آیا ہے جب موسیٰ علیہ السلام اپنے اہل خانہ کو لے کر اپنے وطن مصر کی طرف لوٹ رہے تھے تو ان کو راستے میں آگ کی ضرورت پیش آئی۔ قرآن پاک میں ارشاد ہے۔

وَسَارَ بِاَھلِہٖ اٰنَسَ مِنْ جَانِبِ الطُّوْرِ نَارًا قَالَ لِاَھْلِہِ امْکُثُوْا اِنِّی اٰنَسْتُ نَارًا لَّعَلِّیٓ اٰتِیْکُمْ مِنْھَا بِخَبَرٍ اَوْ جَذْوَۃٍ مِّنَ النَّارِ لَعَلَّکُمْ تَصْطَلُوْنَ اور وہ (موسیٰ) اپنے اہل و عیال کو لے کر چلا تو طور کی جانب اس کو ایک آگ نظر آئی تو اس نے اپنے گھر والوں سے کہا ٹھہرو میں نے ایک آگ دیکھی ہے۔ شائد میں وہاں سے کوئی خبر لے آؤں یا اس سے کوئی انگاری ہی اٹھا لاؤں جس سے تم تاپ سکو (تفہیم القرآن)

مولوی صاحبؒ نے احسن القصص میں اکثر عربی الفاظ کو پنجابی کا جامہ پہنایا ہے انہوں نے یہاں پر بھی جَذْوَۃ کو جَذْوِی بنا لیا جس کا معنی چنگاری ہے۔ اب مولوی صاحبؒ کا شعر ملاحظہ فرمائیں۔

چمکیا طور کرم تھیں شعلہ جَذْوِی طلب سدھائی
رَبِّ اَرِنِیْ دی لوں لوں تھیں لاٹ بلندی پائی

شعر میں طُوْر۔ جَذْوِی اور رَبِّ اَرِنِیْ موسیٰ کے واقعہ کی قرآنی تلمیحات ہیں شعر کا مطلب ہے کہ جب اللہ تعالیٰ کے کرم سے طور شعلے کی مانند چمک پڑا تو چنگاری کی طلب ختم ہو گئی اس جلوہ سے یہ کیفیت طاری ہو گئی تو ان کے ہر ہر رونگٹے میں مشاہدہ الٰہی کے حصول کا ولولہ پیدا ہو گیا۔ موسیٰ کے دل میں اپنی ضرورت کے لئے آگ کی طلب پیدا ہوئی تھی گویا آگ ان کی طلب مجازی تھی لَعَلَّکُمْ تَصْطَلُوْنِ (تاکہ تم تاپ سکو) صاف ظاہر ہے جب طور شعلے کی طرح چمک اٹھا تو ان کی طلب مجازی ختم ہو گئی اور ان کے لوں لوں میں طلب حقیقی کی شمع شعلے کی مانند جلنے لگی اسی سے آگ لینے جائیں تو پیغمبری مل جائے گا اردو محاورہ بھی رائج ہے۔

مسماۃ بازغہ بھی حضرت یوسف کے حسن و جمال کا شہرہ سن کر مال و اسباب لے کر طلب مجازی کے جذبے سے مغلوب ہو کر اس کو خریدنے آتی ہے تو حضرت یوسف کی تبلیغ الوہیت سے متاثر ہو کر اندھیروں سے نکل کر روشنی میں آ جاتی ہے اس کی طلب مجازی طلب حقیقی کا روپ دھار لیتی ہے اور "اللہ الصمد" کا ورد اس کے لوں لوں میں رچ بچ جاتا ہے جیسا کہ فرماتی ہیں

لبھ لیا میں اصل پیارا چھوڑ ہوس دی بازی
اصل حقیقت میں ہتھ آئی چھڈی طلب مجازی

OOOOOOOO

مولوی غلام رسول جو صاحب سینہ صاف جنہاں دا
دریتیم پروتے لڑیاں کامل شعر انہاں دا

ڈاکٹر محمد عیص عابد
شاہ کوٹ

○عبدالغفور قریشی
ادیب، شاعر، تاریخ دان۔ بھکر پنجاب (پاکستان)

مولوی غلام رسولؒ عالمپوری

دی شخصیت، حیاتی، فکر تے فن

مولوی غلام رسولؒ ہوریں پنڈ عالمپور کوٹلہ دسوہہ ضلع ہوشیارپور صوبہ پنجاب وچ میاں مراد علی دے گھر ۱۸۴۹ء وچ پیدا ہوئے۔ ڈھائی تن سال دے بال سن کہ والدہ صاحبہ اللہ تعالیٰ نوں پیاری ہو گئیاں۔ ایہہ تاریخ دا اک ایہجا دوراے جدوں پنجاب وچوں مہاراجہ رنجیت سنگھ دی سیاسی طاقت ختم ہو گئی سی تے انگریزاں، سکھاں نال کئی لڑائیاں کر کے اپنا سکہ جما لیا سی۔ ملک پنجاب وچ سکھاں دی ڈھیندی طاقت تے فرنگیاں دی چڑھتل نے لوکائی نوں اک نویں کھوبے وچ سٹ دتا سی۔ خیر مولوی ہوراں پنڈ غلزیاں دے مولوی محمد عثمان کولوں عربی، فارسی، اردو دی پڑھائی کیتی۔ مولوی حامد دے درس وچ شامل ہوئے فیر پنڈ میر پور وچ مدرس لگ گئے۔ عربی، فارسی، علم عرفان، نحو، منطق، فقہ، حدیث، سلوک دیاں منزلاں طے کردے رہے۔ شعر تے تصوف دی اگ نے بھانبڑ مچایا۔ سب کجھ چھڈ چھڈا کے مسجد دی امامت دے نال نال وعظ، نصیحت تے درس دے کے لوکائی نوں حق حلال روزی کماون، نیکی کرن تے رواداری دا سبق دیندے رہے۔ آخر ۱۸۹۲ء وچ اللہ نوں پیارے ہو گئے۔

میں تے ہس اکو گل دا قائل ہاں، کہ جدوں رب سچا مرد دی نظر

کرے، اک یتیم بچے دے من اندر صلاحیتاں پیدا کر دیندا اے۔ مولوی غلام رسولؒ ہوراں خدا ولوں ملی ہلا شیری پاروں حدیث شریف تے فقہ دے اوکھے مسئلیاں نوں بیان کر کے دینِ اسلام دی تبلیغ دا اگھڑواں ثبوت دتا اے۔

دینی خدمتاں: مولوی صاحبؒ مسئلہ توحید، داستان امیر حمزہ، قصہ چوپٹ نامہ، سی حرفی سسی پنوں تے کجھ غزلاں لکھیاں۔ ایہناں بحر طویل وچ ۱۴ چٹھیاں وی ہرہا تے سوز دے رنگ وچ نظم کیتیاں۔ اک چٹھی دی ردیف وچ ۱۵۹ شعر نیں جہڑا اوہناں دی قادرالکلامی دا ثبوت اے۔ پر ایہناں دی اصل شہرت "احسن القصص" دے قصے نال ہوئی جو اوہناں ۴۴ سال دی عمر وچ ۱۸۷۳ء وچ تصنیف کیتا۔ پنجابی وچ یوسفؑ زلیخا دے چونویں کلاسیکل شاعراں وچوں اوہناں دا اچا مقام اے۔ ایہناں تصوف دے اسرار تے رموز دی تشریح کیتی اے۔ اوہ اک عالم با عمل، خطیب با صفا تے صاحبِ نظر شاعر سن۔

جدوں اسیں مولوی غلام رسولؒ ہوراں (اللہ دی رحمت ہووے) دی شہرت تے مقام دا جائزہ لیندے آں، یوسفؑ زلیخا دے دوجے قصہ کار لکھاریاں نال تقابلی مطالعہ کراں گے، سانوں ایس قصے دے مڈھ ماخذ دا کھوج زمان مکان تے تاریخ جغرافیہ، دوجے ملکاں دیاں زباناں وچ کہانی دے کرداراں دے سفر نوں کھلے ڈلھے دائرے وچ رکھ کے قصہ تے قصہ کاری دیاں قسماں، قصہ لکھاریاں دے فن، تکنیک نوں ویکھنا ضروری اے۔

قصہ یوسفؑ زلیخا دے ماخذ: بائبل، انجیل دے پرانے (عہد عتیق) دی کتاب پیدائش باب ۲۶۔۳۷ کتاب خروج۔

قرآن مجید پارہ ۱۲۔۱۳ سورہ یوسفؑ، قرآن مجید دے ترجمے تے

تفسیراں باسیں مذاہب عالم دا تقابلی مطالعہ غلام رسول ، علمی کتب خانہ لاہور ۱۹۹۳ء تے مولانا سید ابوالاعلیٰ مودودیؒ صاحب دی تفسیر تفہیم القرآن جلد۔۲ ادارہ ترجمان القرآن لاہور ۱۹۸۸ء نوں لکھ رکھیا اے۔

حضرت یوسف علیہ السلام دی پیدائش ۱۹۰۶ء قبل مسیح وچ ہوئی۔ آپ حضرت یعقوبؑ دے فرزند سن۔ حضرت یعقوبؑ پیغمبر دیاں چار ووہٹیاں توں باراں پتر سن۔ حضرت یوسفؑ تے بنیامین اکو ماں راحیل دے جائے سن۔ ۱۸۹۰ قبل مسیح دے قریب اوہ واقعہ پیش آیا جس توں ایس قصے دی بنیاد بجھی۔

حضرت یوسف علیہ السلام ۱۷۔۱۸ سال دی عمر وچ مصر پجے۔ ۲۔۳ سال عزیز مصر دے گھر رہے۔ ۸۔۹ سال جیل وچ گزارے۔

ایس ویلے مصر وچ چرواہے بادشاہاں دے پندرہویں خاندان دی حکومت سی۔ ایہہ لوک اصلوں عربی نسل دے سن۔ فلسطین ، شام توں ہو کے دو ہزار قبل مسیح دے قریب جا کے مصر دی حکومت اتے قبضہ جما بیٹھے سن۔ حضرت یوسفؑ تیہ سال دی عمر وچ مصر دے بادشاہ بنے۔ ایہناں اسی سال حکومت کیتی۔ اک سو دس سال عمر پائی۔

قصہ یوسفؑ زلیخا دے جغرافیے وچ کنعان ، فلسطین ، شام ، مصر ، بابل ، نینوا ، عرب ، ایشیائے کوچک ، ایران ، ہندوستان ، کوہ کنعان ، دجلہ ، فرات حیرہ ، روم دا ذکر آوندا اے۔ تفہیم القرآن جلد۔۲ دے صفحہ ۳۸۵ اُتے قصہ یوسفؑ دیاں تھاواں دا نقشہ موجود اے۔

قصہ یوسفؑ زلیخا دے کراور : قصے دے کرداراں وچ حضرت یوسفؑ دے بھرا ، حضرت یوسفؑ دی بھین بی بی زینب ، دائی ، بی بی بازند ، زلیخا تے

سہیلیاں، عزیز مصر وغیرہ آوندے نیں۔

قصہ کہانی دا سفر: یوسفؑ زلیخا دی کہانی دا حوالہ انجیل تے قرآن مجید وچ ملدا اے۔ عربی وچ عالمی شہرت دی الف لیلہ وچ کئی ہور پرانے قصے وی ملدے نیں۔ عربی توں ایہہ ایران وچ فارسی وچ آیا۔ فارسی وچ سب توں پہلوں طوسی فردوسی دا یوسفؑ زلیخا فیر نظامی گنجوی دا تے فیر مولانا عبدالرحمن جامیؒ دا یوسف نامہ آوندا اے۔

پنجابی وچ قصہ لفظ عربی فارسی ادب دے اثر ہیٹھ آیا تے کہانی دے معنیاں وچ ورتیندا آیا اے۔ عشق کہانی نال جڑیا رہیا اے۔ کئی تھائیں قصہ داستان دے لفظ وی ملدے نیں۔ انج قصہ خوانی، قصہ گوئی، قصہ کاری تے داستان گوئی ادب دی اک روایت بن گئی۔

پنجابی قصہ کاری دی روایت: پنجابی وچ قصہ کاری دی روایت بہوں پرانی اے۔ حضرت آدم علیہ السلام دے جنت وچوں کڈھے جاون توں قصہ شروع ہوندا اے۔ حیاتی دے سفر وچ پیش آون والے حادثے تے واقعے قصہ کہانی دا مڈھ نے۔ عربی، فارسی، یونانی، ادب دے پچھوں یورپی تے انگریزی ادب وچ سائیکی اک تتلی روح دا حیاتی دی قید وچوں اڈاری مارنا وی اک قصہ ای اے۔ بابا فریدؒ دے شلوک وی رب کولوں وچھڑی روح دی برہا تے ملاپ کہانی نیں۔ پنجابی قصہ شاعری اتے عربی، فارسی ادب دی روایت تے اسلامی تہذیب دا گوڑھا رنگ اے۔ فارسی مثنوی دا ڈونگھا اثر اے۔ پنجابی شاعراں فردوسی دے شاہنامے تے مثنوی یوسفؑ زلیخا تے نظامی گنجوی دے خمسے نوں مکھ رکھ کے قصے لکھے۔ ہیر پرانے کلاسیکل ادب وچ ولوے تے سوچ اڈاری، حسن

تے پاکیزگی ، ولیاں تے حقیقت پسندی قصیاں دے سرچشمے رہے نیں۔ قصیاں دی بناوٹ ، تکنیک ، بیان تے کہانی توں فارسی مثنوی دا رنگ پھبدا صاف دسدا اے۔

پنجابی قصیاں دا کینوس: پنجابی قصیاں دا کینوس ، موضوع دے لحاظ نال بڑا وسیع اے۔ مذہبی قصے تاریخی قصے ، رزمیہ قصے ، مجلسی یاں عشقیہ قصے ، اخلاقی قصے ، مافوق الفطرت قصے ، یوسف زلیخا دا قصہ ، بائبل تے قرآن مجید وچ آیا اے۔ ایس قصے دی تھاں تے مرتبہ بلند اے۔ ایہنوں احسن القصص یعنی سب توں چنگا قصہ آکھیا گیا اے۔

فن ، تکنیک تے اصناف سخن: فن تے تکنیک دے پکھوں پنجابی ادب وچ قصہ ، کہانی ، داستان گوئی ، قصہ کاری ، مثنوی نوں بیتاں ، سی حرفیاں ، باراں ماہے ، واراں تے ڈھولیاں دیاں اصناف شاعری وچ لکھیا گیا اے پر ودھیرے بیت دی بحر طویل مقبول رہی اے۔

قصہ یوسف زلیخا دے شاعر: مولوی غلام رسولؒ صاحب توں پہلوں تے پچھوں قصہ یوسفؑ زلیخا ڈھیر سارے پنجابی شاعراں لکھیا تے اپنی اپنی طبع دے جوہر وکھائے۔ ایہناں وچوں کجھ چونویں لکھاریاں دا ویروا کرنا ضروری اے۔

پنجابی وچ سب توں پہلاں کے نامعلوم لکھاری دا ۱۵۷۴ء وچ لکھیا یوسفؑ نامہ دسی دا اے۔ فیر حافظ برخوردار ۱۶۷۹ء ، محمد صدیق لالی ۱۷۲۵ء ، احمد یار مرالوی (۱۷۶۸ء ـ ۱۸۴۵ء) ، غلام سکندر پ۱۸۱۸ء ، عبدالحکیم بہاولپوری اچوی دا مولانا جامیؒ دی طرز اتے ۱۸۰۳ء یاں ۱۲۱۸ھ وچ لکھیا ،

مولوی غلام رسولؒ عالپوری ۱۸۷۳ء ، مولوی ولپذیر ۱۸۷۵ء ، مولوی عبدالستار ۱۸۹۳ء ، محمد دین واعظ ۱۹۰۴ء ، محمد ازہر بھیروی ۱۹۰۹ء ، فیروزدین ڈسکوی ۱۹۱۱ء ، مولوی نبی بخش حلوائی ۱۹۱۲ء ، مولوی حبیب اللہ کمبوہ ۱۹۵۴ء ، عبدالغفور اسلم ۱۹۵۴ء ، مولوی حافظ محمد لکھوی ، مولوی کرم الٰہی ، دائم اقبال دائم ، حاجی چراغ دین جوئیے یوسف زلیخا دے کجھ چونویں اوہ لکھاری نیں جہناں اپنے اپنے انداز ، اسلوب ، ہیئت تے فارم وچ عوامی مزاج دے مطابق تبدیلی لیاندی۔

مولوی غلام رسولؒ دا فنی مقام تے مرتبہ

۱۔ مولوی صاحب نے زلیخا دی بے چین روح دا ذکر ختم کر کے قصے نوں عشق مجازی دی پاہ دتی اے۔ نیکی تے بدی دیاں دونویں قوتاں دا گھول دسیا اے۔ حضرت یوسف علیہ السلام دے پیغمبرانہ کردار دی عظمت ، طہارت نفس ، ثابت قدمی ، پاک سیرت نوں بڑی خوش اسلوبی تے عمدگی نال بیانیا اے۔ مجاز تے حقیقت دے مولانا جامی والے رنگ "حسن مجاز اے پچ حقیقت اے" نے قصے دی مقبولیت وچ وادھا کیتا۔

۲۔ مبالغے توں کم نہیں لیا۔ من گھڑت ، قیاسی ، کرداراں دے دوالے قصے دا تانا بانا نہیں اُنیا۔

۳۔ کردار نگاری ، جزئیات نگاری تے منظر نگاری وچ کمال دی پرکاری کیتی اے۔

۴۔ عربی، فارسی تشبیہاں تے استعارے لے کے حسن، عشق دیاں گُجھیاں رمزاں دسیاں۔

۵۔ عربی فارسی دا عنصر ودھیرے اے جو ایہناں دی عالمانہ قابلیت دا ثبوت اے۔

۶۔ مکالمے وچ زنانیاں دے کردار نوں زنانیاں دی زبان دے مخصوص رنگ دے لفظاں تے محاوریاں نال شنگاریا اے۔

۷۔ شعراں وچ روانی، رس تے مٹھاس اے۔ سوز تے تڑپ دی چسک اے۔

۸۔ لفظاں دی میناکاری، زور بیان، اسلوب دی خوبی، جوش خطابت، انوکھا، نویکلا تے نرالا اے۔

۹۔ خیال اڈاری ڈھکویں، تصوف، اخلاق تے سلوک دے بیان وچ متانت، سنجیدگی دے اصل جوہر قائم رکھے نیں۔

۱۰۔ کے واقعے، منظر، خیال تے احساس نوں جیوندہ کے فن برائے زندگی دے نظریے نوں قائم رکھدیاں قصہ کاری کرنا، اچے فنکار ہوون دی وڈی دلیل اے۔

۱۱۔ مولوی غلام رسولؒ صاحب نے اک صوفی شاعر، قصہ کار، عالم فاضل، مدرس، اسلامی تشخص ابھارن بارے شعور تے آگہی دے فروغ وچ بھرپور کردار ادا کیتا۔

ایہہ گل ٹھوک وجا کے، دھڑلے نال آکھی جا سکدی اے کہ مولوی غلام رسولؒ دی اپنے ویلے توں پہلوں تے پچھوں جے قلم دے غازیاں، شاعراں، قصہ کاراں، خطیباں، مفسراں دی ڈھائی وچ علم، عرفان وجھوں اچی تھاں اے۔ فنی مرتبہ بلند اے۔

پنڈ عالمپور دے میاں مراد بخش نوں رب نے اجہی مراد بخشی جس نے علمی ادبی، دینی تے درویشی دے بھنڈارے ونڈ کے عالم پور دا ناواں روشن کیتا۔

میں حضرت مولوی غلام رسولؒ عالمپوری اکادمی دے بانی کاراں، ہند دستیاں نوں وی مبارک باد آکھناں جنہاں پنجابی زبان دے عظیم صوفی قلندر کوی دی یاد مناون دا سرہندھ کیتا۔ شالا! اجیہے میلے لگدے رہن۔

○ڈاکٹر شہباز ملک
سابق چیئرمین شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی۔ لاہور

مولوی غلام رسولؒ دیاں چٹھیاں:

دردالنبی

روروکھے چٹھے دردبھریے، پتاکیں پردیس دے واسیاں دا
پھیر گھت پرانیاں سجناں تے، چل پچھ لے حال اواسیاں دا

قلم ہوئے کالجے نال ہنجواں دی سیاہی دا ڈوبا دے کے فراق دے درد وچ بجھ دے کے لکھی ایس درداں بھری چٹھی توں خطاب کرن والے سچے تے سچے پاندھی مولوی غلام رسولؒ عالم پوری نیں جہڑے پنجابی شاعری دے باغ دے سدا مہکویں پھل نیں جس دی مہک نال انسان فکر تے فن دیاں نویاں راہواں توں جانو ہوندا اے۔

مولوی غلام رسولؒ عالم پوری ایس کرکے اکھواندے نیں کہ اوہ عالم پور کوٹلہ ضلع ہوشیار پور وچ ۱۸۴۹ء وچ چودھری مراد بخش دے گھر پیدا ہوئے۔ ایتھے ای پلے وڈھے، ساری عمر امامت، درس تدریس تے حکمت دے نال نال اچی تے سچی شاعری وی کردے رہے۔ ایہناں دی تاریخ وفات ۵ مارچ ۱۸۹۲ء اے۔

چٹھیاں توں اڈ چوپٹ نامہ، مسئلہ توحید، سی حرفی سسی پنوں، داستان امیر حمزہؒ (تن حصے) تے احسن القصص وڈیریاں مشہور نیں۔ ہے جے

اوہناں دی اک اردو نثر دی کتاب "مآرب العاشقین" (۱۹۷۷ء) چھپی اے جہڑی اوہناں دے اپنے ہتھ نال لکھی اے، ایہناں دی احسن القصص یا یوسفؑ زلیخا درد تے سوز دیاں اداں نال بھرپور عشق دی ان ملی داستان اے جہدے وچ زلیخا دے سکھراں تے اپڑے عشق دا بیان پڑھن سنن والے نوں آپ مہارے کھبدا اے۔ ایہناں دیاں لکھیاں منظوم چٹھیاں وی درد تے سوز پاروں بڑی اچ پدھر دیاں نیں۔

مولوی غلام رسولؒ ہوراں ایہہ چٹھیاں اپنے گوہڑے یار سید روشن علی نوں لکھیاں سن۔ وکھو وکھ چٹھیاں کلیاں دی ہتھ وچ نیں جہناں وچ ہر مصرعے دا قافیہ رلدا جاندا اے۔ بالکل انج ای جویں وارث شاہ نے اپنی ہیر لکھی اے۔ مولوی ہوراں دسے چٹھیاں وچ ورتے قافیے اک توں اک چنگے تے ٹھکدے نیں۔ ذرا ویکھو

جے ہیں یار میرا، میں ول کریں پھیرا، ایس جند دا کجھ اعتبار ناہیں
خاکی پتلا کلا دا پنجرہ اے، اڈیا بھور تے پھیر درکار ناہیں
ایہہ کلا دی تار تے وجدا اے، ٹٹی فیر مڑ وجنی تار ناہیں
جدوں فیر مڑ وجنی تار ناہیں، ویلا نکھے ہے گھڑی ادھار ناہیں

ایہناں چونہہ مصرعیاں وچ مولوی ہوراں اندرونی قافیے ورت کے اک۔ نغمگی دی کوشش کیتی اے۔ "جے ہیں یار میرا، میں ول کریں پھیرا" تے نال ای آخری مصرعیاں وچ "کنڈلی" دی صنعت لیاون نال شعراں نوں سنگار دتا اے۔ چٹھی دے ایس حصے وچ اوہناں نے سید روشن علی نال جتھے اپنے اتاں دے پیار دی دس پائی اے اوتھے دنیا دی بے ثباتی دا نقشہ وی بڑے من کھچویں ڈھنگ نال الیکیا اے۔ بیان دے انداز ول دھیان ماریے تے اوہدے

وچ اؤ و اؤ شعری صنعتاں دا ورتارا بہار وکھاندا اے۔ سوال ایہہ اے کہ سید روشن علی کون سی؟ تے مولوی غلام رسولؒ ہوراں ایہہ چٹھیاں ایڈے ورد تے ایڈی سِک نال کیوں لکھیں؟ خوش قسمتی نال چٹھیاں دا اک اچھا ایڈیشن لِکھ گیا اے جس دا دیباچہ مولوی غلام رسولؒ ہوراں آپ اردو وچ لکھیا اے۔ ایس وچ اوہ چٹھیاں لکھن دا سبب روشن علی نال اپنا تعلق تے چٹھیاں دا زمانہ تحریر کردے نیں۔ دیباچے دا ایہہ حصہ مولوی ہوراں دے اکھراں وچ ملاحظہ فرماؤ۔

"واضح رہے کہ بندہ غلام رسولؒ عالم پوری کے پاس مدتوں سید روشن علی صاحب بغرضِ تعلیم مقیم رہا۔ چونکہ وہ از روئے حسب ونسب شریف آدمی تھا اس لئے بے تکلفانہ دل کا لگو تھا اور وہ بھی چونکہ راقم کی محبت میں شیفتہ تھا۔ پھر اتفاقاتِ روزگار سے اس کو ریاست نابھہ میں القطعہ مالوہ رہنا پڑا۔ مگر دیرینہ محبت کے سبب عالم پور میں کچھ مدت رہ کر مل جایا کرتا تھا۔ چونکہ مجرد تھا اور ذی لیاقت ، صاحبِ ثروت تھا اس لئے راقم نے اپنی معرفت اچھے شریف خاندان میں اس کا بیاہ کر دیا تو یہ اپنی اہلیہ کو لے کر اقامت گاہ مالوہ رہنے لگا۔ اور بندی سے ایسا لگو ہو گیا کہ اس کی محبت کی پابندی میں عالم پور آنے سے بھی رہ گیا۔ اس کی گھر میں الفت ہو جانے سے راقم خوش تو ہوا مگر اس کے ملنے کو بھی چاہا کرتا تھا اور بعد مسافت کے سبب خود جانا تو مشکل تھا۔ دل کو خواہش تھی کہ حسبِ دستور سابق ، روشن علی یہاں آ کر رہا

کرے۔ اس نے ازروئے ظاہر داری یہ معاملہ رکھا۔ ہنام کاتب الحروف تھوڑے دنوں کا فاصلہ دے کر یہ خط لکھ بھیجا کرتا کہ میں درد جدائی میں روتا ہوں۔ ملاقات کو جی چاہتا ہے۔ آج کل تک آنے کو تیار ہوں۔ اس لکھنے پر اعتبار کر کے اس کے انتظار کو ایک عرصہ گزرا۔ شاید کسی دن گھر میں کسی ان بن سے کھٹ پٹ ہوئی ہو گی۔ ادھر کو حالتِ رنجیدگی خط روانہ کیا جس میں ایک فقرہ لکھا تھا کہ میں اس بیوی سے گھبرایا ہوا ہوں۔ اب میں چاہتا ہوں کہ چاؤ چملوں کے ماتھے ماروں یعنی اس کو والدین کے ہاں پہنچا دوں۔ سو اس فقرے کو دیکھ کر کاتب الحروف کا دل گھبرا گیا۔ یقینا جانا کہ گھر میں اس کا سلوک بھی بدرجہ کمال ہے لیکن بہ مقتضائے سادہ طبعی گھڑی بھر کی کج ادائی برداشت نہ کر سکا۔ میرے سامنے بھی اضمار بھیجا۔ شاید کہ اس وقت صلح ہو گئی۔ مجھ کو بلایا گیا کہ گویا علیٰ الدوام ایک دوسرے سے ملاقات رہے۔ اس لئے اس نامہ کے جواب میں یہ پنجابی بولی گئی۔ چٹھی سید صاحب ممدوح کو مرقوم ہوئی۔ باشارہ ایں کہ میرے پاس آوے تو علاوہ ملاقات اس کو فہمائش کی جاوے کہ اس قسم کے لکھنے سے احتراز کیا جاوے۔ اصل چٹھی تو اس کو بہ سبیل ڈاک موصول ہوئی اور پھر شائقین نے اس کو نقل کیا۔ پھر نقل در نقل ہوتے آج تک بہت گھٹ گئی۔ جیسا تھا اب ویسا

ہی بعض دوستوں کی تفریح کے واسطے اتارا جاتا ہے۔ جاننا
چاہئے کہ یہ نامہ بتاریخ ۸ محرم ۱۳۰۰ھ مطابق کاتک
۱۹۲۹ب بروز دو شنبہ بوقتِ نیم روز جانی موچی کی دکان پر
بیٹھ کر حالتِ دردِ چشم لکھا گیا۔"

مولوی ہوراں نے اپنی ایس تحریر وچ ایہہ گل نتار دتی اے کہ اوہناں نوں سید روشن علی نال اتناں دا پیار سی تے ایہہ پیار مولانا رومؒ دے شمس تبریزیؒ نال پیار نال اگ کھاندا جاپدا اے۔ ویاہ جھڑا کہ مولوی ہوراں دی مرضی تے حصہ لین تے ہویا سی، ایہدے مگروں روشن علی مولوی ہوراں دوں کجھ اویسلا ہو گیا جویں کہ مولوی ہوراں آپ ایس بارے دس پائی اے کہ روشن علی دے میل ملاپ وچ اوہ گرم جوشی نئیں رہی سی سگوں ایہہ گل رقابت دا رنگ اختیار کردی دسدی اے۔

وے توں نج ویاہیا جاندوں وے لیندوں نج مہورتاں نال پھیرے
میا نویں سہاگ دا دھرم دھکا، ندیوں پار ہوگئے محبوب میرے
چڑھی جنج فراق دیاں جانجیاں دی، چھنا دیس پردیس وچ پئے ڈیرے
میا تھکن جاں دیس نکلڑے دا، ہویا لاٹ فراق وچ جگر میرے
میرے یار رنگ رترے لاڈے نوں پئے پریم سہاگ دے کے گھیرے

اک تھاں ہور مولوی ہوریں روشن علی دے گھر دیاں دھندیاں وچ پھس کے ہور پاسے دھیان کرن تے اک ساڑا جیہا محسوس کردیاں لکھدے نیں۔

گھر دے پئے دھندے تیتوں کے مندے، دلوں یاریاں بھل بھلاونے نوں
ساتھوں اوہ چنگی جندے نال رجھوں، سانوں خط لکھیں چیتاونے نوں

ساتوں دھور جاتا ، آپ چتر بجیاں ، گلاں لکھیاں باں پرچاونے توں
تیری چاہ او سیدا موڑ واگاں دلوں جھل دواہے ول آونے توں

مولوی ہوراں نے ایہناں چٹھیاں وچ وچھوڑے دے سکھ دی چیس دا اظہار کیتا اے ، اوہ ایہناں چٹھیاں دے اکھر اکھر وچ پئی محسوس ہوندی اے۔ ایہہ صرف محسوس ای نہیں ہوندی سگوں پڑھن سنن والیاں دیاں آپوں وی چیکاں نکل جاندیاں نیں۔

ندیوں پار وگ چنھے ، نک خبراں ، کے پنے معاملے درد والے
ساڈے نین وچھنڑے رت بھجے لہراں مار وگاوندے ندی نالے
ندیوں پار وسیندیا ہیلیا او تیریاں الفتاں دے ڈھٹے عجب چالے
تیرے درد فراق دیاں شورشاں نے ترسندڑے نین وچ نیر گالے

ساڈے کئی داستان گو شاعراں نے داستاناں دے وچ ای کرداراں وچالے دکھ سکھ دے سنیہڑیاں نوں اپڑان لئی چٹھیاں دا ڈھنگ ورتیا اے۔ مثال وجوں وارث شاہ نے قصہ ہیر وچ کئی تھاں انج کیتا اے۔ بھابیاں ولوں رانجھے نوں خط تے ایہدے جواب ، ہیر ولوں رانجھے نوں خط تے ایہدے جواب ، ویاہ مگروں ہیر دے رانجھے ول خط دا ایہہ حصہ بڑا درد بھریا اے۔

تیرے واسطے بہت اداس ہاں میں رہا میل توں چڑیں وچھنیاں نوں
تھیں مایاں دتی ساں ظالماں نوں ، اگا لون کلیجیاں بھنیاں نوں
موت اتے سنجوگ نہ ٹلے موے ، کون موڑدا ساہیاں پنیاں نوں
جوگی ہوئے کے آ توں بنجا وو ، کون جان دا جوگیاں نتیاں نوں

سیف الملوک وچ میاں محمد بخش ہوراں سگوں آپوں مولوی غلام رسولؒ ہوراں

یوسفؑ زلیخا وچ ایہہ ڈھنگ ورتیا اے پر جو زور، درد، کھچ تے نواں پن ایہناں چٹھیاں وچ اے اوہ سانوں ہور کتے وی نظر نہیں آؤندا۔ مینوں تے انج جاپدا اے کہ سید روشن علی دا اوہیں ناں تے بہانہ اے ایہناں چٹھیاں راہیں مولوی غلام رسولؒ ہوراں اپنے اندر دی وچھوڑے دی اگ نوں اکھراں دا روپ دے دتا اے۔ ایہہ اگ خورے سید روشن علی نئی نہ ای ہووے پر ایہہ وی ہو سکدا اے کہ ایہہ اگ عشق حقیقی دیاں الیاں وچوں پھٹدی ہووے:

رو رو لکھنے چٹھے دردبھریے، پتہ ٹکیں پردیس دے واسیاں دا
پھیرا گھت پرانیاں بجناں تے، چل پچھ لے حال اداسیاں دا
اک جان پئے سڑدے کالجے نیں، سڑنا روٹیاں جویں اکواسیاں دا
لے جا سکھ سنیہوڑا دکھ والا، اکھیں رونڈیاں دید پیاسیاں دا

جدوں طالب اپنے مطلوب دے عشق وچ سڑ کے فراق دی اگ وچ بلدا تے ملاپ دی چاہ کردا اے تے اوہدی چاہت بڑے بڑے نویکلے روپاں وچ سامنے آؤندی اے۔ ایتھے ویکھو مطلوب دی طلب وچ طالب اپنے آپ نوں خون دی ندی وگا کے مہندی دے رکھ نوں سجدا اے تے فیر چاہ کردا اے کہ کدے ایہہ مہندی اوہدے مطلوب دے پیراں تے لگ جاوے تے انج ای اوہدا ملاپ ہو جاوے۔ مولوی غلام رسولؒ ایس باریک تے لطیف خیال نوں کیڈے سوہنے طریقے نال لیاؤندے نیں:

ہوواں خون بہ نین تھیں وگاں، سارا رکھ مہندی دے جڑیں سموونے نوں
رچے رنگ ہو ہرگ تے یار شاید منظور کرے پیریں لاونے نوں
پیریں بجیاں دی انت لاج پالے، کرے محو وچ وصل نہاونے نوں
ایہہ کجھ دور نہیں رحم یار دے تھیں، اوگن ہار تے کرم کماونے نوں

مکدی گل ایہہ کہ سید روشن علی ول لکھیاں مولوی غلام رسولؒ عالم پوری دیاں چٹھیاں درد ، فراق ، فکر ، خیال ، زبان تے بیان دے نال نال مجازی تے حقیقی عشق دا اک ان مل خزانہ نیں جہناں تے پنجابی ادب نوں سدا ای مان رہے گا۔

○ حمید اللہ شاہ ہاشمی محقق، نقاد
پرنسپل ملٹری کالج۔ اٹک

مولوی غلام رسولؒ عالم پوری

حضرت مولوی غلام رسولؒ میاں مراد بخشؒ قوم گجر پنڈ عالم پور تحصیل دسوہہ ضلع ہوشیار پور وچ ۱۸۴۹ء نوں پیدا ہوئے تے ۵ مارچ ۱۸۹۲ء نوں ۴۳ سال دی عمر وچ دنیا توں کوچ کر گئے۔

مولوی غلام رسولؒ دے والد بالکل ان پڑھ تے سادہ لوح دیہاتی سن۔ مولویؒ صاحبؒ ڈھائی تن سال دے سن کہ ماں مہر ہو گئے۔ شروع وچ اپنے پنڈ دے مولوی حامد علی تے مڑ موضع ظفریئیاں دے مولوی عثمان کولوں عربی فارسی دیاں کتاباں پڑھیاں۔ کجھ چر پنڈ میر پور وچ مدرس رہے۔ جدوں شعر تے تصوف نے بھانبڑ مچایا تے سب کجھ چھڈ چھڈا کے مسجد دی امامت، وعظ نصیحت تے درس دا کم کرن لگ پئے۔ نال نال حکمت وی کردے رہے۔

مولوی صاحبؒ نے اگڑ پچھڑ تن شادیاں کیتیاں۔ پہلی شادی موضع دھوت (ریاست کپور تھلہ)، دوجی سکرالا ضلع ہوشیار پور تے تیجی تے آخری شادی موضع کھنہ ودھایا تحصیل دسوہہ دے چودھری منگ گجر دی دھی نال کیتی۔

مولوی صاحبؒ دی کوئی نرینہ اولاد نہیں۔

آپ دیاں تصنیفاں وچوں قصہ چوپٹ نامہ، مسئلہ توحید، سی حرفی سی پنوں، داستان امیر حمزہ، روح اتر تیں، ست پھل (چٹھیاں سید روشن علی) گوجر نامہ، قصہ روپن تے احسن القصص (یوسفؑ زلیخا) شامل نیں۔ آپ دی

اصل شہرت احسن القصص (یوسفؑ زلیخا) نال ہوئی جہڑی ۱۲۹۰ھ دی تصنیف اے۔ ایہہ کتاب آپ نے ۲۲ سال دی عمر وچ لکھی تے اک مہینے وچ مکمل کیتی۔ احسن القصص دی تصنیف بارے فرماندے نیں:-

احسن القصص دھر نام قصے دا میں لکھیا تن واری
پورا سال ہویا تصنیفے ، نال رہے دی یاری

مولوی صاحبؒ دے آکھن موجب احسن القصص دے کل شعر ۶۶۶۶ نیں۔ مفسرین دے کہن مطابق قرآن پاک دیاں ۶۶۶۶ آیتاں نیں۔ جنیاں قرآن پاک دیاں آیتاں نیں، شاعر نے اونے ای شعر لکھے نیں۔ ایس توں اوہناں دی طبیعت دا دینی میلان ظاہر ہوندا اے۔ یوسفؑ زلیخا پڑھ کے جہڑی گل محسوس ہوندی اے اوہ ایہہ اے پئی مولوی صاحبؒ محی الدین ابن عربی تے اوہناں دی کتاب "فصوص الحکم" توں بے حد متاثر سی تے امام غزالیؒ دا وی اوہناں تے کافی اثر سی۔ لکھدے نیں:-

حضرت پیر غزالی جیہں لکھیا ذکر ایسائی
اک زلیخا عشق نے ٹھی ہوراں حال کیسائی

احسن القصص وچ انج تے مولوی ہوراں یوسفؑ تے مائی زلیخا دے عشق دا رونا رویا اے پر اصل وچ اوہناں نے ایس قصے راہیں اپنے عشق دی پیڑ نوں مٹھیاں کرن دا چارا کیتا اے۔ ایہو درد اوہناں دیاں درد بھریاں چٹھیاں وچ جھلکدا اے۔

جویں مولانا رومؒ نوں شمس تبریز نال پیار سی یاں جویں مشہور درویش شاہ حسین نوں مادھو لال نال پیار نہیں سگوں عشق سی، اوسے طرح اوہناں نوں اپنے شاگرد، سید روشن علی نال گوہڑا پیار سی۔ "چٹھیاں روشن علی" اس

دے فراق وچ لکھیاں گئیاں سن۔

ایہناں دے کلام وچ سادگی، رس، لوچ، روانی، سوز تے اثر ڈھیر اے۔ عربی فارسی دے لفظ روانی تے آزادی نال ورتے گئے نیں۔ آپ دے کلام وچ دریا دی روانی تے پھلاں جہی شگفتگی تے مہک پائی جاندی اے۔ یوسفؑ زلیخا دے قصے نوں اگے تے ہور کئی پنجابی شاعراں نے لکھیا اے پر مولوی صاحب دا مقابلہ کوئی نہیں کر سکیا۔ مولوی صاحبؒ نے ایس قصے نوں مولوی عبدالستار تے مولوی دلپذیر دی طرح مولویانہ رنگ وچ نہیں لکھیا تے نہ ای اوہ فضل شاہ دی طرح صنعتِ تجنیس تے لفظی صنعتاں دے چکر وچ پھسدے نیں۔ ایس تصنیف توں اوہناں دی ٹھوس علمیت ظاہر ہوندی اے۔ طب، تصوف، موسیقی، تعبیر، فلکیات، آداب مجالس، دربار داری تے فنِ شعر دیاں اصطلاحواں توں وی واقفیت ہو جاندی اے۔ تشبیہاں، استعارے، لفظی و معنوی صنائع بدائع نال کلام بھریا ہویا اے۔ منظر کشی تے کردار نویسی دے فن دا وی جواب نہیں۔ فلسفہ، تصوف، روحانیت تے عشق آپ دے کلام وچ کٹ کٹ کے بھریا ہویا اے۔

مولوی صاحبؒ نے اخیر اپنی داستان نوں حقیقی رنگ دے دتا اے۔ زلیخا دے کردار نوں اک بے چین روح دسیا گیا اے جہڑی اپنے جسم دی تلاش وچ اے۔ قصے نوں ویکھیاں ایہ وی پتا لگدا اے کہ جامی دی زلیخا دا اثر وی اے۔

آپ نے اپنے کلام وچ کئی اک صنعتاں اجیہیاں پیش کیتیاں نیں جہڑیاں ہور کسے پنجابی شاعر دے حصے گھٹ ای آئیاں نیں۔ کجھ شعر ملاحظہ فرمو جہناں وچ کوئی نقطہ استعمال نہیں ہوندا (صنعتِ غیر منقوط)۔

دھر دا ہویا کرم اساڈا اس دا کھلا دھاڑا
گھاہ اگلا اوہ وگدا آپ ، اگا ہور دوگاڑا

اجیہے شعر وی آوندے نیں ،جہناں وچ کوئی لفظ وی نقطیاں بغیر (صنعتِ منقوط) نہیں جویں۔

نج جنی جن جنی تتی نی ھت پئی ہت چینی
شب خیزی بے چینی تیزی جیں تن نقش جھینی
نین تپن تپ جپن شفق تے تیں نت تخت نشینی
حشی پیت پچی تیں جے تے زینت زیب یقینی

مولوی صاحب زلیخا دی دائی دا حلیہ بیان کرن لگیاں لکھدے نیں۔

نویں چڑیل پرانی آفت ، تن ہاکا ، رگ بھاری
دوہرا قد اکہرا چہرا ، موٹھک ویکی ساری

ایہہ صرف شعر ای نہیں جہدے وچ تضاد تے تقابل دی صنعت بھری ہوئی اے۔ تضاد دے لفظ ایہہ نیں : نویں پرانی ، ہاکا بھاری ، دوہرا اکہرا تے تقابل دے ایہہ نیں : چڑیل آفت ، تن رگ ، قد چہرا ، موٹھک ویکی۔

تن پیلا تے ڈیلیاں نازیں ، زلفاں تے چٹیائی
بھری فریبوں خالی زوروں ، طاقت بدن نہ رائی
عمر بڑی تے آس چھیری ، قدم تکے دم لے
وال سدھے تے ونگیاں بڈیں ، بے وس جوڑ تگے

کن کھو دیاں چھلاں ورگے ، نک سکا سک کا۔
تنگ متھا منہ حدوں کھلا ، جس وچ جیبھ نوالا

داہڑاں دا کجھ پتہ نشانی، لبھدیاں جتھ نہ آوے
جیہڑ ملے جیوں وچ سورانے چوبا پوچھ بلاوے

مولوی صاحبؒ نے زنانیاں دے کردار نوں زنانیاں والے لفظاں تے محاوریاں نال ادا کیتا اے۔ ایہہ اوہناں دا خاص رنگ اے۔ مولوی صاحبؒ شاعری دی "آمد" تے "آورد" نوں چنگی طرح جان دے نیں۔ اوہناں دا یقین اے کہ شعر بناون والا آپ نہیں بناندا سگوں اوہدے کولوں کوئی ہور بنواندا اے۔

مت کجھ کریں تعجب کاری، ویکھ عجائب خانے
تے مت آکھیں آپ بناون شعر بناون والے

وارث شاہؒ وانگوں مولوی ہوراں دا تعلیمی مطالعہ بڑا وسیع سی۔ ایس کرکے اوہناں نے ایس قصے راہیں معلومات دا اک انملا خزانہ پیش کیتا اے۔ زلیخا دی شادی دا ساز و سامان، عزیز مصر دی شان و شوکت تے طلموس دی امیری وغیرہ دا ذکر کردیاں ہویاں رب جانے اوہ کتھوں لفظاں دا ذخیرہ کڈھ لیاؤندے نیں۔ اوہناں نے عربی تے فارسی دیاں لفظاں نوں پنجابی لفظاں نال اجیہا بجانویں انداز وچ پیش کیتا اے پئی کوئی لفظ اوپرا نظر نہیں آؤندا۔ ایس قصے راہیں ہلکے پھلکے تے اچھوتے انداز وچ سانوں بڑے ای ڈونگھے اخلاقی نکتے دسے نیں۔ غرور، تکبر، شرک تے بت پرستی نوں اجیہے ڈھنگ نال پیش کیتا اے پئی پڑھن سنن والا اوہناں چیزاں توں نفرت کر کے اپنے آپ نوں سوارن دی کوشش کردا اے۔

قصہ یوسفؑ زلیخا توں لڑ وی اوہناں دا جیہڑا کلام اے اوس وچ خاصا رس، لوچ، مٹھاس تے درد بھریا ہویا اے۔

○ڈاکٹر اسلم رانا (مرحوم)
سابق پروفیسر، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی۔ لاہور

ہجر تے وصال دا شاعر

مولوی غلام رسولؒ عالمپوری

مثنوی دی روایت بڑی اچی تے شاندار اے۔ ایس لئی جدوں کوئی شاعر مثنوی لکھن دا اُدھم کردا اے تے ظاہر اے کہ اوہ اک اوکھے کاج نوں ہتھ پاؤندا اے تے ایہہ اک طرح نال اوہدی شاعرانہ صلاحیتاں دی آزمائش ہوندی اے۔ دوجے پاسے ایہہ گل وی غور دے قابل اے کہ اج توں اک یاں دو صدیاں پہلاں جدوں ساڈیاں وڈیاں مثنویاں لکھیاں گئیاں، اودوں پنجاب وچ عربی تے فارسی دی وی تعلیم ہوندی سی تے پنجابی دے شاعر عربی تے فارسی دی شاعری توں چنگی طرح جانو سن۔

جتھوں تیکر مولوی غلام رسولؒ ہوراں دا تعلق اے، اوہناں دی مثنوی "یوسفؑ زلیخا" دے اندر ایس گل دی شہادت موجود اے کہ اوہناں نوں فارسی زبان تے اوہدی شاعری اتے پورا پورا عبور حاصل سی۔ کتاب دے شروع وچ ایس گل دا حوالہ وی دتا اے کہ اوہناں توں پہلاں امام غزالیؒ تے جامیؒ ایس قصے نوں پیش کر چکے نیں۔ ایس توں وکھ مولوی ہوریں ایہہ وی جان دے سن کہ اسلامی کتاباں وچ ایس قصے دے بارے بہت کجھ لکھیا گیا اے .... جتھوں تیکر الہامی کتاباں دا تعلق اے، ایہہ قصہ توریت تے قرآن پاک وچ وی آیا اے۔ دوناں الہامی قصیاں وچ تھوڑا تھوڑا فرق اے۔ مولوی

غلام رسولؒ ہوراں اپنے قول مطابق قرآن پاک دے قصے دی پیروی کیتی اے پر ایتھے ایہہ واضح کر دینا چاہیدا اے کہ جدوں اسیں قرآن دا ذکر کرنے آں تے اوہدے وچ اوہ تفسیری روائتاں وی شامل نیں جہڑیاں سورہ یوسفؑ دی تفسیر لکھدیاں ہویاں مفسراں نے پیش کیتیاں نیں۔

جتھوں تیکر قصے دا تعلق اے ، ظاہر اے کہ ایہدے وچ دو چیزاں نوں سامنے رکھنا پیندا اے۔ اک کردار تے دوجے واقعیاں دی ترتیب۔ یوسفؑ زلیخا وچ حضرت یوسفؑ اللہ تعالیٰ دے نبی نیں تے اوہناں دے کردار نوں پیش کردیاں ہویاں ایہہ گل بہت ضروری سی کہ اوہناں دی شان وچ کدھرے کوئی گستاخی نہ ہو جاوے..........

ایس طرح ایہہ گل واضح ہو جاندی اے کہ مولوی غلام رسولؒ ہوراں کردار نگاری وچ اک فنی بصیرت کولوں کم لیا اے تے کردار نوں ایس طرح پیش کیتا اے کہ اوہدی حیاتی دیاں دکھو دکھ کڑیاں اوہدے ذہنی انقلاب تے خارجی واقعیاں دا اوہدے اتے اثر اک منطقی ربط وچ کٹھا ہو کے کردار دی فطری تشکیل یاں Development ظاہر کردا اے۔ ایس طرح نہیں ہویا کہ مولوی ہوراں کجھ دھرو کر کے غیر عقلی ، غیر فطری یاں نیم مذہبی توجیہ تھوں کردار دے کسے خاص موڑ نوں واضح کرن دی پیش کیتا ہووے۔ ایس طرح حضرت یوسفؑ دے کردار وچ تے ایہدے نال ای زلیخا دے کردار وچ اک تسلسل ، اک ربط تے اک ہم آہنگی پیدا ہو جاندی اے جہڑی الہامی قصے دی تہہ وچ تے موجود ہے سی پر جیس نوں کھول کے بیان نہیں کیتا گیا سی۔

ایس طرح محسوس ہوندا اے جویں مولوی غلام رسولؒ ہوریں گل کر کر کے رجدے نہیں۔ اوہ کھول کھول کے تے پرتا پرتا کے اکو مضمون

نوں نویاں نویاں رعائتاں تے نویاں نویاں اسلوباں نال پیش کردے نیں۔ اسیں شروع وچ ایس گل دا ذکر کیتا سی کہ ایہہ قصہ کیوں جے پہلاں توں موجود سی تے فارسی وچ جامی ورگے وڈے شاعر نے ایہنوں نظم دا پہناوا وی پہنایا سی ایس لئی مولوی ہوراں نے جدوں ایس قصے نوں ہتھ پایا تے اوہناں دے سامنے فن دا اک اجیہا نمونہ پہلاں ای موجود سی جہدے توں اگانہہ لنگھنا ہر کسے دے وس دی گل نہیں سی۔ مولوی صاحبؒ نے ایس چیلنج نوں قبول کیتا تے پنجابی وچ لفظی تے معنوی رعائتاں کولوں کم لیندیاں ہویاں شاعری دا اک اجیہا نمونہ پیش کیتا جہڑا اپنی تھاں اک نویکلا مقام رکھدا اے۔ ایس اسلوب نوں سمجھن لئی ایس طرح آکھیا جا سکدا اے کہ وارث شاہ نے پنجاب دی رہتل بہتل نوں پس منظر بنا کے ہیر رانجھے دی داستان دے حوالے نال اوس پورے معاشرے دا نقشہ کھچ کے رکھ دتا اے۔ جہڑا معاشرہ تے جہڑا قصہ مولوی غلام رسولؒ نے پیش کیتا اوہدا ماحول، اوہدی معاشرت، اوہدی فضا تے اوہدا پس منظر پنجاب لئی اک ای اوپرا سی۔ ایس لئی اوہناں کول ایہہ سہولت نہیں سی کہ اوہ ایس قصے نوں اپنے ماحول تے پس منظر دی تصویر کشی لئی استعمال کر سکن۔

سب توں وڈی گل ایس ضمن وچ ایہہ اے کہ جتھے بازتہ یاں زلیخا دا سراپا پیش کیتا گیا اے، اوتھے وی جویں عام سراپا نگاراں دا طریقہ اے، اوہدے الٹ مولوی ہوراں نے کوئی شعر خلاف تہذیب یاں عریاں نہیں لکھیا حالانکہ سراپا لکھن لگیاں اکثر شاعراں دا دامن داغدار ہو جاندا اے۔ ایہہ گل کئی حوالیاں نال اہمیت حاصل کر لیندی اے کہ مولوی صاحبؒ نوں حضرت یوسف علیہ السلام دے پیغمبری منصب دا بڑا احترام اے۔ اوہناں نوں ایہہ

احساس وی بڑی شدت نال اے کہ ایہہ اک الہامی قصہ اے ایس لئی ایہوں فحش گلاں توں پاک صاف رکھنا چاہیدا اے۔ دائی دا سراپا اینا خوفناک اے کہ پڑھدیاں پڑھدیاں کئی تھاواں تے کنبنی چھڑ جاندی اے۔ پر ایہدے باوجود وی اوہدے وچ کوئی ننگے یاں فحش شعر نہیں آئے۔ ایسے طرح نگار خانے دیاں مورتاں تے نقش و نگار بڑیاں تفصیلاں نال بیان کیتے گئے نیں تے ایہہ نقش بنائے ای ایسے کر کے گئے سن کہ ایہناں نوں ویکھ کے حضرت یوسفؑ نوں ترغیب تے تحریص پیدا ہووے تے اوہ زلیخا دیاں سدھراں نوں پوریاں کر سکن۔ یاں ایہدے توں پہلاں جدوں زلیخا اپنیاں کنیزاں نوں حضرت یوسفؑ دے بہلاون واسطے باغ وچ گھلدی اے تے اوتھے اوہ ہر اجیہا حربہ ورتدیاں نیں جہدے راہیں اوہ حضرت یوسفؑ نوں اپنے ول مائل کر سکن پر اوہناں دی کسے حرکت وچ وی عریانی ظاہر نہیں ہوئی۔ نگار خانے وچ جہڑیاں مورتاں بنائیاں گئیاں سن اوہ ساریاں اختلاط دیاں وکھو وکھ حالتاں تے صورتاں ظاہر کردیاں سن پر پھیر وی اوہناں وچ مولوی صاحبؒ ہس ایس مقام توں اگانہہ نہیں لنگھے۔

یوسفؑ دی ہر مورت اتے قامت جھکے قمردا
نال زلیخا وانگ دو پیکر الفت دا دم بھردا
اک ہتھ گردن دوجا چھاتی ہس ہس خوشیاں کردا
میل وصل وچ کتے بہانے ہج کہاں جی ڈردا
کھول دیاں دل زخم نسانی ایہہ شکلاں بے پردا
تے نقاش قلم دی کاروں ٹھاٹھ غضب دی تردا

مشرقی شاعری وچ قصیدہ تے مثنوی دو اجیہاں صنفاں نیں جہناں وچ شاعر حکیمانہ چالو تے مروجہ علماں تے فناں دا کھول کے ذکر کردے نیں۔

ایہدے توں مقصد ایہہ ہوندا اے کہ اک پاسے تے نظم وچ اچیائی تے شان پیدا ہوندی اے تے دوجے پاسے شاعر دے علم تے فضل دا اظہار وی ہو جاندا اے۔ "احسن القصص" وچ مولوی غلام رسولؒ ہوراں نے وی ایس تکنیک نوں ای تھانواں تے کم لیا اے۔ سب توں پہلاں جے اسیں حمد تے نعت وں ای ویکھئے جہناں وچ تصوف ، فلسفہ ، وحدت الوجود ، وحدت الشہود تے پیغمبرانہ منصب دے بارے بڑے عالمانہ خیالاں دا اظہار کیتا گیا اے۔ جے ایہہ آکھیا جاوے کہ "یوسف زلیخا" وچ جہڑی حمد مولوی ہوراں نے پیش کیتی اے ویدا جواب پنجابی شاعری وچ کدھرے نہیں ملدا تے ایہہ گل غلط نہ ہوسی۔ ایس حمد دی زبان تے جہڑے مسائل ایہدے وچ پیش کیتے گئے نیں اوہ بہت مشکل نیں۔ جے اوہناں نوں نثر وچ بیان کرن لگئے تے قلم نوں اینی روانی نصیب نہ ہووے جنی مولوی صاحبؒ نوں ایہناں نازک تے گھمبیر مسئلیاں نوں شعراں وچ بیان کرن لگیاں حاصل ہوئی اے۔ انج جاپدا اے جویں علم تے جذبے دے جوش نال بھریا ہویا اک سمندر اے جہڑا ٹھاٹھاں مار رہیا اے۔ گ لہر اٹھدی اے تے اوہ اجے پوری طرح بیٹھدی وی نہیں تے اوہدے توں اپری اک ہور لہر اوہدے پچھے بھجدی ہوئی نظریں آوندی اے۔ ایہو صورت حال نعت دے مضمون دی وی اے۔ ساری حمد تے نعت پیش کرن نال گل می ہو جاوے گی۔ حمد تے نعت وچوں کجھ شعر پیش نیں:-

عشق بھیا اخلاص سلایا رنگیا رنگ شہودی
صدق صفا دی آب ہوائیں پلیا وچ خوشنودی
ہر گو برگ ارادت ازلی نور رچیا ہویا
محویت دی خمر طہوروں نشہ چڑھایا ہویا

افضل اطہر اکمل انور جیں وچ سب وڈیائیاں
عدم تکلف والیاں ندیاں جس تھیں وہندیاں آئیاں
ازل ازالی ابد آبادی حمد دوام دوامی
وچ دربار وجوب غنا دے ایہہ سر سبز مدامی
کُل مراتب حقی خلقی تنزیہی تشبیہی
مظہر حمد حمید حقیقی ایہ مکشوف بدیہی

ایس طرح نعت دے مضمون وچ وی مولوی غلام رسولؒ نے فصاحت تے بلاغت دے دریا بہاوتے نیں۔ نال جذبے دی شدت پر عقیدت تے احترام دا احساس وی بدرجہ اتم موجود اے۔

جوہر عرض وجود خلائق اصل اصول کمالی
امّت خیر امم دا والی نام محمدؐ عالی
نبی صفی دا سید سرورؐ تے کوثر دا ساقی
جیں حق خاص شفاعت کبریٰ ختم رُسل اتفاقی
وچ اشارے انگل جس دے شق قمر افلاکی
خیرالنّاس عرب دا افصح خواص لب تریاکی
مہر نبوّت نال منقش عظمت وصف اخلاقی
جمع کلم وچ حرف زبانی شاہ سوار براقی
تے اوہ امت مذنب کارن مجلی رحم غفوری
تے مرحومہ اُمت اسدی نیر مجمل نوری
رحمت عالم سایہ عالی قامت سایوں خالی
خوشبو عرق بدل سرمایہ پاک لعاب زلالی

پھیر وی حمد تے نعت اجیہے مضمون نیں جہناں وچ فلسفے تے تصوف نوں پیش کرن دی روایت مولوی ہوراں توں پہلاں وی موجود سی پر "احسن القصص" وچ مولوی ہوریں صرف ایہناں دوتوں مضموناں تیکر ای محدود نہیں رہے۔ اوہناں نوں اپنے سمے دے سارے مروجہ علماں اتے انج عبور حاصل سی کہ جدوں وی اوہ کسے علم دی گل کردے نیں یاں اوہدیاں اصطلاحواں ورتدے نیں تے انج جاپدا اے جویں اوس علم دیاں ساریاں گلاں اوہناں نوں زبانی یاد نیں۔ ایہناں وچوں جہڑے علم خاص طور تے ذکر دے قابل نیں اوہ طب تے نجوم اے۔ طب دا اک مڈھلا مسئلہ اوہناں نے اک شعر وچ ایس طرح بیان کیتا اے:-

اک دل تے دو نیں روحاں ترن تن دیاں خلطاں چارے
پنج حواس نے شش روده ہفت طبیعی کارے

ایس شعر دے متعلق مولوی صاحبؒ نے حاشیے وچ جہڑی تشریح خود کیتی اے اوہ پنجاں چھیاں سطراں وچ کھلری ہوئی اے جہدے توں ایہہ ظاہر ہوندا اے کہ اوہناں تے پگی مچی دریا نوں پیالے وچ بند کر دتا اے۔ ایسے طرح اوہ باندیاں جہڑیاں حضرت یوسف علیہ السلام نوں باغ وچ لے جا کے بہلاؤن دی کوشش کردیاں نیں، اوہناں دے حسن تے جوانی دی کیفیت نوں نجوم دیاں اصطلاحواں وچ مولوی ہوریں انج بیان کردے نیں:-

اک کے وگ میریاں نظراں لشن رخت پرائے
ابرو قوس دو پیکر چشموں غمزیوں تیر چلائے
اک کے وچ سارے عالم کون جہی میں ثانی
واہ وا میری شیر اندامی واہ سورج پیشانی

اک کے اسٹین میری وچ ماہی سیم نمانی
طالب مشتریوں اک ماہی رمزوں سمجھ معانی
اک کے وچ میریاں رمزاں شہد رسے سوواری

ایسے موقعے تے بازنہ خریداراں وچ شریک ہو کے آوندی اے تے اوہدا سراپا وی مولوی صاحبؒ نے بائی شعراں وچ بیان کیتا اے۔ ایہہ کردار ، ظاہر اے کہ حضرت یوسفؑ دے کردار توں وکھرا اے۔ اک جوان تے خوبصورت عورت دا سراپا لکھن لگیاں ایہہ امکان سی کہ کے تھاں تے آکے مولوی صاحبؒ دے پیر ڈگمگا جان گے پر ایتھے وی اوہناں نے اپنا معیار قائم رکھیا اے تے کوئی شعر ایہا نہیں لکھیا جیس نوں پڑھدیاں ہویاں قاری دیاں اکھاں نیویاں ہو جاون۔ ایہہ مثالاں ایس لئی پیش کیتیاں گئیاں نیں کہ مولوی ہوراں دے اسلوب دا اندازہ ہو جاوے تے ایہہ وی پتا چل جاوے۔ کہ ایس الہامی قصے نوں لکھدیاں ہویاں اوہناں نے کنی کو احتیاط ورتی اے۔ سراپے بارے مثالاں تے بہت مل جان گیاں پر اوہناں سبھناں دا ذکر ایتھے ضروری نہیں کہ اوہ وکھی دے حوالے نال اکو نوعیت دیاں نیں۔ صرف اک کردار جیہڑا باقی دے سارے کرداراں توں اکا ای وکھری نوعیت دا اے یعنی دائی دا کردار ، اوہدی مثال سامنے رکھن نال ایس سراپا نگاری دیاں صفتاں ہور وی واضح ہو کے سامنے آوندیاں نیں۔ دائی دا سراپا اصل وچ اک انتہائی طنزیہ کردار دی تخلیق اے۔ ایس کردار دا خاکہ بیان کرن لگیاں مولوی صاحبؒ نے جیس فنکاری کولوں کم لیا اے، اوہ ہورناں شاعراں کول تھوڑے ای نظر آوے۔

تجنیس نوں ورتدیاں ہویاں اوہناں نے نغمے تے ترنم دیاں کیفیتاں نوں ابھارن دا کم وی لیا اے۔

اُٹھ ساقی چھڈ بے اتفاقی چھوڑ اندوہ نہ باقی
درد فراقی تے مشتاقی کر زائل لا طاقی

ایسے صنعت دی اک ہور صورت ایہہ اے کہ بھیاں شعراں وچ اوہ اکو لفظ دی تکرار کردے جاندے نیں۔ ایس تکرار نال شعر دا حسن وی ودھدا اے تے جیس گل اتے زور دین دی لوڑ ہوندی اے ، اوہ وی پوری ہو جاندی اے۔ ایس لفظی تکرار دیاں بہت ساریاں صورتاں سانوں "احسن القصص" وچ مل جاندیاں نیں پر جہڑیاں بہتیاں واضح ہو کے ساہمنے آندیاں نیں اوہناں وچ اوہ شامل نیں ، جتھے اک لفظ یاں کلمے نوں مصرعیاں دے شروع وچ بار بار دھرایا جاندا اے۔ مثال دے طور تے۔

میں چاہیا وچ درد تیرے دے نہ پھس مراں کتھائیں
توں کیہ گیوں نہ بلیں عشقوں؟ ثابت قدم نکائیں

ایہہ "میں چاہیا" تے "توں کیہ گیوں" دا سلسلہ وساں گیاراں شعراں تیکر چلدا اے۔ ایسے طرح دیاں ہور بہت ساریاں مثالاں اوہ مصرعے نیں جہناں وچ "یوسفؑ دی اوہ وچ جناب" بار بار شعراں وچ ورتیا جاندا اے یاں پھر "اک کہے میں" وی بار بار ظاہر ہوندا اے تے ایہناں سبھناں توں ودھ سوال جواب دی صنعت وچ "کہے زلیخا" تے "یوسفؑ کہے" یاں پھیر "یوسفؑ پچھے" تے "کہے زلیخا" دے سلسلے "احسن القصص" دے کئی کئی صفحیاں اتے کھلرے ہوئے مولوی صاحبؒ دے فن نوں سلام کردے نیں تے جتھے ایہہ سلسلے ملدے نیں اوہناں دے نال ای ایہدے الٹ " فرمایا وس" تے "عرض کرے۔"

مثنوی وچ عام طور تے ، ہر شعر دا اپنا وکھرا قافیہ ہوندا اے پر

"احسن القصص" وچ اظہار تے بیان دے جوش وچ مولوی غلام رسولؒ ہوریں اکو قافیے نوں مسلسل کئی شعراں وچ استعمال کردے جاندے نیں:-

ہتھیں پکھا جھلن والی ناز کراون والی
موتیاں جڑیا گل پیراہن تدھ پہناون والی
شربت شہد عتیق پیالے گھول پلاون والی
کنگھی واہ تیری وچ زلفاں لعل جڑاون والی
ہار پرو گلے وچ تازہ منت پاون والی
میں اوہ باندی حضرت یوسفؑ زیور پاون والی

تے ایہہ سلسلہ اجے ای کئی شعراں تیکر کھلریا ہویا اے۔ ایہدے توں وی اوکھی اوہ صنعت اے جہدے وچ قافیہ تے ردیف ای مسلسل نہیں چلدے سگوں اوہناں دے نال ہر مصرعے دے پہلے دو دو لفظ وی بار بار دہرائے جاندے نیں:-

یوسفؑ دا رب سب تھیں چنگا خلق اوپاون ہارا
توں میرا رب سب تھیں مندا کم گواون ہارا
یوسفؑ دا رب دل دیاں جانے جان چھپاون ہارا
توں میرا رب کجھ نہ جانے مفت ستاون ہارا
یوسفؑ دا رب حاضر ناظر آس پچاون ہارا
توں میرا رب پچھے باجھوں کتے نہ جاون ہارا

ایہہ سلسلہ وی کئی شعراں تیک مسلسل ٹرا جاندا اے۔ جویں اسیں پہلے وی ذکر کر آئے آں کہ "احسن القصص" وچ مولوی ہوراں نے پیر پیر اتے وکھو وکھ ونگی دیاں صنعتاں استعمال کیتیاں نیں تے ایہہ صنعتاں ہوئے کمال

تے بے تکلفی دے انداز نال ظاہر ہوئیاں نیں۔ ایہناں وچوں بعضیاں دے حوالے اسیں دے آئے آں پر کئی صنعتاں ایہو جیہاں نیں جہڑیاں مولوی ہوراں نے باقاعدہ ارادے تے قصد نال لیاندیاں نیں۔ اوہناں وچوں دو واضح مثالاں اک تے بے نقطہ حرفاں دا استعمال اے تے دوجے نقطے والے حرفاں دا ورتارا اے۔ قصے وچ زلیخا سفیاں وچ حضرت یوسف علیہ السلام توں وچھڑن توں بعد اپنی بھیڑی حالت دا ذکر کردی اے۔ ایس مقام اتے اوہدیاں تناں سفیاں دے حساب نال مولوی صاحبؒ نے ایس طرح اک ٹھاٹھ دار مضمون بنھیا اے:-

فضل کرم تھیں باراں وحدی پئے پلے تن کانے
تنے زخم لگے تن میرے غم دکھ درد پرانے
تنے بھرے جھنڈ تتی نے ، تنے پور گھمائے
ماپے سارے کے پیارے ہور سہیلن بارے
تنے ساتھی سان رلائے ، تنے رونڑ وگائے

ایہہ مثالاں صرف ایہناں شعراں تیکر محدود نہیں، قصہ "احسن القصص" وچ ہور وی بہت ساریاں صنعتاں بہت ساریاں موقعیاں اتے ترنم تے نغمے دیاں کیفیتاں لے کے ظاہر ہوئیاں نیں۔

"احسن القصص" اک بزمیہ مثنوی اے جہدے وچ ظاہری طور تے رجز دی کوئی گنجائش نہیں سی پر جدوں حضرت یوسف علیہ السلام دے بھرا بنیامین نوں مصر وچ اوہناں نے روک لیا تے اوتھے حضرت یوسفؑ دے باقی بھراواں دے دل وچ اک واری ایہہ خیال آیا کہ کیوں نہ اسیں مقابلہ کر کے بنیامین نوں چھڈا کے لے جایئے۔ ایتھے او اپنی اپنی بہادری دا تذکرہ

کردے نیں تے ایہہ تذکرہ اوہ رجز دے انداز وچ کردے نیں جہدے وچ رزمیہ انداز بیان دا جوش تے ولولہ پڑھن تے سنن نال تعلق رکھدا اے۔ کجھ مثالاں پیش نیں۔ پہلے روئیل دا رجز ملاحظہ کرو۔

جے اوہ ویر نہ دیوے ساہنوں گھمو جنگ پواڑا
مرد اسیں سب شیر بہادر پؤ مصر اجاڑا
جوش کرے روئیل پکارے سن سن کے تدبیراں
ذمہ میرا مار گواواں کل امیر وزیراں
پکڑاں تیغ ہواں کر نعرہ توڑ غرور دکھاواں
تیغ بہادر وچ مصر دے کون جے ازماواں

ہن شمعون دا رجز ویکھو۔

تے شمعون کریندا ذمہ میں وڑساں بازارے
ندیاں خون وگا دکھاواں بازاراں وچ سارے
کفن بزاز لون من بھنسا ڈھلے عطر عطارے
بقالاں دی گردن اتے کھاوے تیغ بچارے
رنگریزاں دے رنگ رکھاں دے اُڈ پڑجاسن سارے
حلوائیاں دی گردن گزرے تیغ کھنڈے دی دھارے

یہودا دا رجز ایہہ انداز اختیار کردا اے۔

نعرہ ماراں حمل زناں دے پل وچ جھاڑ دکھاواں
توڑ درہ زندان مصر دا قیدیاں ہتھ چھوڑاواں
مرد مقابل جے کوئی آوے اسدی گرد اڑاواں
ہر گواواں ماتم پاواں رون پتاں دیاں ماواں

رزمیہ انداز دے ایہہ شعر کئی صفحیاں اتے کھلرے ہوئے نیں جہناں وچ حضرت یعقوب علیہ السلام دے پتراں دا جوش تے جذبہ ویکھن والا اے تے مولوی غلام رسولؒ ہوراں نے وی اینھے بیان تے زبان وچ اک جوش، ولولہ تے جذبہ بھر دتا اے۔

"احسن القصص" دے ایس مطالعے توں بعد ایہہ گل واضح ہو جاندی اے کہ پنجابی شاعری وچ مولوی غلام رسولؒ ہوراں دا ایہہ کارنامہ اپنے رنگ ڈھنگ تے انداز دی اک وکھری تے نویکلی مثال اے۔ ایہدے وچ علم و فضل فنکاری، کرداراں دے منصب تے مقام دے مطابق اوہناں دی تصویر کشی تے سب توں ودھ کے قصے نوں اصل الہامی قصے دے نیڑے رکھن دی جہڑی کامیاب کوشش اوہناں نے کیتی اے اوہدی مثال پنجابی شاعری وچ گھٹ لبھے گی۔ ایس توں وکھ بیان دا زور تے جوش جنا مولوی ہوراں دے کول ملدا اے اوہ وی اپنی مثال آپ اے۔ ایس روانی دا نمونہ پیر وارث شاہ ہوراں دے ہاں وی نظریں آوندا اے، پر ایہہ منا پوے گا کہ جتھے علم و فضل دے اظہار دا موقع آوندا اے اوتھے مولوی ہوریں وارثؒ کولوں وی اگانہہ نکھ جاندے نیں۔ ایہہ صرف وکھو وکھ مضموناں دے بیان تیکر ای محدود نہیں سگوں زبان تے لفظاں دا جہڑا استادانہ استعمال مولوی ہوراں نے پیش کیتا اے اوہ پنجابی ادب دے طالب علم لئی حیرت افزاء وی اے تے مشعل راہ وی۔

✽✽

ڈاکٹر حفیظ احمد ۔۔۔ ایم اے ۔ پی ایچ ڈی

حضرت مولوی غلام رسول عالمپوریؒ دی احسن القصص دی مقبولیت دی وجہ

مولوی غلام رسولؒ عالمپوری ہوراں پنجابی زبان وچ شاعری کیتی اے تے ایس زبان دی جھولی وچ کئی انملے شاہکار پائے ۔ جنہاں وچوں احسن القصص (یوسف زلیخا) نوں سب توں ودھ شہرت حاصل ہوئی حالانکہ اس قصے توں وڈا قصہ داستان امیر حمزہ جیہڑا اے ۔ پر ایس قصے نوں بہتی شہرت ملی اوہ دوجیاں تصیاں نوں حاصل نئیں ہو سکی ۔ مولوی غلام رسولؒ ہوراں توں پہلاں تے بعد وچ بہت ساریاں شاعراں نے ایس قصے نوں لکھیا پر کوئی شاعر وی مولوی غلام رسولؒ ہوراں دے مقابلے تے نہیں اپڑ سکیا ایس قصے دے لکھاریاں دی تعداد اسی توں زیادہ اے ایہناں وچوں کجھ شاعراں نے ایس قصے دیاں جزئیات نوں شعراں وچ بیان کیتا تے کیاں شاعراں نے مکمل قصے لکھے ۔ کیاں شاعراں نے صرف قرآن حکیم وچ بیان کیتے ہوئے قصے نوں تفسیر راہیں بیان کرن دا جتن کیتا تے کیاں شاعراں نے وڈیاں وڈیاں تفسیراں لکھ دتیاں نیں پر کوئی شاعر وی اوس مقام تیک نیں اپڑ سکیا جتھے تیک مولوی غلام رسولؒ ہوریں اپڑے نیں اونہاں نوں بڑا مقام حاصل ہویا اوس دی کیہ وجہ سی ۔ یاں اوہناں دے قصے دیاں کیہڑیاں خوبیاں سن جنہاں دی وجہ توں اونہاں نوں سب توں اچا مقام حاصل ہویا اے ۔ اس بارے گل کرن توں پہلاں چنگا ہووے گا کہ اونہاں نقاداں دے تاثر بیان کردتے جان جیہڑے مولوی غلام رسولؒ ہوراں نوں بہت اچ کوئی دا شاعر من دے نیں ۔

حمید اللہ شاہ ہوریں اپنے مضمون "احسن القصص تے مولوی غلام رسولؒ دی شاعری" وچ اپنے خیالات دا اظہار انج کردے نیں

"یوسف زلیخا دے قصے نوں انج تے ہور پنجابی شاعراں نے لکھیا اے پر

مولوی غلام رسول" دا کوئی مقابلہ نہیں۔ یوسف زلیخا دے سارے پنجابی قصیاں وچوں مولوی غلام رسول" دا قصہ بہتا شاندار تے ہر لحاظ نال کامیاب اے" نمبر1

ڈاکٹر محمد اسلم رانا ہوریں اپنے اک مضمون "ہجر تے وصال دا شاعر۔ مولوی غلام رسول "عالپوری ہوراں دی شاعری تے فن بارے اپنے وچاراں دا اظہار انج کردے ہوئے دکھائی دیندے نیں۔

"احسن القصص دے ایس مطالعے توں بعد ایہہ گل واضح ہو جاندی اے کہ پنجابی شاعری وچ مولوی غلام رسول" ہوراں دا ایہہ کارنامہ اپنے رنگ ڈھنگ تے انداز دی اک وکھری تے نویکلی مثال اے۔ ایہدے وچ علم و فضل 'فنکاری' کرداراں دے منصب تے مقام دے مطابق اوہناں دی تصویر کشی تے سبھ توں ودھ کے قصے نوں اصل الہامی قصے دے نیڑے رکھن دی بڑی کامیاب کوشش اونہاں نیں کیتی اے اوہدی مثال پنجابی شاعری وچ گھٹ ای لبھے گی۔ ایس توں وکھ بیان دا زور تے جوش جناں مولوی ہوراں دے کول ملدا اے اوہ وی اپنی مثال آپوں اے۔"

ڈاکٹر محمد اسلم رانا ہوریں اپنے اک ہور مضمون "احسن القصص وچ صنعتاں" وچ دی ایسے وچاراں دا اظہار کردے وکھائی دیندے نیں۔ اوہ لکھدے نیں۔

"احسن القصص یعنی یوسف زلیخا مولوی غلام رسول" ہوراں دی اوہ شہرت یافتہ کتاب اے جنھے اونہاں نوں عاماں تے خاصاں دا عظیم شاعر بنا دتا اے۔ پنجاب دی پینڈ ودسوں وچ ایہہ کتاب اینی پڑھی جاندی اے کہ گھٹ ای کوئی ہور کتاب پڑھی جاندی ہووے گی۔

ڈاکٹر شہباز ملک ہوریں اپنے مقالے "مولوی غلام رسول" عالپوری" وچ مولوی ہوراں دی وڈیائی انج کردے ہوئے وکھائی دیندے نیں۔

" مولوی غلام رسول عالپوری" ہوریں اپنی لکھت احسن القصص پاروں پنجابی ادب وچ اک نہ بھلن والی ہستی منے جا چکے نیں۔ اونہاں دی لکھت

وچ اونہاں اپنے فکر تے فن نوں پوری طراں سمو چھڈیا اے۔ پنجابی زبان وچ مولوی غلام رسولؒ ہوراں دے اس قصے سامنے کوئی نیں کھلو سکدا۔ مولوی ہوراں ایس قصے وچ عشق نوں اک خاص مقام دتا اے۔ اوہ تشبیہاں ورتن ویلے نویاں نویاں تشبیہاں استعمال کردے نیں۔ واقع نگاری، مکالمہ نگاری تے جذبات نگاری وچ اپنے فن دا کمال دکھاندے نیں"

نمبر۳ ڈاکٹر شہباز ملک ہوریں اپنے اک ہور مضمون "مولوی غلام رسولؒ دیاں چٹھیاں" وچ مولوی ہوراں بارے اپنے خیالات دا اظہار انج کردے ہوئے دکھالی دیندے نیں۔ "مولوی غلام رسول عالپوریؒ پکے تے سچے عشق دے پاندھی نیں جیہڑے پنجابی شاعری دے سدا چلدے سکے تے پنجابی شاعری دے باغ دے سدا مہکویں پھل نیں۔ جس دی مہک نال انسان فکر تے فن دیاں نویاں راہواں توں جانوں ہوندا اے"

نمبرا ڈاکٹر سید اختر جعفری ہوریں مولوی غلام رسولؒ عالپوری بارے اپنے اک مضمون "مولوی غلام رسولؒ تے اوہناں دے کلام دیاں فنی خوبیاں" وچ مولوی ہوراں نوں انج خراج عقیدت پیش کردے نیں۔

"مولوی غلام رسولؒ عالپوری دے ایس قصے (احسن القصص) وچ شاعری دیاں سبھے خوبیاں موجود نیں۔ فنی تے تکنیکی اعتبار نال ایہہ قصہ پنجابی ادب دے اچے تے سرکڈھویں قصیاں وچ گنیا جاندا اے" نمبر۲

ڈاکٹر وحید قریشی ہوریں اپنے مضمون مولوی غلام رسولؒ تے اوہناں دی یوسف زلیخا اپنے وچاراں نوں انج بیان کردے نیں۔

"مکدی گل ایہہ وے پئی مولوی غلام رسولؒ ہوراں داناں پنجابی ادب وچ یادگار رہے گا۔ اوہناں دا شمار پنجابی شاعری دے چونویاں شاعراں وچ ہونا چاہیدا اے۔" نمبر۳

محمد بشیر چودھری ہوریں مولوی غلام رسولؒ عالپوری دی کتاب احسن القصص

(یوسف زلیخا) بارے اپنے خیالات دا اظہار انج کردے ہوئے دکھائی دیندے نیں

" احسن القصص ایہہ کتاب مولوی غلام رسولؒ دا شاہکار اے۔ ایس موضوع تے ہور وی بے شمار شاعراں نے قلم اٹھایا اے۔ پنجابی زبان وچ بھرڑی زندگی قصہ یوسف زلیخا نوں مولوی غلام رسول" بخشی اے دنیا دے کسے ادب وچ اوہدی مثال نہیں مل دی۔ قصہ گوئی تے فن دے نقطہ نظر نال ایہہ کتاب بڑی لاجواب اے۔ " نمبر۴

چودھری محمد عالم کپور تھلوی ہوریں مولوی غلام رسول" عالمپوری بارے اپنی کتاب وچ احسن القصص دیاں خوبیاں بیان کردے ہوئے لکھدے نیں۔

" پنجابی دے جس شاعر نے وی یوسف زلیخا لکھی۔ تے اوس نے اپنی کتاب مولوی صاحب" دے مقابلے وچ رکھ کے دیکھی تے اونہوں مولوی صاحب" دے اگے گوڈے ٹیکنے پئے۔ " نمبر۱

حکیم سید محمود گیلانی ہوریں اپنے مضمون عشق بھنا اخلاص نہلایا " وچ احسن القصص دے حوالے نال مولوی غلام رسول" عالمپوری دے فن بارے انج لکھدے نیں۔

سچ پچھو مولوی غلام رسول" دی احسن القصص کوئی اجہی کتاب نہیں جے اونہوں پڑھ کے ٹھپ چھڈیا جاوے۔ بلکہ اوہ بار بار پڑھن تے سمجھن دے لائق اے۔ جدوں پڑھے نواں سواد اوندا اے تے سجرا نشہ چڑھدا اے۔ " نمبر۲

حمید اللہ شاہ ہاشمی ہوریں احسن القصص دے حوالے نال مولوی غلام رسول" ہوراں دے فن بارے اپنے خیالات دا اظہار انج کردے نیں۔

" مولوی صاحب" نوں زبان اتے بے پناہ قدرت تے عبور حاصل اے۔ شعراں وچ روانی ' دل کشی ' اثر ' جاذبیت ' سوز' تڑپ بے پناہ اے۔ شعر انج کہندے سن جویں ٹھاٹھاں ماردا دریا زور شور نال وگدا جا رہیا ہووے زبان پر

زور تے قصے وچ خلوص جذبات تے اسلوب بیان دی کشش اے مولا بخش کشتہ ہوریں مولوی غلام رسولؒ ہوراں دے قصے احسن القصص دی وڈیائی انج کردے نیں

"یوسف زلیخا دا قصہ واقعی مولوی غلام رسول صاحبؒ دا شاہکار اے"

ایہہ تاثرات سن اونہاں نقاداں دے جنہاں مولوی غلام رسولؒ دے شاہکار قصے احسن القصص نوں محبت، عشق تے گوہ نال پڑھیا تے اونہاں نیں ایہہ نتیجہ اخذ کیتا ایتھے اونہاں شاعراں دا ذکر نقاداں نہ ہووے گا جنہاں مولوی غلام رسولؒ ہوراں دے قصے احسن القصص بارے لکھیا تے ایس طراں اونہاں مولوی ہوراں نوں خراج عقیدت پیش کیتا ایہاں شاعراں آپوں وی یوسف زلیخا دے قصے لکھے۔ ایہاں وچ مولوی دلپذیر دائم اقبال دائم، عبدالرحمن درد تے ہور شاعراں دے نام وی اوندے نیں۔ مولوی دلپذیر ہوریں اپنے قصے یوسف زلیخا وچ مولوی غلام رسولؒ عالمپوری ہوراں بارے انج لکھدے نیں۔

فیر غلام رسولؒ رسیلے سب دی کسر نکالی
کر گیا ختم کہانی پچھے شعر پنجابی والی
احسن القصص کتاب جو اس دی سب تھیں احسن ہوئی
اس دے جیہا پنجابی یوسف ہور نہ بنیا کوئی

منشی محمد شاہ سوار سکنہ کیلیانوالہ نے مولوی دلپذیر ہوراں دی کتاب یوسف زلیخا تے اپنی رائے لکھدیاں ہویاں مولوی غلام رسولؒ عالمپوری ہوراں بارے ایہہ لکھیا

عالم پوریؒ غلام رسول اک شاعر گزریا بھائی
جوڑ گیا جیوں یوسف قصہ ہور نہ جوڑے کائی
نہ ہویا نہ ہووے ایسا شاعر کدی کدائیں
وچ پنجابی افضل سب تھیں بخشش اللہ سائیں

دائم اقبال دائم ہوراں وی یوسف زلیخا دا قصہ لکھیا۔ دائم ہوریں مولوی غلام رسول" ہوراں بارے اپنے خیالات دا اظہار ونج کردے نیں

عالم پوری غلام رسول عالم ایس قصے دی حد مکا گئے نے
شمع بال کے عشق عرفان والی راہ ایس دے بن راہ نما گئے نے

مولوی عبدالرحمن درد ہوراں وی یوسف زلیخا دا قصہ لکھیا اونہاں اپنی کتاب دے آخر تے مختلف شاعراں بارے اپنے خیالات دا اظہار کیتا اے۔ مولوی ہوراں بارے لکھدے نیں

ہوئے غلام رسول" مصنف واہ گلزار بنائی
اصل حقیقت بحر توحیدوں بھر کے ندی وگائی

مولوی غلام رسول عالپوری" ہوراں بارے نقاداں تے شاعراں دے وچاراں توں ایہہ نتیجہ کڈھناں کوئی مشکل نہیں کہ مولوی غلام رسول" ہوراں دے لکھے قصے احسن القصص دا مقابلہ دوجے قصیاں نال کیتا جاوے تاں ایہہ کتاب ساریاں کتاباں توں بہتر تھی جاندی اے ایس کتاب نوں ایس مقام تیک کھڑیاں کھڑیاں خوبیاں لے جاندیاں نیں اونہاں بارے ایتھے دس پائی جاندی اے۔

مولوی غلام رسول" ہوراں دی احسن القصص دا مطالعہ جے ڈونگھی نظر نال کیتا جاوے تاں ایہہ معلوم ہو جاندا اے کہ مولوی ہوراں دا علمی مقام کیہ سی۔ پنجابی زبان دے دوجے شاعراں وچ اونہاں دی حیثیت کیہ اے تے پنجابی ادبی تاریخ وچ اونہاں دا مرتبہ کیہہ اے۔ قادر الکلامی تے طبع دی روانی دے لحاظ نال دوجیاں شاعراں وچوں کوئی وی مولوی غلام رسول" ہوراں دا مقابلہ نہیں کر سکدا تے ایہدے وچ ذرا وی جھوٹ نہیں کیوں جے مولوی غلام رسول" ہوریں چنگے پڑھے لکھے 'عالم باعمل شاعر سن۔ تے اونہاں دی ایہہ شاہکار کتاب بے شمار خوبیاں دی حامل اے تے اچی شاعری دا نمونہ اے اچی تے پکی شاعری دی پچھان انج اے کہ اوہ پورے طور تے اساڈے جذبات تے احساسات دی ترجمان

ہووے۔ جس شاعری وچ ایہہ خوبیاں دسدیاں ہون گیاں اوس نوں اسیں اچی شاعری تسلیم کر سکنے آں۔ ایہدی ایہہ وجہ اے کہ شاعری حیاتی دی ترجمان ہوندی اے۔ اس گل نوں سامنے رکھدیاں ہویاں ایہہ کہیا جا سکدا اے کہ اچی شاعری وچ ساڈی حیاتی دا پرچھاواں ہونا ات ضروری اے۔ اس لحاظ نال قصہ احسن القصص دی پرکھ کیتی جاوے تاں ایہہ گل واضح نظریں آوندی اے کہ مولوی غلام رسول عالپوری" ہوریں قادر الکلام شاعر منّے گئے نیں تے اوہناں قصہ احسن القصص نوں مثنوی طرز تے لکھیا اے۔ مثنوی وچ واقعات دا تسلسل تے ترتیب قائم رکھی جاندی اے تے ایس وچ کردار نگاری نوں خاص اہمیت حاصل ہوندی اے۔ لکھاری لئی ایہہ وی ضروری ہوندا اے کہ اوہ مختلف کرداراں دیاں خصوصیتاں نوں سامنے لیائے ہن دیکھن والی گل ایہہ وے کہ مولوی ہوراں اپنی مثنوی احسن القصص وچ ایہناں اصولاں تے معیاراں نوں کس حد تیک نبھایا اے۔ ایس وچ کوئی شک نہیں کہ ایہہ عشق دی کہانی اے۔ ایہہ خارجی حقیقتاں دے نال نال داخلی کیفیتاں نوں وی بیان کردی اے۔ ایہدے وچ عشق دی گل بات کردار نگاری' جذبات نگاری' منظر نگاری' فکری تے فنی خوبیاں دی حد کی ہوئی دسدی اے۔

احسن القصص (اک احسن قصہ)

مصنف مولوی غلام رسول عالمپوری" تحصیل دسوہہ ضلع ہشار پور (مشرقی پنجاب) وچ ۱۸۴۹ء وچ پیدا ہوئے تے 5 مارچ ۱۸۹۲ء نوں ترتالی سال دی عمر وچ دنیا توں کوچ کر گئے تے عالم پور وچ ای دفنائے گئے۔

مڈھلی تعلیم پنڈ دے مولوی حامد کولوں حاصل کیتی کجھ علم موضع غلزیاں دے مولوی عثمان صاحب کولوں حاصل کیتا۔

علماں توں فارغ ہو کے میرپور دے پرائمری سکول وچ ٹیچر لگ گئے۔ تے آخر ایہہ نوکری وی چھڈ دتی۔ ڈونگھے وہناں دا شاعر دے مصنف محمد عالم کپور تھلوی مرحوم لکھدے نیں "بہحال کجھ وی ہووے اے گل منی پئے گی کہ مولوی" صاحب نوں خدائی علم وچوں کجھ حصہ ضرور ملیا تے اللہ تعالیٰ دا اوہناں اتے خاص فضل ہویا

شادیاں تے اولاد

مولوی صاحب" نے تن دیاہ کیتے نرینہ اولاد کوئی نہ ہوئی۔ دو دھیاں سن اک دا نام عائشہ بی بی تے دوجی دا نام خدیجہ بی بی سی

مولوی صاحبؒ دی شاعری

مولوی صاحب" دی شاعری عشق الٰہی دے دوالے گھمدی اے۔ احسن القصص دا پہلا شعر وی عشق توں شروع ہندا اے۔ اے حمد یہ شعر نیں

عشق بھنا اخلاص نہلایا رنگیا رنگ شہودی
صدق صفا دی آب ہوائیں پلیا وچ خوشنودی
برگ و برگ ارادت ازلی نور چھایا ہویا
محویت دے خمر طہوروں نشہ چڑھایا ہویا

ساڈے عام صوفیاء وحدت الوجود دے قائل نیں لیکن نقشبندی سلسلے دے بزرگ وحدت الشہود نوں منن والے نیں ۔ وحدت الوجود " ہمہ اوست " تے وحدت الشہود " ہمہ از اوست " دا نام اے وحدت الوجود دی آخری منزل " انا الحق " اے جد کہ وحدت الشہود دی آخری منزل " انا عبدہ " اے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم " عبدہ " سن آپ معراج لئی گئے تاں اللہ تعالیٰ نے آپ دا ذکر " عبدہ " کر کے فرمایا
سبحان الّذی اسری بعبدہ ۔ بنی اسرائیل ۔ ۱)

وحدت الشہود دا فلسفہ تے مولوی صاحبؒ اسلامی تصوف وچ فلسفہ وحدت الشہود دے تے ای مولوی غلامؒ رسول دا اعتقاد سی ۔ جدا ثبوت ایتھے دے شعراں توں وی ملدا اے

(۱) بھر بھر دیوے ذوق پیالے ساقی نور قدم دا
ہر دم ذوق شہود جنہن دا توڑے نقش عدم دا
(۲) زور و زور شہود تیرے دیاں میں دل چکاں پیاں
جیوں جیوں نیتمیں مختاں میریاں فانی ہندیاں گئیاں
(۳) مشہد عشق ' شہادت اکبر ' قتل ہوویں اک واری
قسم ولا دھر پیر نہ پچھے زخم اکا جھل کاری

(۴) دیکھو نی ایہ نور حقیقی ہر مشہد سر چھایا
پہن تشخص دا پیرایہ بن بن بہے پرایا
دیکھو نی ایہ نقش درونی ظاہر اگھڑ آیا
واہ تعجب اجے نکانیوں ناہیں قدم اٹھایا
دیکھو نی ایہ آپے اوہو کیہ کیہ بازیاں کردا
ہو متعین رخ پر دھریا غیریت دا پردا
(۵) مطلق اک وجود مقدس خالی ہر اعتباروں
لوں لوں تھیں متجلی ہویا رمز کھلی اسراروں
خارج دے اعیان ثبوتوں مظہر نظری آئے
مر آتیت تھیں متعدد بے رنگی وچ پائے
علم بسیط پسار پسارے وہی نقش اڈائے
کثرت نوں دھر وحدت اندر سن (سنے) خود غیر جلائے
اوہ محبوب رہیا خود باقی دیکھے آپ دکھائے
وچ وصال فراق گن نے رخنے اجے رکھائے
آپ رہے دکھ درروں خالی میری جان جلاوے
ایسی اگ لگاوے چوری نہ دھوآں دکھلاوے
ہر ہر وقت چمکدا ہر جا قدرت دا چمکارا
نور اکھیں تھیں مات کریندا حکمت دا لشکارا

تصوف تے مولوی غلام رسول: مولوی غلام رسول "وحدت الشہود نوں منن والے صوفی شاعر نیں۔ زلیخا دے حوالے نال راہ سلوک تے تصوف وچ فنا تے بقا دیاں منزلاں دا ذکر اوہ انج کردے نیں۔

فنادی منزل:

جاں نشتر فصاد وگاوے قطرہ خون جو آوے
پوے زمیں تے یوسف یوسف ہر جا لکھیا جاوے
اکھیں میٹ رہے یا کھولے دسے یار مدامی
تے خود اس مقانے وچوں نکل وگے تمامی
پہلا سیر تمام ہویائی جس وچ سختیاں چائیاں
تے ایہ منزل مقصد والی گیاں دور جدائیاں

۲- سیرالی المحبوب تے سیر عن المحبوب دیاں منزلاں

ایہا حال رہیا جگ وچے پہتا عشق ٹکانے
خاص مقام فنا دا ہویا ایہ زلیخا بھانے
بالمحبوب بقا وچ آئی تے اوہ خودیوں فانی
سن غیراں اوہ عشق جالی لاتاں ہکھن نمانی
سیرالی المحبوب تداں نوں ختم گیا ہو سارا
فی المحبوب سیار ہویائی ہن دل دا ورتارا
سیر عن المحبوب پکارے جاں کلی دل آوے
بالمحبوب اجے بھی اونویں خود نوں کدی نہ پاوے
دل دھڑکے جاں دلبر آوے سب وجے وچ سینے
زخم رہے وچ دل دے جس تھیں آخر ٹیک سینے
جدوں سواری یوسف سن دی اس راہے دل آوے
دل اسدا خود کرے پکاراں اکھیں نہ دسیا وے
ہور لنگھن جے لاکھ ہزاراں اس نوں خبر نہ کائی
ایہ اپنے وچ ورد تھئیں کر دی رہے دوہائی
دودھ سفید گیاں ہو زلفاں شیروں تے کافوروں

ایہ پوری وچ عشق مراتب۔ شوق نھائی نوروں
نورو نور ہوئی اوہ تن من دل دے نور ظہوروں
دلبر دا رخ جلوے کردا نزدیکوں تے دوروں

وصل دی منزل پا کے وحدت الوجود والے اوتھے ای گٹ ہو کے کھلو جاندے نیں پر وحدت الشہود دے سالکاں دا سفر وصل توں بعد وی جاری رہندا اے۔ تے وصل توں بعد ہجر تے وچھوڑے والی منزل شروع ہو جاندی اے۔

وصل وچ ایہ کیفیت ہندی اے

ہن اتھ طالب رجے ناہا نہ منزل ہتھ آوے
چھوڑ کنار زماں مکاناں ، دیکھے جو دسیا دے

ایہ منزل خواجہ فرید دے موہنوں ایہ گلاں اکھواندی اے:

میڈا عشق وی توں میڈا یار وی توں
میڈا دین وی توں ایمان وی توں
میڈا جسم وی توں میڈا روح وی توں
میڈا قلب جگر جند جان وی توں
میڈا کعبہ قبلہ مسجد مندر
مصحف تے قرآن وی توں
میڈے فرض فریضے حج زکواتاں
صوم ، صلوٰۃ اذان وی توں
میڈا زہد عبادت ، طاقت تقویٰ
علم وی توں عرفان وی توں
میڈا ذکر وی توں میڈا فکر وی توں

یعنی وصل دی منزل دی کوئی انتہا نہیں ہندی۔ پر وحدت الشہود دے سالک سکون دی ایس منزل توں اگے وی ودھ دے نیں۔ تے اگلی منزل فراق تے

جھورے دی منزل ہندی اے۔ سالک ہجر دے سمندر وچ تردا تردا تھک جاندا اے پر امید دا دامن ہتھوں نہیں چھڈدا:

سر چا دیکھ اکھیں دل میرے اے بے ترس لیرے
ٹھاٹھ سمندر دے وچ تردے نین پیاسے میرے
بے پرواہاں دے سنگ یاری لاون مشکل بھاری
آخر لاج اوسے نوں ساری میں جس تے بلہاری

مولوی غلام رسول" دی شاعری وچ اک مقصدیت لکی ہوئی اے۔ اوہ مقصدیت اے۔ اخلاقی بلندی حاصل کرکے رب نال پکی پیڈی یاری دے عمل نوں تکمل کرنا۔ جد کہ دنیا وچ وہم تے گمان دو اجیہے ایلمنٹ نیں ۔ کہ جنہاں دے مگر بھجد ابھجد ا انسان ساری عمر ضائع کر چھڈ دا اے۔ ساڈے صوفیاں نے وہم تے گمان والی شاعری نہیں کیتی بلکہ ہمیشہ 'یقین' عین الیقین تے حق الیقین والی شاعری کیتی اے۔ ساڈے اجدے شاعراں دی بہتی شاعری ایسے کارن بیکار گئی جاندی اے کہ اوس وچ حق الیقین تے عین الیقین دی تھاں وہم تے گمان دا پھیرا فورا زیادہ ہندا اے۔ چنانچہ اسیں وہاں دے مگر لگ کے اپنا وقت ضائع کردے رہنے آں مثلاً اجکل دے ابہامی شاعراں دا کلام پڑھ کے کجھ وی پڑ پلے نہیں پیندا۔ لیکن چونکہ ساڈیاں یونیورسٹیاں نے اوہناں دا کلام نصاب وچ رکھیا ہویا اے ایس لئی نبی نوع انسان وچوں تعلیم دے میدان دے غازی مجبوراً اپنی سوچ تے فکر دے گھوڑیاں نوں وہم وگمان تے بے یقینی دی وادی وچ دڑکی لگان لئی مجبور نیں۔ اہناں دے مقابلے وچ صوفیاں کول اک یقینی بھیت بھری گل ہندی اے جہدی آخری منزل رب دی ذات اے وہم تے گمان بارے مولوی غلام رسول" مرحوم فرماندے نیں کہ حقیقت دے سورج دے سامنے وہم گمان کوئی اہمیت نہیں رکھدے ایہ صرف اوتھے ای لدیاں پاؤن جوگے نیں جتھے جوٹھ 'مکر' فریب تے انھی پی ہوئی ہووے۔ رب دی ذات بارے مولوی صاحب" کہندے نیں۔

اوہ فی الذات غنی ہر شے تھیں اس بن ہر بے چارا

چنانچہ ایس حقیت نوں سورج تے چشم ضعیف دی مثال دے کے واضح کردے نیں۔

چشم ضعیف تے سورج ڈاہڈا تاب نہیں جھل سکدی
مرد بنے سو وہیوں جاپے اسدی لاٹ چمکدی
جے خود چشم مقابل سورج چاہے رکھ نکاوے
ہرگز اس دا انت نہ پاوے چشم نظر جل جاوے
تے اک چشم ضعیف ضعیفوں تابش دھپ نہ جھلے
کھولے نظر تڑاک جھڑے سو ' تاریکی وچ چلے
ایہا دھپ پوے جاں نظری اس نوں اعلیٰ جاپے
"اس تھیں پرے کیائی "؟ آکھے "ایہا سب کجھ آپے"
جو اوہ سورج تابش والا اس نوں خبر نہ کائی
رات سیاہی دیکھ سکے سو جالے دن رشنائی
اس دے بیڈ نہ عاجز کوئی جان رہے غم سکدی
ایہ مثال اوسے دی ایہا طبع جو چام چڑکدی
دھپ ڈٹھی جیں نظری آوس سورج دا چمکارا
پردہ ضعف جداں اٹھ جائے پیش اکھیں تھیں سارا
جاں اوہ تخم عکس وچ دل دے نور امید اگاوے
اصل لبھے سو خاکوں باہر جلوہ ہور دکھاوے
تخم ایہا وچ اول نظرے رہے کدورت ناہیں
اصل تکے ایہ عکس نہ کائی ایہ نہ رہے کدائیں

وہم دی حالت وچوں نکلن لئی مولوی صاحب" فرماندے نیں۔

جیں دا رہن نہ وس نکانے میت چاکلی بھارا
برفوں پنڈ نہ چا دھپ چلنا گھل اوہ رہے نہ سارا

چل دی واء نہ گھت کلاوے رہن دونویں ہتھ خالی
کس دے شوق بھریں دم ٹھنڈے جان کیہدے غم گالی
ایہ محسوس حواس ظواہر سب اس لائق ناہیں
راہے جاندیاں گوشے چشموں تکن بدل نگاہیں

تے شہودی وحدت دے لشکارے مولوی صاحبؒ انج سُدے نیں

نابینائیوں جے جھک آیوں ظاہر دے دربارے
وائے تیرے پر ' جے نہ پاویں باطن دے چمکارے
فعل حکیم نہیں بن حکمت زر ہووے ' خس بھاویں
حسن سبھا وچ فیج نہ کائی دیکھ سبھا ' اک پاویں
بعض رنگاں پر مر مر جاویں ' بعض تکیں وٹ کھاویں
بعض منیں تے بعضیوں منکر منصف کویں سداویں
میٹ اکھیں ایہ ظاہر والیاں ' گزر گیاں انصافوں
باطن والیاں کھول اکھیں نوں ملے نجات خلافوں
ہو طالب وچ طلبے صادق جے من چاؤ ودیرے
جس حسنے دل مٹھا تیرا ' انت ملے وچ تیرے
جے وچ وہم ڈہیں کیہ پاویں ؟ مفت نہ کر دل میرے

توں (باز نوں خطاب اے) حسنے دی طالب آیوں حسن نہیں وس میرے

چھوڑ مینوں لبھ صاحب میرا اوہا صاحب تیرا
تیرا میرا دم دا لیکھا ' کائی روز ویرا

چنانچہ تیترنوں پچھے ہٹا کے جدوں سالک باز نہ دی شکل وچ اگے ودھدا اے۔ تاں حقیقی محبوب نوں پایندا اے:

چمکیا طور کرم تھیں شعلہ جذ دی طلب سدھائی
رب ارنی دی لوں لوں تھیں لاٹ بلیندی پائی

جذ دا مطلب اے توڑ دینا جمد ی جمع اجذاذا اے ۔ انجذ و کے شے دے اوس ٹکڑے نوں کہندے نیں ،جہڑا اوس تالوں کٹ کے وکھ کیتا گیا ہووے (تاج العروس ' محیط ' لغت القرآن جلد ا ص ۴۲۳ طلوع اسلام لاہور) تے مطلب ایس شعر دا ایہ ہویا کہ جدوں ہمہ از اوست دی توحید شہودی دا جلوہ غالب ہویا۔ تے غیر دے عشق والا پردہ وچوں نکل گیا تاں سالک دے لوں لوں وچوں رب دی تپی طلب دا جلوہ چمکاں مارن ڈہہ پیا۔ تے اوہ پکار اٹھیا۔ "ربا مینوں اپنا دیدار کروا"

ہو غواص گئی وچ غوطے گوہر مقصد پایا
چتر توڑ کریندیاں پرزے لعل وچوں دس آیا
نور ندی وچ نھائی دھوئی جسنے دن وبخاری
جان فدا اس نن دے قدموں جو ہو مرد سدھاری

رب تعالیٰ قرآن مجید وچ انساناں نوں فرماندا اے۔

نحن اقرب الیہ من حبل الورید یعنی اسیں شاہ رگ توں قریب آں تے فیر رب تعالیٰ انسان نوں کہندا اے۔

جے میں چھوڑ جھکیں ول غیراں میں نہ ملاں کدائیں
تے جاں تینوں میں نہ ملیا ۔ تیرا واس (واسا) بلائیں
اک دم دور نہیں میں تیتھیں توں بھی دور نہ جائیں
ہاں میں تیں ول تیتھیں نیڑے پوریاں کریں وفائیں
ہاں میں ٹھیک نہیں گل جھوٹھی مناں یقیں بلائیں
خواب خیال نہیں ایہ گلاں مت کر وہم اڈائیں
باجھ میرے کوئی لبھیں ناہیں ' لبھ پواں گا تینوں
میں ' لے یاد رکھاں گا تینوں ' یاد رکھیں توں مینوں

تے آخری شعر وچ فاذکرونی اذکر کم واشکروالی ولا

تکفرون دا شکار ہوا اے ۔ مکدی گل ایہ پئی مولوی غلام رسول ؒ نے تصوف دے شہودی نظریے نوں اجاگر کر کے انسان نوں انسان تے رب نوں رب دا درجہ دِتا اے تے روح دے وسیلے راہیں جڑی اہناں دے وچکار قرابت اے اوس قرابت نوں ہور زیادہ روشن کرن لئی غیریت دے پردے ہٹان دا سبق دِتا اے۔ تاں جے انسان موت دی وادی وچ پیر پاندیاں سار اوس محبوب حقیقی دا قرب کھٹ سکے جہدا اوعدہ اوہنے الست والے دن رب نال کیتا سی۔ پر دنیا وچ آ کے حجابات پاروں اوہ غفلت دا شکار ہو گیا

مولوی غلام رسول ؒ بطور اک مبلغ اسلام: مولوی غلام رسول ؒ دی احسن القصص دے کتنے ای پہلو نیں۔ جنہاں دا احاطہ کرنا بڑا مشکل اے اوہناں وچوں اک پکھ تبلیغ اسلام نال وی تعلق رکھدا اے۔ ایہ بات محمد ؒ عالم کپور تھلوی ہوراں دی تحقیق نگروں تسلیم کیتی اے کہ مولوی صاحب ؒ نرے شاعر نہیں سن بلکہ اوہ بڑے کامل ولی اللہ سن تے اوہناں دی کتاب داستان امیر حمزہ ؓ توں نکھیڑا ہندا اے کہ آپ نوں روحانی فیض حضرت خضر علیہ السلام توں ملیا سی تے علمی پکھوں اوہ امام غزالی ؒ نوں وی پیر من دے سن۔ میرا (قدر آفاقی) دا خیال اے کہ مولوی صاحب نے کسے نقشبندی بزرگ توں علمی تے روحانی فیض حاصل کیتا سی۔ تے بقول محمد عالم کپور تھلوی آپ دی وفات سے آپدا جنازہ پڑھان توں بعد دفن کرن ویلے مولوی عبداللہ تکونڈی والے نے دسیا سی کہ "لوکو! میں اج تہانوں اک راز دی گل دس رہیا واں۔ یعنی مولوی غلام رسول ؒ ابدال دے مرتبے اتے فائز سن۔ لیکن آپ پیری مریدی توں بچنا چاہندے سن ایس لئی اوہناں نے ایہ راز ظاہر نہ کیتا۔ تاں جے بطور ابدال اپنی ڈیوٹی بطریق احسن نبھا سکن۔ محی الدین ابن عربی اک جگہ اپنے بارے لکھدے نیں کہ عرفان دی گرمی پاروں میرا ایہ حال سی کہ جے میں اوس تپش نوں کتاب راہیں اگانہہ منتقل نہ کر دیندا تاں میں سڑ کے سواہ ہو جاندا۔ ایہو حال مولوی غلام رسول ؒ دا سی۔ کیوں جے اللہ دے

بھیتاں توں واقف ہو کے اوہناں نوں جرنا بڑا اوکھا کم اے۔ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دنیا وچ سب توں وڈے جگرے والے مبلغ سن۔ جدوں آپ نوں "الم نشرح" دی سوغات ملی تاں اوہدے بھار نوں رب نے وی تسلیم کیتا تے فرمایا:

بھلا اسیں تیرا سینہ کھول نہیں دتا، تیرے لئی؟ تے تیرا بھار تیتھوں لاہ دتا اے جہنے تیری کمر کڑ کا کڈھی سی۔ تے (ایس دے نتیجے وچ اسیں تیرا ذکر بلند فرمادتا) (۹۴۔ ا تا ۴)

ایہ ذمہ داری بڑی ڈاہڈی ہندی اے۔ ایہ بھار معمولی نہیں ہندا۔ قرآن حکیم سراپا تبلیغ اے۔ ایس بارے ارشاد فرمایا:

جیکر اسیں ایہ قرآن کسے پہاڑ اتے نازل فرمادیندے تاں توں اوہنوں دیکھدا کہ اوہ دب جاندا اپھٹ جاندا اللہ دے ڈر پاروں، اتے ایہ مثالاں اسیں لوکاں واسطے بیان کرنے آں تاں جے اوہ سوچن سمجھن۔ (حشر۔۲۱)

تے مولوی صاحب" ایس ربانی فیض دا اعتراف انج کردے نیں۔

بھر بھر دیوے ذوق پیالے ساقی نور قدم دا
ہر دم ذوق شہود جگن دا توڑے نقص عدم دا
زور و زور شہود تیرے دیاں میں دل چکاں ہیاں
جیوں جیوں میٹھیں مفتاں میریاں فانی ہندیاں گیاں
نور ورھے جیں عشقوں سینے حال کماں کیہ گزرے
گزر امکانوں وگن اشارے معذوروں وچ عذرے

احسن القصص دے آخر وچ وی ایس بات دا اعتراف انج کردے نیں:

پکڑ قلم بھر عشق النبا ورقاں وچ وگائی
رخت جلے وچ سوز برہوں دے دیکھ رہن سودائی
ایہ گلزار بہار عنایت کھلی لطف الاہوں
عشق موثر نظری آیا درد بھری اس آہوں

اپنے یار روشن دین (سید) دے نام خطاں وچ ایس درد اتھے داذکر کئی جگہ فرماندے نیں جس توں ظاہر ہنداا ے کہ مولوی صاحب" نوں باطنی طور تے کجھ ذمہ داریاں سونپیاں گئیاں سن بہڑیاں اوہناں چنگی طراں نبھایاں۔ تے کجھ گلاں دا اظہار وی اوہناں مختلف شعراں راہیں کیتا کیوں جے ایہہ اوہناں دی مجبوری سی اپنی ولائت ظاہر کرن دا شوق نہیں سی۔ چنانچہ فرماندے نیں۔

اساں عشق زنجیریاں گھت پیریں لکھیاں چھٹیاں دردسناونے نوں
تھیا تھئی نچایا اے سوز تیرے دھمک پئی جنون بلاونے نوں
بھریا دوز شراب دا کل عالم ساقی اٹھیا جام پلاونے نوں
رخ ساقی دے جھلک وچ جام دتا پیون ہار دے روہڑو گاونے نوں
سانوں درددیاں لشکراں گرد کیتا اُڈ داو یکھیا تساں غبار ناہیں
جیویں لٹک فرنگ دے مار دھاوا کابل چھڈیا سنے قندھار ناہیں
ایہہ قلم سپرد میں ورگیاں نوں جند جنہاں دی تیغ دیاں دھاریاں تے
جھوے ترنے فناویاں منزلاں نوں دفتر لد مصیتاں بھاریاں تے

گویا مولوی صاحب" نوں ایہہ فریضہ نبھان دا حکم ہویا سی۔ اوہناں نے اپنا ایہہ فرض عملی طور تے نبھایا تے احسن القصص راہیں وی جتھے موقع لگا' اوستوں خوب فائدہ اٹھایا۔ میں کجھ موقیاں دے حوالے نال ذکر کراں گا۔

ا۔ بازغہ اک بڑی مالدار تے حسین مُیار یوسف علیہ السلام نوں خریدن آئی۔ یوسف علیہ السلام اوہنوں فرماندے نیں۔

اے بی بی میں جس دا بندہ اوہے دا جگ سارا
میں اک نقش کروڑیں نقشوں تے اوہ سرجنہارا
میں بے چارا تے جگ سارا کن دا کل پسارا
اوہ فی الذات غنی ہر شے تھیں اس بن ہر بیچارا

چنانچہ بازغہ دی عقل وچ گل آگئی۔ اوہ مسلمان ہو گئی تے عرض کرن لگی:

توں ملیوں رب میل دتوئی بہت احسان کیتوئی
وچ گریاں جان مری دے زاد مراد سیتوئی
ایہ گل آکھ گئی ہو رخصت مال اسباب لٹائے
کر آزاد غلام کنیزاں سارے دلوں بھلائے

تے مولوی صاحب" ایسی عورت نوں جنے بڑی بہادری نال حق سچ اگے سر نوادتا سی۔ انج خراج عقیدت پیش کردے نیں۔

نور ندی وچ نھائی دھوئی جنے دی ونجاری
جان فدا اس زن دے قدموں جو ہو مرد سدھاری

تے فیر بے غیرت تے بے ایمان مرداں نوں غیرت دلاندیاں۔۔۔۔ فرماندے نیں

واہ مردو ! مر جاؤ ڈب ڈب زناں گیاں ودھ اگے
ناموری دیاں پگاں تائیں کیوں اج داغ نہ لگے

۲۔ یوسف علیہ السلام قید خانے وچ نیں۔ دو قیدیاں نوں مفنے آئے۔ اوہناں تعبیر پچھی۔ آپ نے فرمایا کہ کھانا آون توں پہلے پہلے تعبیر دس دیاں گا۔ پہلاں میری گل سنو۔

اے دو یار اسیر پیارے دیکھو سچ کیائی
بہت چنگے رب ؟ یا تے ' اکو !؟ جسدی سچ خدائی
گھڑ بت پتھر لکڑ وٹوں خالق کہن اوہناں نوں
انھیں کرن تیار جنہاں نوں خالق دھرن تہاں نوں
بے تے وٹے وہن مراداں کاہنوں خاک رلیندے
ایہ بے جان اہناں تھیں ناقص ' جو اہناں رب کیندے
کرو پرستش تسیں جنہاں دی اسمہ ناہیں شے کائی
ہے ایہ نام جو دھرے تسیں یا بڑیاں رسم ٹھہرائی
ہر شے تے متصرف اللہ سب کجھ کرنے ہارا

ایہا دین سچا تے پکا اس بن باطل سارا
ایہ سن ساقی (اک قیدی) کلمہ پڑھیا ساریاں ہور اسیراں
نبی پچھانا یوسف تائیں سن سن کے تقریراں
پر خباز (دوجا قیدی) ایمان نہ آندا غرق رہیا گراہی
ہور تمام ایمان لیائے پایا فضل الٰہی

ایسے طراں ہور کئی موقعیاں تے وی مولوی غلام رسولؒ تبلیغ دی مقصدیت نوں بھلاندے نہیں تے آخر وچ ایہ دعا منگی اے:

سانوں فضل تیرے دی یارب آس دلاں وچ بھاری
دے کلمہ توحید نزع وچ سانوں جاندی واری

احسن القصص اتے تنقیدی جہات: مسلمان پنجابی شاعراں نے اسلامی تعلیمات دے اثر ہیٹھ مقامی زبان نوں عربی فارسی لفظاں نال مالا مال کرن دا کم جاری رکھیا۔ تاں جے مسلمان عوام دینی لحاظ نال زیادہ سمجھدار ہو سکن تے دینی تعلیمات نوں آسانی نال سمجھ سکن۔ ایہ سلسلہ سلمان سعد مسعود توں لے کے باوا فرید، بلھے شاہ، وارث شاہ تک تے ہر ہر پاسے جاری رہیا۔ تے مولوی غلام رسولؒ دی پنجابی شاعری ایس لحاظ نال انتہائی مالا مال اے غالب تے اقبال نے اپنی اردو شاعری وچ فارسی ٹوٹے نگینیاں بار جڑے نیں۔ اہدے پچھے وی ایہو جذبہ کار فرما سی۔ مثلاً اقبال فرماندے نیں:

نہیں منت کش تاب شنیدن داستان میری
خموشی گفتگو ہے بے زبانی ہے زبان میری

مولوی غلام رسولؒ نے وی عربی فارسی اصطلاحواں اپنی کتاب وچ بڑے سلیقے نال جڑیاں نیں مثلاً حمد یہ شعراں دا رنگ ذرا ویکھو:

عشق بھنا اخلاص نھدیا رنگیا رنگ شہودی
صدق صفا دی آب ہوائیں پلیا وچ خوشنودی
برگ و برگ ارادت ازلی نور رچایا ہویا
محویت دے خمر طہوروں نشہ چڑھایا ہویا
افضل، اطہر، اکمل، انور جیں وچ سب وڈیائیاں
عدم تکلف والیاں ندیاں جس تھیں وہندیاں آئیاں
ازل ازالی، ابد آبادی، حمد دوام دوامی
وچ دربار وجوب ثنا دے ایہ سر سبز ہدامی
کل مراتب حقی، خلقی، تنزیہی تشبیہی
مظہر حمد حمید حقیقی، ایہ کشوف بدیہی
قدر نعم تھیں حمد الاہا ہر حامد محمودوں
ہر معلوموں، ہر موجودوں، ہر ساجد مسجودوں
حمد چراغ ولاں تاریکاں مشعل شب مجوراں
ہر ہر ذرہ جس تھیں چمکیا وچ اقرار قصوراں

اہناں شعراں وچ عربی الفاظ تے علمی اصطلاحواں استعمال ہویاں نیں۔ عربی لفظاں نوں پنجابی روپ دیون وچ مولوی صاحبؒ بڑے ماہر نیں۔ خمر طہوروں، عدم تکلف والیاں، قدر نعم تھیں، ہر معلوموں، ہر موجودوں، ہر ساجد مسجودوں، حمد چراغ ولاں تاریکاں، مشعل شب مجوراں۔ وچ اقرار قصوراں وغیرہ اک مک ہو کے پنجابی زبان دا روپ دھار گئے نیں۔ بعض حضرات مولوی صاحبؒ دی شاعری دی تہ تک پہنچ نہ سکن وجہوں مولوی صاحبؒ دی زبان اتے اعتراض جڑ دیندے نیں۔ حالانکہ مولوی صاحبؒ نوں سمجھن لئی قاری نوں اپنے علم و ادب دی سطح نوں اچیان دی ضرورت اے بہرحال مولوی صاحبؒ نے بہڑے عربی فارسی لفظ ورتے نیں اوہناں نوں ورتن لگیاں فعلی فاعلی، مفعولی تے موصوفی

وغیرہ صورتاں دیکھے اوہناں دی تیمپب (پنجابی بناناـ جویں اردوتوں مورد، فارسی توں مفرس اے) وی کردے نیں۔ ایتھلی مثال وچ صنعت سیاق الاعداد اودے نال نال ایہو کاریگری وی نظر آرہی اے تے علم طب دے لحاظ نال وی انسان دیاں طبعی صفتاں بیان کیتیاں گیاں نیں۔

اک دل تے دو نین ' روحاں تن ' تن دیاں خلطاں چارے
پنج حواس ' نے شش رودہ ' ہفت طبیعی کارے
مل مل ہتھ افسوس کریندی وگدے نین فوارے
کھلے وال پچے گل رہندے ' زرد رہن رخسارے

یعنی اک دل اے ' دو اکھیاں نیں ' تن روحاں ------ حیوانی ' طبعی تے نفسانی نیں۔ چار خلطاں یعنی بلغم۔ خون سودا صفرا یا عناصر اربعہ اگ پانی ' مٹی ہوا۔ تے پنج ظاہری حواس دیکھنا سننا چکھنا سنگھنا تے چھونا یا پنج باطنی حواس یعنی حس مشترکہ حس وہم حس خیال تے حس متصرفہ یا اسماء تے ست طبعی امور یعنی ارکان ' اخلاط ' اعضا ' ارواح ' حواس ' افعال نے قوی مولوی غلام رسولؒ عربی فارسی لفظاں نوں واولگدی نوں اصل ہجیاں نال ای شعراں وچ بنھ دے نیں جد کہ بعض اچے پنجابی شاعر عشق نوں عشق تے حسن نوں حسن تے عقل نوں عقل بنھ دے نیں یعنی مولوی صاحبؒ نے عربی فارسی لفظاں نوں اکثر انج استعمال کیتا اے جیویں اوہ اردو یا فارسی شاعری وچ ورتے جاندے نیں مثلاً۔

تتے سل وجے دل میرے تتے وجے کاری
طمع نکاری آس ادھاری برہوں درد کٹاری
تتے حرص ' ہوا ' ہوس دے تتے خالی سارے
اوہناں تتاں میں ملکوں پٹی لالا کوڑے کارے
نظم لڑی وچ لغت پنجابی موتی عشق پرو داں
دن کالی وچ بحر برہوں دے داغ دلے دا دھوواں

ایتھے خط کشیدہ لفظاں دا استعمال اپنے صحیح تلفظ ڈل کیتا گیا اے تے ساری کتاب وچ تقریباً ایہی حال اے۔

دوجے پاسے مولوی غلام رسول ؒ دی نظر مجاز دوں حقیقت ول پلٹ چکی سی۔ چنانچہ اوہ فرماندے نیں:

انت مجازوں بعد حقیقت ڈھونڈ دیاں ہتھ آوے

تے حقیقی محبوب دے پجاری فانی مجاز وچ عمر ضائع کرنا مناسب نہیں سمجھدے۔

جیہے نین جنہاں دے دل تے تیز کٹاریاں دھردے

بے بھر اں دے عشویاں دے ول کد اوہ نظراں کردے

ایہ نہ چشم نظاریاں لائق جس دی دیری کالی

ایہ خود فانی ' فانی دیکھے ' دیکھ رہے متوالی

ویسے وی غور کریئے تاں مولوی صاحب ؒ دی ایہ تصنیف معرفت دے رنگ وچ رنگی ہوئی اے کیوں جے ایہدا موضوع اک قرآنی قصہ اے۔ تے قرآن ہے ای نری معرفت

قصے نوں بدلن دا الزام: بعض لکھاری مولوی غلام رسول ؒ اتے ایہ تنقید کردے نیں کہ آپ نے ایس قرآنی قصے وچ وادھے وی کیتے تے اوسدی بنیاد وی بدل کے رکھ دتی۔ مثلاً یعقوب السلام تے یوسف علیہ السلام وچکار وچھوڑے دی وجہ ایہ بنائی کہ یعقوب علیہ السلام نے بشیر نوں چھوٹی عمر وچ اوہدی ماں توں وچھوڑ کے فروخت کردتا سی تاں جے بشیر دی ماں بنیامین نوں پورا دودھ پلا سکے کیوں جے بنیامین دی والدہ زچگی توں بعد فوت ہو گئی سی۔ تے دوجا الزام ایہ لگایا اے کہ مولوی صاحب ؒ نے ایس قصے نوں عشقیہ داستان بنا دتا اے (تاریخ ادبیات مسلمانان پاک ہند جلد ۱۳ص ۸۷۔۷۷ ۳) ایس طراں دیاں گلاں باتاں

ساڈے پارکھاں دی اپنی کم مائیگی دا رونا روندیاں نیں حالانکہ۔ دنیا" ایکشن تے ری ایکشن " نال ای اگے ودھ رہی اے۔ تے نیکی دیاں طاقتاں آزمائش دی بھٹی وچوں کندن بن کے نکلدیاں نیں۔ حدیث شریف وچ آوندا اے کہ مظلوم دی دعا اللہ ضرور سن دا اے بھانویں اوہ گنہگار ای ہووے۔ ایہ ناممکن نہیں کہ حضرت یعقوب علیہ السلام نے نیک نیتی نال ای بشیر نوں فروخت کردتا ہووے۔ جدکہ اوہدی ماں (جہڑی کہ اک کنیز سی) نے ایس گل دا دل وچ بڑا افسوس کیتا ہووے تے ہو سکدا اے کہ اوہنے دعا کیتی ہووے کہ جسطراں توں بلاوجہ میرا بیٹا میتھوں وچھوڑیا اے۔ ایسے طراں تیرے توں تیرا پیارا بیٹا وچھڑے تے رب نے ایہ دعا آپنیاں حکمتاں پاروں قبول کرلئی ہووے۔ تالے واقعات دیاں کڑیاں اکدوجے نال ملدیاں ای تریاں جاندیاں نیں۔ یوسف دے شہ زور بھراواں نوں اپنی شہ زوری دا بڑا مان سی اوہ یوسف نوں اہمیت دین لئی تیار نہیں سن۔ اوہناں دا ظالمانہ رویہ اکپاسے تے یوسف علیہ السلام دی بے بسی دوجے پاسے تے اوڑک ظلم مات کھاگیا تے نیک نیتی تے مستقل مزاجی نوں فتح حاصل ہوئی۔ یعقوب علیہ السلام دی آزمائش ہوئی۔ تاں اوہ وی سرخرو ہو کے ایس آزمائش وچوں نکلدے نیں۔ اوڑک بھراواں نے اپنی غلطی من لئی تے اوہناں نوں معافی مل گئی کیوں جے یوسف تے یعقوب دو پیغمبراں نے اوہناں دی بخشش لئی دعا کیتی سی۔ ایس قرآنی قصے بارے احسن القصص وچ بیان کیتے گئے واقعات دی صحت دی گواہی مولوی صاحب" آپو دیندے نیں تے بڑے دھڑلے تے یقین نال دیندے نیں:

اے ناظر کر غور وڈیرا دیکھ سخن دیاں لہراں
ایہ گلشن بستان ارم تھیں ' شوق وگن وچ نہراں
پکڑ قلم بھر عشق النبا ورقاں وچ وگائی
رخت جلے وچ سوز برہوں دے دیکھ رہن سودائی
اصل بیانوں وچ سخن دے میں نہ گل رلائی
سورت یوسف دی تفسیروں سچی گل سنائی

ایہ یوسف تھیں غیبی خبراں وچ قرآنے آئیاں
پاک رسول محمد ﷺ تائیں خبراں رب پچائیاں
یوسف والا پاک خدا نے قصہ آپ سنایا
ایہ لوکاں دی عبرت کارن لکیا راز دکھایا
مت کجھ کریں تعجب کاری دیکھ عجائب حالے
تے مت آکھیں آپ بناون شعر بناون والے
ایس وچ مطلب خاص قرآنوں سورت یوسف والی
سب تفسیر حدیث نبیوں کہے امام غزالی "
دل وچ شک دھریں مت اس تھیں پوے نہ دین تباہی
اس دیاں حق بیاناں اتے خاص قرآن گواہی
وچ قرآن خدا ایہ قصہ احسن کہ فرمایا
جیس خود آپ سراہے خالق رلے نہ جھوٹھ رلایا
احسن تھیں کیہ ہور بناوے جے کوئی جھوٹھ رلاوے
ایتھے احسن ' اکذب ہو کے عیب سخن نوں لاوے
جے کا جھوٹھ کرے وچ داخل ' راہ چلے گمراہی
اس دے جیڈ تباہی والا کیڈک ہور گناہی
خام روائت میں وچ اس دے داخل کراں نہ مولے
ہوۓ خطا سوارن صالح صاحب عجز قبولے
ہے پر جیویں تقاضا شعروں نغز سخن دل کھائے
بے تاویل خطا ول کوئی متاں کلام لے جائے
مطلب فوت نہ ہووے بھارا تے کم پیشوں خالی
ظاہر باطن نال ادب دے سمجھے رمز نرالی
ذکر کریندیاں حال نبیاں فرض ادب دیاں جائیں
اپنے عیب نہ کڈھ سر لاون پاک سنیاں تائیں

افراطوں تفریطوں خالی تہمت ذکر نہ کائی
اصل کلام موثر عشقوں کھولے نور صفائی
ایہ تفسیر غزالی وچوں اکثر مطلب پائے
حال زلیخا جامی کولوں جیوں سنئے وچ آئے
موسٰی دی توریت جو اجکل ہے مشہور اتھائیں
بعض اعانت اس تھیں پکڑی ، دیکھ مطابق جائیں
پر جو وچ کتب اسلامی کامل پتہ نہ پایا
حرف اجیہا وچ بیانے میں نہ مول لیایا
درد دلے دا اگھڑ وگیا برہوں جام پلائے
رہن کباب برہوں دی لائے جگر فراق جلائے
یا رب صدق سخن دی لذت دل میرے وچ پائیں
صاف سخن تے شعر اجالا روشن آخر تائیں

(ذکر سبب تالیف ص ۱۲۔ ۱۳)

اہناں شعراں توں ثابت ہندا اے کہ مولوی غلام رسولؒ نے ایہ قصہ بڑے ادب نال تے حق سچ دے اصولاں نوں سامنے رکھ کے سوہنے ڈھنگ نال نبھایا اے۔ تے جان بجھ کے کوئی غلط گل نہیں کیتی یا اسلامی تے ثقہ روائت توں ہٹ کے کدھرے وی پیر اگے نہیں ودھایا۔ بلکہ ہمیشہ نبیاں دے ذکر دا لحاظ کردیاں حق سچ نوں سامنے رکھیا۔ تے امام غزالیؒ جامی دیاں تصنیفاں نالے تورات ، تے دوجیاں قرآنی تفسیراں توں مواد لیا۔ تے اوس مواد نوں اپنے حساب نال شعری تقاضیاں موجب ایس طراں ترتیب دتا کہ احسن القصص واقعی اک احسن کتاب دا روپ دھار کے ساڈے سامنے آکھلوتی چنانچہ اسیں دیکھنے آں کہ کسے وی پکھوں ایس قصے اتے انگلی نہیں دھری جا سکدی۔ عروض دے لحاظ نال وی ایہہ کتاب موتیاں دی لڑی اے کیہ مجال اے جے کسے شعر دا وزن ڈگدا ڈھیندا ہووے۔

وکا نور زمیں اسمانے جس دے کارے سارے
مدا فیض احدیت کولوں نور کھلے چمکارے

○ پروفیسر غلام رسول آزاد
پرنسپل گورنمنٹ کالج، شیخوپورہ

چشم اگھاڑ حجابوں

ایس دنیا دی زندگی اکھ کھولن نال شروع ہوندی اے۔ انسان تے دنیا دی ہر چیز جو خداوند تعالیٰ نے پیدا کیتی تے اوس نوں اکھ بخشی اے اوہ دنیا وچ آ کے اکھ کھول کے ویکھدی اے تے فیر ساری زندگی اپنی اکھ دی روشنی نال اپنا سفر جاری رکھدی اے پر نظراں بند کر کے ٹرن والے گمراہ وی ہو جاندے نیں۔ اکھاں کھول کے ٹرن والے صراطِ مستقیم تے چلدے نیں۔ اللہ کریم نے انسان نوں جو سوجھ بوجھ دتی اے اوہدے مطابق انسان اپنے رستے مقرر کر لیندا اے تے اپنے مقصد نوں سامنے رکھ کے ٹردا رہندا اے۔ پر ایہہ سب لئی لازمی نہیں بلکہ اکھ نوں دل تے دماغ لئی وی استعارہ لیا گیا اے۔ دل دی اکھ، اندر دی اکھ، سوچ دی اکھ خیال دی اکھ تے فیر اکھ بارے ہور بڑے استعارے ورتے جاندے نیں۔ مولوی غلام رسولؒ عالم پوری دی شاعری دے حوالے نال ۔

چا ہتھ تیغ برہوں دی خونی چشم اگھاڑ حجابوں
گھنڈ پلٹ ، چمک وے عشقا مہر اتار گلابوں

اللہ کریم دے عشق دی اکھ دی بات اے۔ عشق بارے جے سوچیا جاوے تے دنیا دیاں زباناں وچ اس دے کئی ترجمے تے مطلب کڈھے گئے نیں۔ پر لفظاں دی ورتوں اسیں پنجابی صوفی شاعری بارے انج کراں گے :

ع : عشق، ش : شوق، ق : قناعت

میرے خیال موجب فارسی ، عربی ، اردو ، پنجابی شاعری پڑھدیاں عشق دی

تفصیل جو میری سمجھ آئی اے اود نہایت عقلمندی نال بھر پور شوق رکھیندیاں ہویاں صبر تے قناعت نال عشق دے ویہڑے وچ قدم رکھن دا ناں اے کیوں جو مولوی صاحبؒ دے فرمان موجب جو شاعری اوہناں نے کیتی اے اوہ قرآن، حدیث تے تفسیر تے امام غزالیؒ دی تشریحات تے مبنی اے تے جے کر کے گل دی مزید لوڑ پئی تے حضرت موسیٰ علیہ السلام دی توریت توں حاصل کیتی اے۔

ایہہ تفسیر غزالی وچوں اکثر مطلب پائے
حال زلیخا جامی کولوں جیہوں سننے وچ آئے

مولوی صاحبؒ فرماؤندے نیں عقل فہم فراست جے اللہ کریم نے دس حصے دنیا وچ دتی اے تے نوں حصے حضرت ادریسؑ نوں ملے نیں۔ حلم اگر دس حصے دنیا نوں بخشیا اے تے ۹ حصے حضرت نوح علیہ السلام نوں بخشے نیں۔ عفوت دے دس حصے بنے نیں تے ۹ حضرت یحییٰؑ نوں اللہ کریم نے بخشے نیں۔ صبر دے جے کر دس حصے دنیا نوں بخشے نیں تے ۹ حصے حضرت ایوب علیہ السلام نوں دتے نیں۔ ایسے طرح صلاحت دے جے کر دس حصے اللہ کریم نے دنیا وچ دتے نیں تے ۹ حصے حضرت عیسیٰؑ نوں ملے نیں۔ حسن جمال جے کر دس حصے دنیا وچ آئے نیں تے ۹ حصے حضرت یوسف علیہ السلام نوں ملے نیں۔ ہور فصاحت بلاغت لعق جے کر دنیا وچ ہے تے حضور نبی کریمؐ نوں ساریاں نبیاں دیاں خوبیاں نوں شامل کر کے ایہہ چیزاں ودھ دتیاں گئیاں نیں۔ ایہہ اک نعت لکھن دا طریقہ اے۔ جو مولوی غلام رسولؒ عالم پوری نے خوبصورتی نال نبھایا اے۔ حضور نبی کریمؐ دی تعریف تے نعت دا ایہہ خوبصورت انداز صرف مولوی صاحبؒ دا حصہ اے۔ نعت لکھنا عشق نبیؐ والی گل اے۔ عشق

توں بغیر دنیا وچ کوئی کامیابی نہیں ہو سکدی۔ مولوی صاحبؒ جس مقام توں بولدے نیں اوہ عشق دا اعلیٰ ترین مقام اے تے عشق توں بغیر ایہہ بے مقصد زندگی کسے کم دی نہیں۔ مولوی صاحبؒ نے ہور وی بہت کجھ فرمایا اے۔

آتش عشق دکھاں دا دوزخ جس بل ہو انگیارا
ہو کے اگ سما وچ آتش تاں پانویں چھٹکارا

انسان کیہ اے؟ رب کیہ اے؟ رب دا عشق کیہ اے؟ انسان کتھے رہندا اے؟ رب دا قرب پان لئی کنیاں منزلاں مار کے جانا پیندا اے۔

عشق رنگ اخلاص نہلایا رنگیا رنگ شہودی
بصدق صفا دی آب ہوائیں پلیا وچ خوشنودی

تے فیر مولوی صاحبؒ نے اپنے عشق دا کمال وکھایا اے کہ اوہاں شعر اللہ کریم دی شان وچ ۱۷۶ مصرعے کہہ دتے نیں۔ گویا شاعری دا دریا وگا دتا اے تے حضور نبی اکرم صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلم دی شان وچ ۸۶ مصرعے آپؐ دی تے آپؐ دے صحابہؓ دی شان وچ کہہ دتے نیں۔ پر رلی عشق دی کھیڈ کس خوبصورت انداز نال بیان کیتی اے: ''گھنڈ پلٹ چمک دے عشقا مرا اتار گلادل''۔

میں پروردہ عشق سخن دا جاں غفلت وچ آیا
مدت رج حجاب غماں دے میرا وقت وہایا
ڈونگھے زخم جگر وچ رڑکے ہو ہو انت پرانے
چا ہتھ تیغ جفاکش برہوں ڈٹھا کھڑا سرہانے
تپدیاں اکھیں جگر تڑفدا ، اٹھیا اٹھ واہیا
دل تھیں نور چمکدا پایا یوسفؑ نظری آیا

مولوی صاحبؒ نے عشق دے سمندر وچ کس طرح چھال ماری اے، اوس دا احوال لکھ دتا اے تے فیر عشق دے حضور کیہ لکھدے نیں۔

عشق جنہاں تن دشمن دل دا تے دل دشمن تن دا
ویری نال پیا وس ویری ، واسا خار چمن دا
عشق جنہاں دِل مُردہ غافل کس گنتی وچ آوے
عشق دلاں نوں صقل غماں تھیں کر شمشیر وکھاوے
عشق اندھیری جاں سر جُھلے کھاون جگر ہارے
خودی تکبّر مان غرورت جان پلک وچ مارے
عشق کرم دا قطرہ ازلی تیں میں دے وس ناہیں
اکناں لبھدیاں جتھ نہ آوے اکناں دے وچ راہیں

اللہ کریم دا عشق اصل وچ اللہ کریم دا فضل ہے۔ ایہہ کوئی کھیل نہیں جو مشق یاں مہارت نال حاصل کر لئی جاوے۔ ایہہ تے اللہ کریم نے نیک بخت لوکاں دیاں متھاں وچ لکھ دتا اے۔ صوفی شاعراں نے عشق تے بڑے سر مارے نیں پر مولوی صاحبؒ دی شاعری عشق بارے ضرب المثل بن گئی اے۔

خداوند تعالیٰ دا عشق کے خاص علم پڑھیاں حاصل نہیں ہوندا۔ ایہہ تے کرم دا ازلی قطرہ اے جو جس دے بھاگاں یاں مقدراں وچ لکھیا گیا اے اوس نے ایس رستے تے چلنا اے۔ حضرت سلطان باہوؒ نے فرمایا ؎

عاشق پڑھن نماز پریم دی ، جس وچ خوف نہ کوئی ہو
جیہا کیہا اوہ نیت نہ سکے اوتھے دردمنداں دی ڈھوئی ہو
اکھیں نیر تے خون جگر دا اوتھے وضو پاک کریوئی ہو

باہو چھوڑ نہ بہے تے ہوتھ نہ پھڑکن خاص نمازی سوئی ہو

مولوی غلام رسولؒ عالم پوری دی عشق دی رمز ڈونگھے خیال، اُچ اڈاری زبان دی ملائمت تے خوبصورتی، سلاست تے روانی من کھچدی اے۔ ایہہ اوہ احسن القصص اے جو لوکاں نوں زبانی یاد اے۔ مولوی صاحبؒ دے عاشقاں نوں منظر نگاری، علمیت، قرآنی قصہ، تفسیر تے احادیث صرف دنیوی عشق دا قصہ ای نہیں بلکہ قرآنی معرفت دا خزانہ لگدا اے۔ آپ نے فرمایا اے۔

نظم لڑی وچ نعت پنجابی موتی عشق پرواں
دن کائی وچ بحر برہوں دے داغ دلے دے دھوواں

○ عبدالقیوم قریشی (پنجابی لکھاری)

حضرت مولوی غلام رسولؒ

مبلّغ اسلام

حضرت مولوی غلام رسولؒ عالم پوری دی شاعری توں ہر اوہ آدمی واقف اے جہڑا پنجابی زبان دی کلاسیکی شاعری دا جانو اے۔ ایہدے لئی ضروری نہیں پئی آدمی پڑھیا لکھیا ای ہووے۔ کیوں جے اج وی ساڈے پینڈو دیے وچ ایجے آدمی مل جان گے جنہاں نوں یوسف زلیخا زبانی یاد اے۔ ایہدیاں دو وجوہات نیں۔ اک تے ایہہ قرآنی قصہ اے تے دوجا ایس نوں پنجاب دے اک صوفی شاعر مولوی غلام رسولؒ نے اپنے خاص انداز وچ لکھیا اے۔

مولوی صاحبؒ نے اپنی شاعری توں تبلیغ دا کم لیا اے کیوں جے اوہ نرے پُرے شاعر ای نہیں سن بلکہ ہوے کامل ولی اللہ وی سن۔ داستان امیر حمزہؓ توں پتا چلدا اے پئی ایہناں نوں روحانی فیض حضرت جعفرؓ توں حاصل ہویا جدکہ علمی لحاظ نال اوہ امام غزالیؒ نوں اپنا پیر منّ دے سن تے نقشبندی سلسلے وچ بیعت سن۔ محمد عالم کپور تھلوی دے بقول ایہناں نوں دفن کرن لگیاں مولوی عبداللہ تھونڈی والے دسیا کہ ”لوکو! میں اج تہانوں اک راز دی گل دس رہیاواں پئی مولوی غلام رسولؒ ابدال دے مرتبے اُتے فائز سن تے زندگی بھر اوہناں مینوں ایس راز دے ظاہر کرن توں منع کیتا سی کیوں جے آپ پیری مریدی توں بچنا چاہندے سن۔ ویسے وی محی الدین ابن عربیؒ دے بقول اللہ دے بھیتاں توں واقف ہو کے اوہناں نوں جرنا بہت اوکھا کم اے۔“

دنیا وچ سب توں وڈے مبلغ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلم سن تے اوہناں تبلیغ راہیں اللہ دا پیغام پوری انسانیت تیکر پہنچایا۔ قرآن حکیم وی سراپا تبلیغ اے۔ ارشاد پاک اے: "جے کراسیں ایس (قرآن) نوں پہاڑ اتے نازل فرماندے تاں تسیں ویکھدے پئی اوہ اللہ دے ڈر توں دب جاندا، پھٹ جاندا۔" (سورۃ حشر) ایس ربانی فیض تے عنایت بارے مولوی صاحبؒ آکھدے نیں۔

بھر بھر دیوے ذوق پیالے ساقی نور قدم دا
ہر دم ذوق شہود جنہن دا توڑے نقش عدم دا
نور ورھے جیں عشقوں سینے حال کہاں کیہ گزرے
گزر امکانوں وگن اشارے معذوروں وچ عذرے

مولوی صاحبؒ نوں اپنی ولایت ظاہر کرن دا شوق نہیں سی۔ ایس پئی اوہ چپ چپیتے باطنی طور تے ای اپنیاں ذمہ داریاں نبھا رہے سن۔ اپنے ایس اندر دے درد دا اشارہ اوہ اپنے یار روشن علی سید دے ناں خط وچ ایس طرح کردے نیں۔

اساں عشق زنجیریاں گھت پیریں لکھیاں چٹھیاں درد سناونے نوں
تھیا تھئی نچایا اے سوز تیرے دھمک پئی جنون بلاونے نوں
بھریا دور شراب دا کل عالم، ساقی الھیا جام پلاونے نوں
رخ ساقی دے جھلک وچ جام دتا، بیوں یار دے روہڑ وگاونے نوں
ساتوں درد دیاں لشکراں گرد کیتا، اڈوا ویکھیا تساں غبار ناہیں
کھوا ابجر دے درد دا دیوے دارو، ساڈے پنڈ وچ کوئی عطار ناہیں

ایسے عشق الٰہی دے نظارے ساتوں اوہناں دی شاعری وچ ہر تھاں

نظر آوندے نیں۔ قصے دا مڈھ ای اوہناں حمدیہ شعراں توں بھیا اے۔ فیر اوہناں ایس عشقیہ قصے نوں مجازی عشق دا رنگ دین دی تھاں تبلیغ دے مشن تے عشقِ الٰہی ولے ای رکھیا اے تاں جے پڑھن سنن والا ایہہ نہ کہہ سکے پئی اک پاسے تے تسیں اوہناں نوں مولوی تے صوفی آکھدے او جدوں کہ اوہ دنیاوی عشق دیاں گلاں کر رہے نیں۔ ایہدیاں مثالاں سانوں احسن القصص وچ کئی تھاواں اتے نظر آوندیاں نیں۔ حسین تے مالدار بازغہ جدوں یوسف علیہ السلام نوں خریدن آوندی اے تے اوہ فرماوندے نیں:-

اے بی بی میں جس دا بندہ اوسے دا جگ سارا
میں اک نقش کروڑیں نقشوں تے اوہ سرجن ہارا
میں بےچارا تے جگ سارا کن دا کل پسارا
اوہ فی الذات غنی ہر شے تھیں اس بن ہر بےچارا

ایہناں گلاں دا بازغہ اتے ایناں اثر ہویا پئی اوہ مسلمان ہو گئی تے آکھن لگی:-

توں ملیوں رب میں دتو ای بہت احسان کیتو ای
وچ گریبان جان میری دے زاد مراد سیتو ای
ایہہ گل آکھ گئی ہو رخصت مال اسباب لٹائے
کر آزاد غلام کنیزاں سارے دلوں بھلائے

مولوی صاحبؒ بازغہ دی ایس حق سچ دی پچھان نوں خراج تحسین پیش کردے نیں تے بے غیرت و بے ایمان مرداں نوں ایس طرح غیرت دواوندے نیں:-

نور ندی وچ نہائی دھوئی کھنے دی ونجاری
جان فدا اس زن دے قدموں جو ہو مرد سدھاری

واہ مردو مر جئو ڈب ڈب زناں گئیاں ودھ اگے
ناموری دیاں پگاں تائیں کیوں اج داغ نہ لگے

فیر جدوں یوسفؑ دوہواں قیدیاں دے سفنے دیاں تعبیراں دسدے نیں اوس ویلے وی مولوی غلام رسولؒ نے تبلیغ دے کم نوں نہیں بھلایا۔ کہندے نیں۔

اے دو یار اسیر پیارے ویکھو سچ کیائی
بہت چنگے رب یا تے اکو جس دی سچ خدائی
ہر شے تے متصرف اللہ سب کجھ کرنے ہارا
ایہا دین سچا تے پکا اس بن باطل سارا
ایہہ سن ساقی کلمہ پڑھیا ساریاں ہور اسیراں
نبی پچھتا یوسف تائیں سن سن کے تقریراں

مولوی غلام رسولؒ دے مبلغ ہون دا ثبوت اوہناں دی شاعری وچ سانوں ہور وی کئی تھاواں اتے نظر آوندا اے پر طوالت دے خوف توں ایس مضمون نوں مولوی صاحبؒ دی ایس دعا ناں ختم کرنے آں پئی۔

سانوں فضل تیرے دی یا رب آس دل وچ بھاری
دے کلمہ توحید نزع وچ سانوں جاندی واری

٭٭

ہربھجن سنگھ گل
ادیب ، دانشور، کلاکار بھارت۔ پنجاب

حضرت مولوی غلام رسولؒ عالپوری

تے قصہ یوسف زلیخا

ایہہ قصہ یوسفؑ زلیخا مولوی صاحبؒ دے علاوہ باراں ہور قصہ کاراں نے بھی لکھیا اے۔ حافظ برخوردار ، رکن الدین ہندی ، صدیق لالی ، شیخ عبدالحکیم بہاولپوری ، مولوی احمد یار ، مولوی عبدالستار ، سید فضل شاہ ، مولوی ازہر حنفی بھیروی ، محمد بوٹا گجراتی تے دائم اقبال دائم۔ پر جناب مولوی غلام رسول صاحبؒ عالم پوری ہوراں اک نویں حقیقت اپنے ہی انداز وچ پیش کیتی اے۔ ایس قصے وچ اوہناں دا کرونا رس پنجابی کوتا دے بھیس بھرپور ہون کاران وچھوڑے دے ستائے ہوئے لوکاں وچ بڑا ہر من پیارا ہویا ہے۔ اس قصے دے اک ہور پرسدھ کرتا مولوی محمد دلپذیر ہوراں مولوی غلام رسولؒ عالپوری دی تصنیف قصہ یوسفؑ زلیخا نوں اس دائرے دا سب توں زیادہ حسین تے دوب رچنا منیا ہے۔اس دی دگی اس طرح دی ہے۔

فیر غلام رسول ریلے سب دی کسر نکالی
کر گیا ختم کہانی پچھے شعر پنجابی والی
احسن القصص کتاب جو اس دی سب تھیں احسن ہوئی
اس دے جیہا پنجابی یوسف بنیا ہور نہ کوئی

۱۲۹۰ھ وچ لکھیا ایہہ قصہ پنجابی وچ یوسفؑ زلیخا بارے دوجے سب

قصیاں ناوں ودھ پچھیا تے پڑھیا بھی گیا۔ سادہ بیان تے جیوندے جاگدے پاتر اس قصے دیاں خاص صفتاں نیں جو عام دوسرے قصہ کاراں وچ مینوں نہیں لبھدیاں۔ ایہہ اک بڑی اوچک تے کچی گھٹنا ہے کہ ہوا لوکاں نے کیہا ہے زلیخا! توں پرشاد بانٹ تے دو اناں لے کے دیوی دے مندر اتے چڑھا تے تینوں تیرا یوسفؑ مل جائے گا۔ اس لئی زلیخا دوجی زندگی وچ کامیاب نہیں رہی کیونکہ اوہدے زندگی دے اس دنیا وچ ہی ۱۸ سال دتے گئے۔ اس نے عشق مجازی وچ اللہ کولوں جوانی اتھے ای منگ لئی تے اکھاں دی روشنی وی۔ روز قیامت نوں زلیخا انھی ہووے گی تے عمر وی اونی ہووے گی جنی اس دی بڑھاپے وچ سی۔

مولوی غلام رسولؒ عالمپوری ہوراں دے قصے یوسفؑ زلیخا دے پچھن مینوں بہت ای پسند آئے جہناں مینوں بھر بھاوت کیتا ہے۔ پنجابی وچ ایس قصے دے آون نال عشقیہ قصہ کاراں نوں ڈھا وی گئی تے سٹ وی وجی۔ جس دا صدقہ اسلامی شرع شریعت دا پرچار ہون لگا سی اتے پورن بھگت، بھرتری ہری راجا پریش چندر، راجا رسالو تے گوپی چند ورگے قصے پنجابی وچ آئے۔

قصہ یوسفؑ زلیخا دے کرتا مولوی غلام رسولؒ عالمپوری ہوراں دے جیون تے رچنا دا جے تنقیدی مطالعہ کریئے تاں سانوں پتا لگدا ہے کہ مولوی صاحبؒ نے اپنے انداز بیان تے قصہ کہانی نوں توڑ مروڑ کے دوجے شاعراں وانگ نہیں کیتا۔ سگوں کہانی نوں بڑی سرل تے سادہ رکھیا۔

تے بیان نوں دریا دی روانی نالوں وی کتے تیز رفتار رکھیا تاں جو ایہدے مطالعہ کرن والے سادھارن دل و دماغ والے سامعین اردو تے فارسی دے شعراں تے کہانی دے بولاں نوں سمجھ سکن تے آنندی مان سکن۔ ایہو ای فعل قصہ کار دا کرتو (Aim) ہوندا ہے۔ زلیخا دا یوسفؑ نوں سفنے وچ ویکھ کے

عاشق ہونا تے اوہدا ناں تے تھاں جاننا ضروری بن جاندا اے۔ اور زلیخا دا
یوسفؑ دے بھلیکھے عزیز مصر نال نکاح ہونا دل نوں ہول دین والیاں دکھانت
لئی گھٹناواں تے زلیخا دیاں وچھوڑے دیاں ولکھیاں ماڑیاں گھٹناواں ہن۔ اصل وچ
قصے دا مول آدھار بڈھے شاہ (عزیز مصر) دا نوجوان خوبصورت عورت زلیخا نال
بے جوڑ بیاہ ہے جس وجہ نال زلیخا اپنے پتی توں بیزار ہو کے خوبصورت غلام
نال پیار دیاں پینگھاں پان لگ پئی۔ اک شادی شدہ عورت دا اپنا پتی ہوندیاں
ہویاں اپنے ورگ دی عورت زلیخا دا اپنے غلام نال شادی کرنا پر سماج اہروار
دے ودھ کردا ہے۔ پر کجھ کراماتی گھٹناواں جوڑ کے اسلام وردودھی کھلے پیار دی
اجازت نوں رب دی تھاپنا زلیخا دا یوسفؑ نال پیار دس کے عزیز مصر دی
موت پچھوں اوہدا یوسفؑ نال بیاہ کروا، اوس گھٹنا نوں اسلام دے پرچار دائرے
وچ نہیں لیاندا سگوں اس نوں پوتر قرار دے کے سب توں وڈا ہون دا مان بھی
بخشیا گیا۔ ایہو ای مولوی عالپوری صاحبؒ دی خوبی ہے۔

قصے وچ درج واقعات دی لڑی اس طرح ہے کہ قصہ یوسفؑ زلیخا
(بحر العشق) تعریف رب تے حضرت محمدﷺ صاحب دی۔ ساتھیاں (صحابہ کرامؓ)
تے ولیاں دی صفت، سورہ یوسفؑ، قرآن شریف دی وڈیائی، بانگ دین والے
دی شان، یوسفؑ دا سفنا، بھراواں ولوں قتل دا ارادہ، حضرت موسیٰؑ تے
ابلیس، چار چیزاں سننے بارے پچھ پرتیت، یوسفؑ دا بھائیاں ہتھے چڑھنا،
یوسفؑ دی بھین دا سفنا، یوسفؑ جنگل وچ، یوسفؑ دا کھوہ وچ پینا، پیو اگے
یوسفؑ دے بھائیاں دا رونا دھونا، چولا ویکھ کے یعقوبؑ دی حالت، بھگیاڑ نوں
پیو کول لیاونا، کرواناں دا کھوہ کول آونا، بھائیاں دا یوسفؑ نوں ویچ جانا،
حضرت یوسفؑ دا ماں دی قبر اتے رونا، کئیاں شہراں وچ اپڑنا، اخیر نیل دے

کنڈھے پجنا ، مصر اپڑنا ، دوجے دن لوکاں دا پھر آونا ، دیدار دا تیجا دن ، یوسفؑ دی نیلامی ہونا ، یوسفؑ دے درشن لئی بادشاہ دا آپ آنا ، بی بی بازغہ دا آونا ، زلیخا دا ورتن ، بی بی زلیخا دی شادی ، شادی توں بعد ، یوسفؑ دے درشن ، محل وچ بلانا ، حضرت یوسفؑ دا پیغمبر ہونا ، زلیخا دا محل بنانا ، یاری دیاں چار صفتاں ، زنانیاں دا مکر ، یوسفؑ دا قید ہونا ، زنا کار دا حال ، یوسفؑ دا سفنے جانچنا ، یوسفؑ دی اک اُٹھ سوار نال ملاقات ، عزیز مصر دا سفنا ، حضرت یوسفؑ دا آزاد ہونا، حضرت یوسفؑ مصر دے بادشاہ بنے ، زلیخا دا حال ، یوسفؑ دے بھراواں دا حال ، حضرت یوسفؑ دا ندی کنارے بیٹھنا ، بھراواں دا مصر پجنا ، کوچ کرن دی نیت ، بنیامین نال ملاقات ، مورتاں والے محل وچ دوتواں بھراواں دی ملنی ، زوانن مصری دی کتھا ، بھائیاں دی واپسی ، یوسفؑ نال ملن دی آس ، عزیز مصر نوں خط لکھنا ، حضرت یوسفؑ دا خط نوں پڑھنا ، سلائی نال چھٹے دا بولنا ، کرتے دا حضرت یعقوبؑ ول لیاؤنا ، حضرت یعقوبؑ دا مصر پجنا تے حضرت یوسفؑ نوں ملنا ، حضرت یوسفؑ دی زلیخا نال ملنی، بھراواں دا یوسفؑ نوں سجدہ ، حضرت یعقوبؑ دا مصر وچ گھر بناؤنا ، حضرت یعقوبؑ دا دیہانت نئے مصر دا مڈھ آکھو کو نیم ورش ، سچائیاں سمجھ چنتا دا ورتن کیتی ہے اتے کوی نے زلیخا دی موت ایویں ورتن کیتی ہے۔

○ مولا بخش کشتہ (مرحوم) محقق، نقاد

مولوی غلام رسولؒ

نام مولوی غلام رسولؒ ، پیو دا ناں میاں مراد بخشؒ قوم دے گجر ، عالم پور کوٹہ تحصیل دسوہہ ضلع ہوشیارپور دے وسنیک۔

ڈھائی تن سال دے سن کہ ماں مہتر ہو گئے۔ پیو نے ایہناں نوں دُدھ پلان لئی اک بکری لے لئی۔ جاپدا اے ایہہ جماندرو نیک تے اللہ والے سن۔ بال پنے وچ ایہناں دا نام "نتھو" مشہور سی۔

ایہناں نیڑے پنڈ علڑیاں دے مولوی محمد عثمان کولوں اردو ، فارسی ، عربی پڑھی۔ چھوٹی عمرے پیو نال گائیاں مہیاں چراندے تے گوجراں دا کم کردے رہے۔ جد تعلیم توں وہلے ہوئے تے عالم پور دے نیڑے پنڈ میر پور وچ پرائمری سکول دے مدرس ہو گئے۔ فیر شعر تے تصوف دے استغراق سیوں ایہہ جھڈ کے پنڈ آ گئے تے مسجد دی امامت وعظ ، نصیحت تے درس تدریس دا کم کردے رہے۔

سولاں ستارھاں ورھے دی عمر وچ ایہناں نوں شاعری دا شوق ہویا۔ پہلے پہل ایہناں کجھ چھوٹے قصے چوپٹ نامہ ، مسئلہ توحید ، سی حرفی ، سسی پنوں وغیرہ لکھے تے فیر ۲۲ ورھے دی عمر وچ ۸۲۰ صفحے دی چوکھی موٹی کتاب داستان صاحب قران امیر حمزہؓ لکھی جو تن جلداں وچ چھپ کے ڈھیر مقبول ہوئی تے اوہدے چار سال بعد یوسف زلیخا دا قصہ لکھیا تے اوس دا قرآنی نام "احسن القصص" رکھیا۔ ایس وچ ایہہ فرماندے ہن:-

احسن القصص وھر نام قصے دا میں لکھیا تن واری
پورا سال ہویا تصنیفے ، نال رہے دی یاری

لفظ "احسن القصص" دے عدد تن واری لکھ کے جمع کریئے تے مجموعی عدد ۱۲۹۰ بن دا اے تے ۱۲۹۰ھ ایہناں دا لکھت سال اے۔ ایس توں جاپدا اے کہ ایہ فنِ تاریخ دے چنگے جانو تے عالم سن۔

ایہناں اپنا اہم اصول ایہہ بنایا ہویا سی کہ نماز ، رب دی یاد ، ورد وظیفہ تے وعظ نصیحت توں جو ویلا وہل ملدا ، ایہہ حجرے دا بوہا بند کر کے ایکانت وچ بیٹھ کے شعر لکھدے رہندے۔

کہندے ہن کہ اک واری ایسے طرح حجرے دا بوہا بند کر کے اندر بیٹھے سن کہ پنڈ دا کوئی بندہ اودھروں لنگھیا۔ اوس نے سبھاؤ کی بوہے دی درز وچوں اندر جھات ماری تے اوس نوں انج جاپیا جویں مولوی صاحبؒ دے کول کوئی الھڑ مٹیار بیٹھی اے۔ اوس پنڈ دے کجھ ہور لوکاں نوں کن سن وچ دسیا۔ اوہ وی ویلے دی ٹوہ وچ رہے۔ اوہناں اک دن حجرے دا بوہا بند ویکھ کے اندر دھیان ماریا تے اوہناں نوں انج اشکارا پیا جویں اندر کوئی حور پری بیٹھی ہووے۔ اوہناں بوہا کھڑکایا۔ مولوی صاحبؒ نے بوہا کھولیا تے پچھیا کیہ گل اے؟ لوکاں آکھیا اندر تہاڈے کول کوئی نامحرم تیویں بیٹھی اے ، اوہ کون اے؟ مولوی صاحبؒ نے فرمایا اندر کوئی نہیں تہاڈا وہم اے۔ اوہ نہ منے۔ اندر جا کے چنگی طرح ویکھیا بھالیا تے معلوم ہویا کہ نرا نظر دا دھوکھا ای سی۔ ڈاڈھے پھکے پئے تے ہولے ہو کے مڑ گئے۔ پر ایس گل دی چوبھ رہی کہ ایہہ قصہ کیہ اے؟ آخر مولوی صاحبؒ نے اوہناں دا وہم دور کرن لئی دسیا کہ میں اج کل یوسفؑ زلیخا دا قصہ لکھ رہیا ہاں تے بی بی زلیخا آپ آ کے اصل حال لکھوا جاندی

اے۔ ایس توں لوکاں دے دلاں وچ ایہناں دی عزت آور ہوروودھ گئی تے ایہناں نوں ولی اللہ تے درویش منن لگ پئے۔

جویں مولانا رومؒ نوں شمس تبریزؒ نال پیار سی یاں جویں لاہور دے مشہور درویش شاہ حسینؒ نوں مادھو لال نال پیار نہیں سگوں عشق سی ، اوسے طرح ایہناں نوں اپنے شاگرد روشن علی نال گوڑھا پیار سی۔

روشن علی قوم دا سید سی۔ چنگے حسب نسب تے خو خصلت والا گبھرو۔ ایہناں کولوں ڈھیر چر پڑھدا رہیا۔ جد پیٹ دے دھندے مجبور کیتا ، اوس نابھہ جا کے نوکری کر لئی۔ پر لگی پریت ٹٹ نہ سکی۔ جد ویہل یاں چھٹی ملدی اوہ آکے مل جاندا تے محبت دے الھے زخماں نوں ہرا کر جاندا۔ ایہناں اوس دی عالم پور آوند نوں پکا کرن لئی اوس دا ویاہ عالم پور دے اک سید گھرانے وچ کر دتا پر ایہہ تدبیر الٹی پئی۔ اوہ ووہٹی نوں لے کے ملوہ (نابھہ) چلا گیا تے ڈھیر چر شکل نہ وکھائی پر خط پتر لکھدا رہیا۔ اک واری اوہدا خط آیا کہ میری تے ووہٹی دی اجوڑ ہو گئی اے۔ آپ اوس ویلے اکھاں دی پیڑ نال بے حال سن۔ خط سن کے اکھاں دی پیڑ دیاں تراٹاں بھل گئیاں۔ اوسے ویلے اٹھ کے پنڈ دے جانی موچی دی ہٹی تے آگئے تے شعراں وچ بہت اک درد تے سوز بھریا خط لکھوایا ، جس دا اک اک لفظ کانی تے کاتی دا اثر رکھدا سی۔

ایہناں دا مزار عالم پور کوٹلہ وچ پکا بنایا گیا جتھے پنجاب دی ونڈ توں پہلاں ہر سال ۱۵،۱۶،۱۷ ہاڑ نوں عرس ہوندا رہیا۔

ایہناں دے کلام وچ سادگی، رس ، لوچ ، روانی ، سوز تے اثر ڈھیر اے۔ ایہناں دیاں چھپیاں لکھتاں چوں چوپٹ نامہ ، مسئلہ توحید ، چٹھی ہیرے

شاہ ، چٹھیاں سید روشن علی ، سی حرفی سسی پنوں ، داستان امیر حمزہ تے احسن القصص ہن جہناں وچوں احسن القصص (یوسفؑ زلیخا) تے چٹھیاں خاص کر ودھیرے مشہور ہن۔

یوسفؑ زلیخا دا قصہ مولوی صاحبؒ دا شاہکار اے۔ عربی فارسی دے لفظ بڑی روانی تے آزادی نال ورتے ہن۔ قلم وچ بڑا زور تے روانی اے۔

نویں چڑیل ، پرانی آفت ، تن ہلکا ، رگ بھاری
دوہرا قد ، اکرا چڑا ، موٹھک دیہی ساری
تن پتا تے ٹیلیاں بڑیں ، زلفاں تے چٹیائی
بھری فریبوں ، خالی زوروں ، طاقت بدن نہ رائی
عمر بڑی تے آس چھوٹیری ، قدم نکے دم لے
وال سدھے تے وٹنیاں ہڈیں ، بے وس جوڑ گئے
اچے ہڈ تے نیویاں گھاں ، تن منقوش جریدہ
مڈ دل وانگ ترکلے قامت ، پر وچ چکن کشیدہ

دائی زلیخا نوں اپنے دل دا روگ، عشق دی گجھی گل دسن لئی آکھدی اے۔

کون ہندہ ، کس کیتیوں ہندی ، اے فرزند پیاری
تے اوہ رنگت رخ تیرے دی کس نے لئی گوھاری
کس دیاں زلفاں کنڈیاں ہو ہو دل تیرے وچ پھسیاں
کس دے غموں دو چشماں نازک رہن سرشکوں رسیاں
صاعق برق دنداں تھیں کس نے تیں پر شعلے جھاڑے
ایہہ سینے وچ دس زلیخا کس نے زخم اگھاڑے
دس زلیخا رکھ نہ پردہ کراں تیری غم خواری

تے بے حال نہ کہیں زبانوں کون کرے ہتھ کاری
میرے نالوں ودھ پیاری کون کوئی ہے تیری
تیجا ہور نہیں وچ کوئی میں تیری توں میری
بھید دلے دا پھول پیاری کر کاری دکھلاواں
جے اوہ پنچھی چوگا پایا تیرے دام پھساواں

زلیخا اپنی قسمت نوں۔

ظالم طالع نال قریاں ، میتوں پٹ گوایا
ناہیں اگے پچھے جوگی ، دکھیں درد ودھایا
مچھی نوں ہتھ پاون لگی ناگ میرے ہتھ آیا
توڑن لگی پھل گلابوں ، کنڈے زخم لگایا
مرہم دھری دلے دے زخمے ساڑ وتا ہو سارا
کراں علاج تلاش نقھاویں درد لگا سر بھارا

زلیخا یوسفؑ نوں مخاطب کرکے کہندی اے۔

اے دلدار کنداں والیا محبوبا میں واری
تیرے ناز کرشمیاں اتے میں قربان بے چاری
جیون جوگیا جو کجھ ہو گیا سن لے درد کہانی
جے نہ موئی میں مرجانی توں مت خام چھانی
میں پر تیریاں درداں باجھوں بے اک گھڑی وہانی
منصب عشق حرام میرے پر تے میں جنڈیاں کھائی
جس دن دا وچ سفنے میں تے گھت گیوں چھکارا
تس دن دا طوفان اکھیں تھیں کھل پیا سو یارا

عشق بارے لکھدے نیں:-

عشق ہتاں تن دشمن دل دا تے دل دشمن تن دا
ویری نال پیا وس ویری واسا خار چمن دا
عشق ہتاں دل مردہ غافل ، کس گنتی وچ آوے
عشق والاں نوں صقل غماں تھیں کر شمشیر دکھاوے
عشق اندھیری جاں سر جھلے ، کھاون جگر ہارے
خودی تکبر من غرورت ، جان پلک وچ مارے
عشق کرم دا قطرہ ازلی تیں میں دے وس ناہیں
اکناں لبھدیاں ہتھ نہ آوے اکناں دے وچ راہیں
آتش عشق دکھاں دا دوزخ ، جل بل ہو انگیارا
ہو کے اگ سما وچ آتش ، تاں پاویں چھٹکارا

قصہ یوسف زلیخا دے لکھن بارے لکھدے نیں:-

میں پروردہ عشق سخن دا جاں غفلت وچ آیا
مدت وچ حجاب غماں دے ، میرا وقت وہایا
ڈونگھے زخم جگر دے رڑکے ، ہو ہو انت پرانے
چا ہتھ تیغ جفاکش برہوں ، ڈھا کھڑا سرہانے
دریاواں دیاں لہراں وانگوں ، نین کھلے پرنالے
ڈب ڈب گئے غماں دے بیڑے ، بھرے مصیبت والے
غرق گئے دی غفلت خوابے آپ سروں ویہہ چلیا
جاگ پیارے ! کیڈک ستوں ، عشق سیتا گھیا
تپدیاں اکھیں ، جگر تڑفدا ، اٹھیا بھڑ واہیا
دل تھیں نور چمکدا پایا ، یوسف نظریں آیا

چٹھیاں ہیر وارث دی بحر وچ ہن۔ نمونے دے کجھ شعر۔

رو رو لکھے چٹھے درد بھریئے ، چا لئیں پردیس دے واسیاں دا
پھیرا گھت پرائیاں جناں تے ، چل پچھ لے حال اداسیاں دا
اک حال پچھے سڑدے کالجے نیں سڑنا رونئیاں جوئیں اکواسیاں دا
لے جاسکھ سنبھوڑا دکھ والا ، اکھیں روندیاں دید پیاسیاں دا

O

سانوں رہی اڈیک توں نہ آیا ، اساں بہت مصیبتاں جھلیاں او
آہیں درد بھریاں ساڈے کالجے تھیں تیرے ماہوے تے چڑھ چلیاں او
اسیں وانگ پردیسیاں دیس اندر ، کھوے دلیں تساں کوناں ملیاں او
مڑ ہو بڑ پردیسیا میریا لو ، تیرے باجھ : اساں تسلیاں او

ایں چٹھی دے ایسے طرح ۹۵ مصرعے ہن تے اوہ آپ لکھدے ہن۔

"جاننا چاہیے کہ یہ نامہ تاریخ ۸ محرم ۱۳۰۰ھ
مطابق کاتک سمت ۱۹۲۹ب بروز شنبہ بوقت نیم روز جالی
موچی کی دکان پر بیٹھ کر حالتِ درد چشم لکھا گیا۔"

"سسی پنوں" دا اک بند۔

ت تیرے دو نین تتی دے رت ویہندے پرنالے
کھڑی پکارے کر کر نعرے دکھ پا گئے ہوت رذالے
نہ چھڈ جائیں پنوں یارا مینوں آ مڑ لے چل نالے
لے پیغام غلام رسولا میرے یار دے کریں حوالے

ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد
ڈائریکٹر، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

حضرت مولوی غلام رسولؒ

احسن قصے دا احسن شاعر

عجیب اتفاق اے کہ ساڈے بہت سارے کلاسیکی شاعراں دیاں جنم تے وفات دیاں تاریخاں بارے لکھاریاں نے یاں تے اٹے سٹے توں کم لیا اے تے یاں فیر تاریخاں بارے "نامعلوم" دا لفظ لکھ کے اپنے موڈھیاں توں ذمے داری دا بھار لاہ کے اک پاسے رکھ کے اپنے آپ نوں عمدہ بریٰ سمجھ لیا اے۔ ایہدے نال نال کجھ مثالاں ایسیاں وی نیں جہناں وچ شاعر دی اپنی دسی ہوئی تاریخ نوں وی صحیح پڑھن دی زحمت گوارا نہیں کیتی گئی۔ کجھ ایسو جیہا جتھ مولوی غلام رسولؒ عالمپوری ہوراں نال وی ہویا اے۔ مولا بخش کشتہ ہوراں دے بقول مولوی صاحبؒ نوں سولاں ستاراں ورھیاں دی عمر وچ شاعری دا شوق ہویا۔ پہلے پہل کجھ چھوٹے قصے چوپٹ نامہ، مسئلہ توحید تے سی حرفی سی پنوں لکھے۔ ۲۲ ورھیاں دی عمر وچ داستان امیر حمزہؓ لکھی جہڑی تناں جلداں وچ اے۔ ایس توں کوئی چار ورھے مگروں ۲۶ ورھے دی عمر وچ قصہ یوسفؑ زلیخا لکھیا تے ایہدا ناں قرآن دے دسے ہوئے ناں دے مطابق احسن القصص رکھیا۔ اوہناں نے احسن القصص دا مادہ تاریخ خود انج بیان کیتا اے:

احسن القصص دھر نام قصے دا میں لکھیا تن واری
پورا سال ہویا تصنیفے نال رہے دی یاری

"احسن القصص" دے اعداد تن واری لکھ کے ایہناں دے عدد جمع کر لیئے تے مادہ تاریخ ۱۲۹۰ ہجری بن دا اے۔ جے کشتہ ہوراں دی ایہہ گل من لیئے کہ آپ نے احسن القصص ۲۶ ورھیاں دی عمر وچ لکھی تے ۱۲۹۰ ہجری وچوں ۲۶ خارج کر دین نال مولوی صاحبؒ دا جنم ورھا ۱۲۶۴ہجری بن دا اے۔ حالانکہ مولوی صاحبؒ نے خود لکھیا اے کہ اوہناں نے داستان امیر حمزہؓ دا کجھ حصہ پندراں سال دی عمر وچ لکھیا سی تے باقی داستان ۲۰ ورھیاں دی عمر وچ مکمل کیتی اے۔

جاں میں اس فرمائشوں مڑ ہتھ قلم لئی
ویہہ برساں تھیں تداں نوں عمر وہا گئی

پتہ نہیں کشتہ ہوراں کہڑے تحقیقی اصول مطابق مولوی ہوراں دے اپنے لکھے ہوئے نوں غلط متھ کے اوہناں دی شاعری دی ابتدا سولاں ستاراں ورھے دی عمر وچ تے داستان دی تکمیل ویلے اوہناں دی عمر ۲۲ ورھے قرار دے دتی اے۔ اسیں مولوی صاحبؒ دے بیان نوں ای ٹھیک من دیاں ہویاں اوہناں دے جنم ورھے دا نکھیڑا کراں گے۔ داستان امیر حمزہؓ شاعر دے اپنے بیان مطابق ۱۲۸۶ہجری مطابق ۱۸۶۹ء نوں مکمل ہوئی۔

تے اج ہجری سن ہے دو سو اک ہزار
ہور چھیاسی سمجھ توں آیا وچ شمار
ماہ اپریل انتویں اٹھ سو اک ہزار
سن انہتر عیسوی گزریا وچ شمار

ہن جے ۱۲۸۶ہجری مطابق ۱۸۶۹ء وچوں ۲۰ ورھے خارج کر دیئے تے مولوی صاحبؒ دا جنم ورھا ۱۲۶۶ ہجری مطابق ۱۸۴۹ء نکل آوندا اے

تے ایہو تاریخ درست اے۔ وفات بارے وی سب لکھاری ایس گل تے متفق نیں کہ مولوی صاحبؒ دا وصال ۴۳ ورھیاں دی عمر وچ ۱۳۰۹ ہجری / ۱۸۹۲ء وچ ہویا۔ جدوں کہ کشتہ ہوراں ایہناں دی عمر ۴۵ ورھے دسی اے جہڑی تحقیق پچھوں غلط اے۔ مولوی صاحبؒ دا جنم موضع عالم پور دسوہہ ضلع ہوشیار پور وچ ہویا۔ والد صاحب دا ناں چودھری مرلو خش سی جہڑے ذات دے گجر سن پر اپنے سے دے چنگے عالماں وچ شمار ہوندے سن۔ مولوی غلام رسولؒ ہوریں اپنے تھاں ٹکانے بارے خود دس پاندیاں ہویاں داستان امیر حمزہؒ وچ لکھدے نیں۔

عالم پور وچ دوستو عاجز دی گزران
شرق ندی بیاس تھیں اک کوہ پندھ عیان

ابتدائی تعلیم اپنے والد کولوں حاصل کیتی تے بعض روایات موجب بعد وچ چشتیہ نظامیہ سلسلے وچ بیعت ہو کے باطنی علوم توں مالا مال ہوئے۔ تدریس دے شعبے نوں روزی دا ذریعہ بنایا پر خوددار اینے سن کہ کدی کسے دی غلامی قبول نہیں کیتی۔ اک واری سکولوں فارغ ہون توں بعد آپ پنڈ جا رہے سن۔ پچھوں سکول دا انسپکٹر آ گیا۔ اوس مولوی صاحبؒ دے پچھے بندہ گھلیا تاں جے اوہ اوہناں نوں بلا لیوے۔ مولوی صاحبؒ نوں انسپکٹر دی ایہہ حرکت پسند نہ آئی۔ اوسے ویلے کاغذ پھڑیا تے کجھ شعراں وچ استعفیٰ لکھ کے گھل دتا تے پرت کے سکول نہ گئے۔ ایس توں بعد پنڈ دی مسجد دی امامت سنبھال لئی تے بالاں نوں قرآن دی تعلیم دین لگ پئے۔

بعض تذکرہ نگاراں نے لکھیا اے کہ مولوی صاحبؒ دی طبیعت وچ اینی روانی سی کہ جدوں شعر لکھن بیٹھدے ، اکو نشست وچ سینکڑے شعر لکھ

لیندے سن۔ چوپٹ نامہ ، مسئلہ توحید تے سی حرفی سکی پنوں ورگیاں لکھیاں لکھیاں لکھتاں آپ دے ابتدائی دور دی تخلیق نیں ، پر جہوی شہرت داستان امیر حمزہؒ نوں ملی اوہ ایہناں وچوں کے لکھت نوں نہیں ملی۔ داستان امیر حمزہؒ توں بعد جدوں احسن القصص ورگا تخلیقی شاہکار سامنے آیا تے ایہہ امیر حمزہؒ دی داستان نوں کٹ گیا۔ نکے نکے قصیاں توں لے کے احسن القصص تک دا سفر دسدا اے کہ آپ دے شعری شعور نے بڑی تیزی نال چنگلی دیاں منزلاں طے کیتیاں۔

احسن القصص دے ناں تے قرآن پاک وچ حضرت یوسف علیہ السلام دا واقعہ موجود اے پر مولوی صاحبؒ نے قرآن پاک توں علاوہ ہور کئی کتاباں توں وی استفادہ کیتا اے۔ ایہناں کتاباں وچ تفسیر امام غزالیؒ ، مولانا عبدالرحمن جامیؒ دا یوسفؑ زلیخا تے توریت شامل نیں۔ مولوی صاحبؒ نے ایہناں کتاباں دا ذکر خود انج کیتا اے:۔

ایہہ تفسیر غزالیؒ وچوں اکثر مطلب پائے
حال زلیخا، جامیؒ کولوں جیوں سننے وچ آئے
موسیٰؑ دی توریت جو اجکل ہے مشہور اتھائیں
بعض اعانت اس تھیں پکڑی دیکھ مطابق جائیں
پر جو وچ کتب اسلامی کاسں پتا نہ پایا
حرف اجیہا وچ بیانے میں نہ مُول لیایا

مولوی صاحبؒ نے اپنے کولوں نہ تے کوئی واقعہ داخل کیتا اے تے نہ ای کوئی واقعہ گھٹایا اے۔

۔اوہناں نے ایس نوں صرف اک عشقیہ

قصہ سمجھ کے ای نہیں نظمایا (جس طرح کہ تاریخ ادبیات مسلمانانِ پاک و ہند دی جلد ۱۳ ، ص ۳۷۷ تے دعویٰ کیتا گیا اے) بلکہ ایس نوں نظم کرن دیے اوہناں دے سامنے قرآنی تعلیمات دی اوہ روح سی جہڑی ایس واقعے دی بنیاد اے تے اوہ نیکی تے برائی دیاں طاقتاں دا مقابلہ تے آخر نیکی دی جت دا بیان۔ اک پاسے یوسف علیہ السلام دے بھرا نیں جہڑے بغض ، حسد ، دشمنی تے ظلم دے نمائندے بن کے وکھالی دیندے نیں تے دوجے پاسے ، یوسف علیہ السلام صبر ، توکل ، برداشت تے وفا دے پیکر بن کے وکھالی دیندے نیں۔ وتی وتی مُل وِکدے نیں پر ذرا جنا شکوہ زبان اتے نہیں لیاندے۔ زلیخا دے آکھے نہ لگ کے جیل دیاں سختیاں برداشت کرنا قبول کر لیندے نیں پر زلیخا دی دعوت اتے انسانیت دے مقام توں تھلے ڈگنا گوارا نہیں کردے۔ اوہناں دی ایس پاکبازی ، سچائی تے نیکی دا اعجاز اے کہ اوہناں دی گواہی دین لئی اک معصوم بچہ بولن دی طاقت حاصل کر لیندا اے۔ ڈاکٹر وحید قریشی ہوراں قصے دے ایسے پہلو نوں مکھ رکھ کے لکھیا اے:

"اصل وچ مولوی صاحبؒ صوفی بزرگ سن۔
اوہناں نے یوسفؑ زلیخا دے قصے نوں اپنے صوفی خیالات دا وسیلہ بنایا اے۔ جتھے قصے نوں سوکھی طرح چھڈ کے دینی پرچار کر سکدے سن ، اوہناں فرق نہیں کیتا۔ زندگی بارے نِت بنائے مقولے ، چنگیاں دیاں گلاں دا ست کڈھ کے دسنا ، نیکی دی تلقین تے اپنا آپ مار کے اصولاں نوں چا لین دا درس ایس قصے وچ مولوی صاحبؒ نے چنگی طرح دسیا اے۔"

ایہہ قصہ مولوی غلام رسولؒ توں وکھ ہور کئی شاعراں نے وی لکھیا اے پر مولوی غلام رسولؒ دا انداز ایہناں ساریاں ناں وکھرا تے نویکلا اے۔ مولوی صاحبؒ دے ایس قصے دی ابتداء ای دوجیاں ناں منفرد انداز وچ ہوندی اے جہدوں ایس قصے دا دیباچہ کیہا جاندا اے۔ ایس دیباچے نوں پڑھدیاں ای ایہہ احساس ہون لگ پیندا اے کہ مولوی صاحبؒ نے ایس قصے راہیں حقیقت وچ اپنے اندر دے لعو نوں باہر کڈھن دی کوشش کیتی اے۔ مولوی صاحبؒ دے سینے دے اندر جہڑا لعو موجود سی اوہدا سبب کوئی مجازی عشق نہیں سگوں اوہناں دے اندر اک صوفی تے درویش دا دل سی تے اوس دل اندر عشقِ حقیقی دا لعو سی جہنے اوہناں دی زندگی نوں سوز و گداز دی اوہ دولت بخشی سی جہڑی کسے کسے نوں نصیب ہوندی اے۔ اوہناں دے خیال موجب کائنات دی تخلیق دا سبب عشق دا اوہ جذبہ سی جہدی پچھان شہود، وجود تے خصوص جیاں استعاریاں راہیں کیتی جاندی اے۔ احسن القصص دے دیباچے دے مطالعے توں بعد قصے دیاں رمزاں اپنے آپ پڑھن والے اتے کھلدیاں جاندیاں نیں تے جے ایس دیباچے نوں اوکھا سمجھ کے کتاب ناوں علیحدہ کر دتا جاوے تے فیر ایس قصے دے بے شمار مقامات ایسے سامنے آوندے نیں جتھے پڑھن والا رک جاندا اے تے سوچاں دے گھمن گھیر وچ گواچ کے رہ جاندا اے کہ مولوی صاحبؒ نے چنگے بھلے قصے وچ چلدیاں چلدیاں خورے روڑے کیوں اٹکا دتے نیں۔ ایس حوالے نال مولوی غلام رسولؒ دی احسن القصص دا دیباچہ اک "کلید" یعنی کنجی دی حیثیت رکھدا اے جہڑا قصے دے وچ آون والے صوفیانہ وچاراں نوں سمجھن وچ قدم قدم تے مدد دیندا اے۔ ایس پکھوں ویکھئے تے مولوی صاحبؒ دا ایہہ شاہکار پنجابی شاعری دے میدان

وچ اپنی نوعیت دا منفرد ادب پارہ اے جہڑا ایس انوکھے طریقے نال شروع ہوندا اے۔ کمال ایہہ اے کہ ایہدے وچ اجہی مقناطیسیت اے کہ پہلا شعر ای پڑھن والے نوں ایس طرح متاثر کر جاندا اے کہ پڑھن والا ہر شے توں بے نیاز ہو کے روحانی جیہا لطف محسوس کرن لگ پیندا اے۔

عشق بھنا اخلاص نہلایا ، رنگیا رنگ شہودی
صدق صفا دی آب ہوائیں پلیا وچ خوشنودی
برگ و برگ ارادت ازلی ، نور رچایا ہویا
محویت دے خمر طہوروں نشہ چڑھایا ہویا
افضل اطہر اکمل انور جیں وچ سب وڈیائیاں
عدم تکلف والیاں جس تھیں ندیاں وہندیاں آئیاں
ازل ازالی ، ابد آبادی ، حمد دوام دوامی
وچ دربار وجوب غنا دے ایہہ سر سبز مدامی
کل مراتب ، حقی ، خلقی ، تنزیہی ، تشبیہی
مظہر حمد حمید حقیقی ، ایہہ مکشوف بدیہی

تے انسان دی حقیقت بارے انج دسدا پاندے نیں کہ کوئی گل لکی چھپی نئیں رہ جاندی۔ نہ صرف ایہہ دسیا اے کہ انسان دی حقیقت وچ کہڑے کہڑے عناصر شامل سن بلکہ انسان دی عظمت تے بلندی دی وی نشان دہی کر دتی اے کہ انسان نوں پیدائشی طور تے عظمت تے توقیر والا بنایا گیا اے۔ دنیا وچ آکے عظمت دی جائے ذلت دا شکار ہو گیا اے تے ایہدے وچ غلطی ایہدی اپنی اے تے ایہدے اخلاق ، کردار تے سوچ دی کمزوری اے۔ اگے چل کے ایسے گل نوں یوسفؑ تے زلیخا دے کرداراں راہیں واضح کیتا گیا اے۔

فرماندے نیں:-

تے ایہہ نسخہ چند اجزاواں وچ عناصر چارے
ناطقہ نفس قلب روح سِرّ وں خفی اخفی ایہہ سارے
خلق امر دیاں شاناں دے وچ تینوں ملی امیری
جاں نہ جان آفاق تے انفس تیں وچ ہے تقدیری
توں وچ خودی خودوں چھٹ وگیوں خود تھیں خبر نہ پائی
پھسیاں چھوڑ اڈیندیاں دے ول جھاک ایانیاں لائی
سب کجھ مالک دتا تینوں تے توں سب کجھ پایا
جو توں آپ تے اپنا پایا ، دیکھ کتھوں جتھ آیا
جہناں شیہاں دا خواہاں ہویوں سب تیرے وچ آئیاں
فقر غنا تیرے وچ وسدا ، وچے نور صفائیاں

مولوی صاحبؒ دی یوسفؑ زلیخا پڑھدیاں ہویاں ایہہ احساس ہوندا اے کہ اوہ وحدت الشہود دے قائل سن تے کئی جگہ اتے اوہناں نے ایس بارے اپنے وچاراں دا اظہار کھل کے کیتا اے۔ اگرچہ اوہناں دی شاعری وچ وحدت الوجود بارے وی بھرنویں انداز نال گل کیتی گئی اے پر اوہناں نے نوشہ گنج بخشؒ دی طرح وحدت الوجود دی ابتدائی منزل وحدت الشہود نوں ای قرار دتا اے۔ حقی گل وی ایہو اے کہ اک عام بندہ اپنے خالق تے مالک دی وحدت نوں اپنے محدود ذہن تے محدود مطالعے دے وچ رکھ کے سمجھن اتے مجبور اے ایس لئی اوہ اپنے آلے دوالے پھیلی ہوئی کائنات دی رنگا رنگی تے نظاریاں توں متاثر ہو کے اوہناں راہیں اوس ازلی ذات نوں پان دی کوشش کردا اے جہڑی ایہناں نظاریاں تے نظراں وچ جلوہ نما اے۔ مولوی صاحب نے کیوں جے

ایہہ قصہ عام لوکاں دے پڑھن سنن لئی لکھیا اے ایس لئی اوہناں نے وحدت دے تصور نوں سمجھان لئی تشبیہی اندازاختیار کیتا اے تے "شہود" دے حوالے نال "وجوُد" دی حقیقت دسن دا جتن کیتا اے۔ اسیں اپنی گل دی وضاحت لئی پہلے اوہناں دے شہوُدی نظریے بارے کجھ شعر درج کرلے آں تے اوس توں بعد وجودی نظریے دی تائید وچ کجھ شعر نقل کراں گے۔ شہوُد دے حوالے نال مولوی صاحبؒ لکھدے نیں۔

چت ول پیر دھرے رخ تیرا اپنی صفت دکھاوے
جاں توں خام جمال فروزاں، تینوں نظر نہ آوے
وحدانیت حق بدیکی، ملے شہوُد کمالوں
توڑ صوّر دی بند جو ناہیں، حاجت استدلالوں
ہر خوبی دا صاحب اوہا جس دا عالم سارا
غیر کیائے خوبی ڈٹھی، قصد جہدے ول بھارا
شیشہ صاف سیاہی ملیو، راز نہ چھپے کائی
چھوڑ نقاش ہزاراں نقشوں اک صورت گل لائی
ویکھیں نقش نقاشوں جانیں تے صانع مصنوعوں
خود ول دیکھ رقم پڑھ ساری آخر تیک شروعوں

ہن ذرا اوہناں دے کول وحدت الوجوُد دا رنگ ویکھو۔

توں شیشے وچ دریا ویکیں جوہر ہیں اوہ کاری
جیں وچ کل مطلوب جگت دیاں نوری لہراں جاری
جہناں مذاق سلیم پچھانن، خود شیرینی قندوں
صفرائیاں ہر تلخی جاپے، ہوون خلاص نہ ہندوں
یار جدا کد تیں تھیں غافل ہو ورلاڑا ناہیں
دعوی جھوٹھ قسم کرچھڈیں جھوُر سریں مت آئیں

آتش عشق دکھاندا دوزخ جل بل ہو انگیارا
ہو کے اگ سما وچ آتش تاں پانویں چھٹکارا

جتھے اوہ وحدت الوجُود دے قائل نیں اوتھے اوہ ایس بارے غلط نظریات نوں وی منطقی طریقے نال جھٹلاندے نیں۔

اثر حلُول اتحاد نہ سمجھیں تے نہ کیف بیانوں
جے پانویں حق پانویں جیونکر ہے منصوص قرآنوں
باجھوں حال نہ قال منافع قالی دا ہتھ خالی
ہو خالی سدواوے عالی ، ایہہ ہے طبع رذالی
داغ نہ گھٹ سفیدی اندر رنگ چڑھا کافوری
رنگ پذیر ایہی دل تیرا اصل جہدا کُلّ نوری

مولوی غلام رسولؒ دے ایس قصے دی اک اہم گل اوہناں دا تمہیدی انداز اے۔ اوہ ہر واقعے توں پہلاں اوس دی تمہید ضرور لکھدے نیں تے تمہید وی چنگی خاصی طویل ہوندی اے۔اوس توں بعد اوہ اصل واقعے ول آوندے نیں۔ ایس دی ضرورت اوہناں نوں کیوں محسوس ہوئی؟ ایس دا اک سبب تے ایہہ اے کہ ایس قصے تے عام رومانوی قصیاں وچ بڑا فرق اے۔ بالکل اوہو جہیا اک عام بندے دی گل وچ تے اک نبی دی گل وچ ہو سکدا اے۔ ایس قصے دا مرکزی کردار اللہ دا نبی اے تے نبی وی اوہ جہدا باپ وی نبی اے تے نالے اوہ حسن و خوبصورتی دا اجیہا پیکر وی اے جہدے اتوں دُنیا دی ہر خوبصورت شے واری جا سکدی اے۔ داستان یاں قصے دے اک عام ہیرو تے ایس ہیرو وچ اک قدرتی فرق موجود اے۔ چنانچہ اوس فرق نوں

سوچ تے احساس دی سطح اتے قائم رکھن لئی مولوی صاحبؒ نے ہر واقعے توں پہلاں لمی چوڑی تمہید بنھی اے تاں جے پڑھن والیاں دا ذہن پوری طرح پاکیزگی تے احترام دیاں حداں نوں قائم رکھ سکے۔ ایہدی اک واضح مثال مولوی صاحبؒ دے کلام وچوں ایہہ وی جا سکدی اے کہ اوہناں نے یوسف علیہ السلام یاں زلیخا بی بی تے دوجے کرداراں دا سراپا بیان کردیاں ہویاں عامیانہ پن قصے وچ داخل نہیں ہون دتا تے نہ ای کوئی اجیہا لفظ آون دتا اے جیہڑا نبی دی شان دے خلاف ہووے۔

مولوی صاحبؒ دا ایہہ کمال اے کہ اوہناں نے یوسفؑ دے حسن نوں پوری داستان وچ انج کھلار دتا اے جویں شمع اک تھاں رہ کے وی اپنی روشنی ہر پاسے کھلار دیندی اے تے اسیں ایس داستان وچ جو کجھ ویکھدے ، پڑھدے تے محسوس کردے آں ایہہ سارا کجھ یوسفؑ دے حسن دا ای کرشمہ اے۔ سراپا نگاری یقیناً اک مشکل فن اے۔ بڑے بڑے شاعر ایس میدان وچ گوڈے ٹیک جاندے نیں۔ چند شعراں بعد ای یاں تے اوہناں دی فکر دا گھوڑا اڑ جاندا اے تے یاں فیر اوہ محبوب دے سراپے دی آڑ وچ شعوری یاں غیر شعوری طور تے اپنے سفلی جذبیاں نوں پروان چڑھاون لگ پیندے نیں۔ اجیہے شاعراں دے مقابلے تے مولوی صاحبؒ دی فکر دا گھوڑا بڑا تیز رفتار اے پر ایہدے نال نال ادب تے احتیاط دا دامن ہتھوں نہیں چھڈدا۔ زلیخا نے جدوں دوجی وار خواب وچ یوسف علیہ السلام نوں ویکھیا ، اوس موقعے اتے مولوی صاحبؒ نے زلیخا دی زبانی یوسفؑ دا سراپا انج بیان کیتا اے:-

دَس جوانا نازیں بھریا رمزاں دے اُستادا
نوری صورت سیرت والیا رعنا سرو آزادا

مُحکم اندازا نیزو بازا شوخا تُند صیاوا
شاہشاہا بے پرواہا خوش قامت شمشاوا
سچ کلام صباحوں صادق صاف گوہر دی آبوں
روشن نوروں شیریں شہدوں خوشبو ناک گلابوں

ایسے طرح زلیخا بی بی دے حسن دا ذکر وی بڑے محتاط تے سلجھے ہوئے انداز وچ کیتا اے۔

اِک دُختر اس نام زلیخا پر انوار صفائی
حور لِس اسدیاں خدمت گاراں پریاں چیز نہ کائی

مولوی صاحبؒ نوں سراپا نگاری اتے عبور حاصل اے۔ جتھے اوہناں نے یوسف علیہ اسلام، بی بی زلیخا تے بازغہ دے سراپے الیکن وچ کمال وکھایا اے اوتھے بڈھی دائی دا سراپا وی اپنی مثال آپ اے۔ ایس کردار نوں ویکھدیاں ہویاں انج احساس ہوندا اے جویں مولوی ہوراں نے حنز تے نفرت دے خمیر توں ایس کردار نوں تخلیق کیتا اے۔ ایسے واسطے ایس کردار دے سامنے آوندیاں ای سانوں ہاسا وی آوندا اے تے نفرت دے جذبات کراہت دی صورت اختیار کر لیندے نیں۔

نویں چڑیل پرانی آفت تن ہاکا رگ بھاری
دوہرا قد اکہرا چہرا، موٹھک دیکی ساری
تن پیلا تے نیہاں نازیں، زُلفاں تے چٹیائی
بھری فریبوں خالی زوروں طاقت بدن نہ رائی
عمر بڈی تے آس چھوٹیری قدم ٹکے دم لے
وال سدھے تے ونگیاں ہڈیں بے وس جوڑ ھگے

ماس پرانے کاغذ والی صورت پائی ہوئی
پسلیاں دے دوہیں پاسیں مسطر لائی ہوئی
پنجر چھاتی منجر کاتی ہس گلے دا کھورا
ٹھوڈی یوڈی روڈی کھوڈی تے وچ عذر نہ بھورا

مولوی صاحبؒ نے بہت سارے دوجے شاعراں دی طرح ایس قصے لئی مثنوی دی فارم اپنائی اے۔ البتہ ایہہ گل اپنی جگہ ذکر دے قابل اے کہ اوہناں نے ہر اہم واقعے دی ابتداء فارسی وچ لکھیاں جان والیاں مثنویاں دی طرح کیتی اے۔ مثلاً۔

ع ساقی آب طہور طلب دا جام مزے بھر پائیں
ع ساقی آب نشہ دے تازہ دل دا روگ گواوے
ع اے ساقی بھر جام شراوں دے مخموراں تائیں
ع گھت وچ جام طلب دے ساقی دو گھٹ شوق شراہوں

مولوی صاحبؒ نے دوجے داستان نگاراں دی طرح جتھے موقع ملیا اوتھے اپنے علم و فضل دا دریا وگایا اے۔ ایس معاملے وچ وارث شاہ تے مولوی غلام رسولؒ اکو بیڑی دے سوار وکھائی دیندے نیں۔ فرق دوناں وچ اینا کو اے کہ وارث شاہ نے اپنے علم و فضل نوں تفصیل نال بیان کیتا اے جدوں کہ مولوی صاحبؒ نے اوہو ای گلاں جامع تے مختصر انداز وچ آکھ دتیاں نیں۔ مولوی صاحبؒ دے علم و فضل دے حوالے نال فلکیات، طب، نجوم، موسیقی تے تصوف دے مضموناں دا ذکر کیتا جا سکدا اے۔ جے ایہہ آکھیا جاوے کہ جس دور وچ مولوی صاحبؒ نے ایہہ قصہ لکھیا اوس دور دے ہر شاعر کول ایہہ مضمون کسے نہ کسے حد تیکر موجود نیں تے غلط نہ ہووے گا۔ پر فرق

ایہہ اے کہ دوجے شاعراں نے ایہہ مضمون روائتی انداز نال بیان کیتے نیں۔ ایہناں دے مقابلے تے مولوی صاحبؒ دی علمی سیانف دی داد دتیوں بغیر نہیں رہ سکدا۔ ستاریاں دے بارے وچ مولوی صاحبؒ دا مطالعہ تے مشاہدہ کنا وسیع تے گہرا سی، ایہدے لئی اوہناں دے صرف ایہہ پنج شعر ای کافی ہون گے۔ زلیخا بی بی نے جدوں پہلی وار خواب وچ یوسف علیہ السلام نوں ویکھیا تے اوس ویلے ستارے زلیخا دی قسمت اتے کنج اثر انداز ہوندے نیں، ایہدے بارے، مولوی صاحبؒ کولوں سنو۔

بزم افروز طرب چڑھ زہرہ چمکے چرخ کنارے
چاڑھ قلم سر نقش عطارد لیکھ لکھے دکھ بھارے
اکبر نحس زحل دے جگروں مچھے خون فوارے
موت احمر رت رنگی رکس نین برہوں دُکھیارے
پنجم چرخ مریخوں بھکھ بھکھ اٹ پھڈن رُخسارے
رسیا رنگ سہیں یمن تھیں رس وسیا بلغارے
قبلہ قطب فلک دا مرکز کرن طواف سیارے
فرقدیناں قربانی کیتیاں دل بر دے دربارے
اٹ شہاب چھٹی وچکاروں ویریاں دے ہر ساڑے
حکم ازل دے لوح محفوظوں نقش قدر دے جھاڑے

مولوی صاحبؒ دے کلام وچ لفظاں دا صوتی آہنگ ساڈی توجہ قدم قدم تے موسیقی ول لے جاندا اے پر گل ایتھے ای مکمل نہیں ہو جاندی بلکہ اوہناں دے کلام دا گہرا مطالعہ ایس گل دی وی دس پاوندا اے کہ مولوی صاحبؒ نوں موسیقی دے علم توں وی پوری واقفی سی۔ اوہ ایس بارے ایتی

باریک نظر دے مالک نیں کہ مختلف پرندیاں دیاں آوازاں توں راگاں دی پچھان کر لیندے نیں۔

ذیرک مُرغ الصبا شاخوں "حق حق" بھرے گواہی
"موسیقار" اندر موسیقی پڑھدا حمد الٰہی

اسمان دے باراں برُجاں دے حوالے نال موسیقی دے علم دے جہڑے باراں مقام متھے گئے نیں، مولوی غلام رسُولؒ اوہناں دا ذکر انج کردے نیں۔

قفس نار برہوں دا جلیا دیندا خبر فراقوں
وقت نوائی حجاز رہاوے ٹُندا صبر عشاقوں
بوسیک، صفاہاں، کوچک، ہور بزرگ عراقوں
زنگلیوں تر راست نغمہ، پڑھے حسینی طاقوں

عشق اک اجہی اگ اے جہڑی انسانی سونےنوں پگھلا کے اوہدے وچوں غرُور، تکبرّ دا کھوٹ دور کر دیندی اے پر ایہہ کسے قسمت والے دا ای نصیب اے۔

عشق اندھیری جاں سر جھلے کھاون جگر ہلارے
خودی تکبر مان غرورت جان چک وچ مارے
عشق کرم دا قطرہ ازلی تیں میں دے وس ناہیں
اکناں لبھدیاں ہتھ نہ آوے اکناں دے وچ راہیں

اوہ اک سالک نوں عشق وچ ثابت قدم رہن دی پریرنا دیندے ہوئے "بار امانت" والی گل یاد کرائوندے نیں۔

یاد رکھیں مت میرے باجھوں ہور کس نوں گل لائیں
عشقوں ہر گز ہل نہ جائیں، ثابت قدم ٹکائیں

ایہہ امانت عشق اساڈا پورا پار نبھائیں
ست وچکار نہ ہاریں قولوں جاویں متاں ازائیں
دھرت اکاس کنبن جس بھاروں چاوو چائیں چائیں
ہن اس تھیں منہ موڑ نہ جائیں ڈر دی چھوڑ نہ جائیں
تے عشقے نوں لیک نہ لائیں، داغ لگے نہ تائیں
جے وچ عشق وگن سر تیغاں اُتول نظر نہ پائیں
اوکھیاں گھاٹیاں مشکل پینڈے دیکھ نہ قدم ہٹائیں
اک دم دور نہیں میں تیں تھیں توں بھی دور نہ جائیں
ہاں میں دل تھیں تیرے نیڑے پوریاں کریں وفائیں

ایہدے وچ شک نہیں کہ مولوی صاحبؒ دے سینے اندر عشقِ حقیقی دے لانبو بلدے سن جہناں نے اوہناں دی طبیعت وچ سوز و گداز بھر دتا سی پر ایہہ وی ہو سکدا اے کہ اوس دور دے سیاسی تے سماجی حالات نے وی اوہناں دے سوز و گداز وچ وادھا کر دتا ہووے۔ ۱۸۵۷ء دی جنگِ آزادی دی ناکامی ویلے مولوی صاحبؒ دی عمر اجے مساں اٹھاں ورھیاں دی سی۔ ایس توں بعد آون والے سیاسی تے سماجی حالات وچ مسلماناں دی جو حالت زار ہوئی اوہ اوہناں اپنی بھر جوانی وچ ویکھی۔ ہو سکدا اے مولوی صاحبؒ دا دردمند دل مسلماناں دی وگڑی ہوئی حالت تے ڈگدے ہوئے وقار نوں تک کے برداشت نہ کر سکیا ہووے۔ اوہ لستِ مرحومہ دے غم وچ اندرو اندر سڑدے ہون تے مسلماناں نوں چنگے کردار تے اعلیٰ اخلاق تے ہمت دا درس دینا چاہندے ہون جہدے لئی اوہناں نے یوسف زلیخا تے امیر حمزہؓ ورگے اوہ قصے لکھے جہناں دے مرکزی کردار مسلماناں دی حقی چنگی راہنمائی کر سکدے۔

ہون۔ چنانچہ ایس حوالے نال جے اسیں ایہہ آکھ لیئے کہ داستان امیر حمزہؒ تے قصہ یوسفؑ زلیخا نوں نظم کرنا مولوی صاحبؒ دے اندر اُمت مرحومہ لئی پیار تے محبت دے جذبے دیاں عملی تفسیراں نیں تے شاید غلط نہ ہووے گا۔ اوہ پہلے پنجابی شاعر نیں جنہاں نے امت لئی "مرحومہ" دا لفظ ورتیا اے۔ ایس پاسے ساڈا خیال ایس کر کے وی جاندا اے کہ شاعر اپنے دور دے سیاسی، سماجی رویاں توں کٹ کے کدی وی نہیں رہ سکدا۔ اوہناں نوں ایس گل دا احساس سی کہ مسلمان اپنے ناقص عمل تے غلط پالیسیاں پاروں اپنے اعلیٰ مقام توں ڈگیا اے تے جے اوہ اپنے اندر یوسفؑ ورگی پاکیزگی تے حمزہؓ ورگی بہادری پیدا کر لوے تے فیر اوس نوں اوس دا گواچیا ہویا وقار تے وچھڑی ہوئی منزل مل سکدی اے۔ پر ایہدے نال اوہ عشق دا جذبہ اپنان دی پریرنا وی دیندے نیں کیوں جے عشق ای اک اجیہا جذبہ اے جہڑا کائنات دی تخلیق تے تکمیل دی بنیاد ٹھہریا اے جہدے بارے اسیں پچھے ذکر کر آئے آں۔ مولوی صاحبؒ دے ایہہ شعر ساڈے ایہناں وچاراں دی بھرتویں تے نہ ٹھکرائی جان والی دلیل پیش کر دے نیں۔

توں پُر شان والا ور ضیغم ہویوں آپ مثالا
خود نوں جان شغال کمینہ تینوں چھوڑ ٹکالا

O

تیں وچ انور گوہر عالی نہ کر گرد آلودہ
چاہ ترقی چھوڑ رذالت، مریں نہیں بے ہودہ

فنی حوالیوں مولوی صاحبؒ نے ایس قصے وچ کئی گُن پیدا کیتے نیں۔
پہلی گل تے ایہہ اے کہ مولوی صاحبؒ نے اوہناں دے اپنے قول ایہہ

مثنوی صرف اک مہینے وچ مکمل کیتی اے۔

سارا ماہ محرم میتوں وچ تصنیف وہایا
اج اخیر محرم سندی، جاں مقصد ہتھ آیا

مولوی صاحبؒ دا ایہہ فنی معجزہ نہیں تے ہور کیہ آکھیا جا سکدا اے کہ اک مہینے وچ ۶۶۶۲ شعراں دی مثنوی مکمل کر چھڈی۔ اکو بحر وچ اینی روانی نال انج شعر کہنا کہ اوہدے وچ وزن تے ردیف قافیے دی پابندی دے نال نال مضمون وی مکمل ہووے تے معیار وی قائم رہوے۔ یقیناً مولوی صاحبؒ دا کمال ای ہو سکدا اے۔

باوجود اپنے فنی کمالات دے مولوی صاحبؒ دے کلام دی اک ہور بڑی وڈی خوبی ایہہ اے کہ اوہناں نے دوجے مثنوی نگاراں دی طرح شعراں وچ جگہ جگہ اپنا ناں استعمال نہیں کیتا۔ ۶۶۲۶ شعراں دی ایس مثنوی وچ گنتی دے چند اجیہے شعر نیں جہناں وچ اوہناں نے اپنا ناں غلام رسول یاں خدم رسول ورتیا اے۔ اوہناں دے کلام وچ اجیہی روانی اے کہ اوہ اپنے ناں یاں تخلص دے استعمال توں وی بے نیاز نیں۔

مولوی صاحبؒ دے شعراں دی اثر انگیزی دا ایہہ عالم اے کہ اج اوہناں دے کئی شعر لوکاں دی زبان اتے انج آوندے نیں جویں اکھان، محاورے یاں روزمرہ آوندا اے۔ اوہناں دے اجیہے شعراں وچ کوئی نہ کوئی بین الاقوامی سچائی ضرور موجود ہوندی اے مثلاً:۔

جس نوں یار وکیندا لبھے قیمت ہووس پلے
اس دے جیڈ نہ طالع والا اس دے کرم سولے

○

عشق کرم دا قطرہ ازلی تیں میں دے وس ناہیں
اکناں لبھدیاں ہتھ نہ آوے اکناں دے وچ راہیں

علامہ عرشی ہوراں بالکل ٹھیک آکھیا اے

"علامہ غلام رسولؒ چاہتے تو ملا غنیمت کنجاہی، نورالعین، واقف لاہوری، مولانا قادر، گرامی جالندھری وغیرہ پنجاب کے فارسی شعراء کی طرح فارسی زبان کے بلند پایہ شاعر بن سکتے تھے یا اپنے معاصرین داغ، امیر، جلال لکھنوی کے ہم پلہ صاحبِ طرز نکتہ آفرین ہو سکتے تھے لیکن انہوں نے اپنی مادری زبان کو اظہار کمال کے لئے منتخب کیا اور اس میں وہ سب کچھ بھر دیا جو اردو، فارسی یا دنیا کی کسی بھی قابلِ ذکر زبان میں بھرا جا سکتا تھا۔ انہوں نے پنجابی زبان کو ایسا قیمتی سرمایہ اور ایسے گراں بہا جواہر و نوادر دیئے جو پنجابی شعر کی پوری تاریخ میں کوئی نہ دے سکا۔ بلکہ اور آگے بڑھ کر پوری ذمہ داری سے یہ عرض کرنے کی جرات کروں گا کہ دنیا کی مشہور زبانوں میں بھی ایسے زندہ و سوزندہ شعری انگارے کم ہی ملیں گے۔"

پکی تے نکدی گل ایہو ای اے کہ ایہناں ذکر کیتیاں خوبیاں پاروں حضرت مولوی غلام رسولؒ عالپوری دا ایہہ ادبی شاہکار پنجاب دے وسنیکاں دے دلاں وچ اوودوں تیک عقیدت تے احترام نال زندہ رہوے گا جدوں تیکر پنجابی زبان زندہ اے۔

پروفیسر سعادت علی ثاقب
گورنمنٹ کالج۔ سمندری

حضرت مولوی غلام رسولؒ عالمپوری

یوسفؑ زلیخا دے حوالے نال

حضرت مولوی غلام رسولؒ عالمپوری دا شمار پنجابی زبان دے اوہناں مہان شاعراں وچ ہوندا اے جہناں اتے پنجابی زبان تے پنجاب دے واسی سدا مان کردے رہن گے۔ آپ ۱۸۴۹ء دے لاگے شاگے عالم پور کوٹلہ، تحصیل دسوہہ ضلع ہوشیار پور وچ پیدا ہوئے۔ مڈھلی تعلیم اپنے پنڈ دے مولوی صاحب توں حاصل کیتی۔ فیر عالم پور دے نیڑے پنڈ غلزیاں اک منے پرمنے عالم فاضل مولوی محمد عثمان توں عربی فارسی دی تعلیم حاصل کیتی۔

ایسے دوران شاعری دا شوق ہویا پہلے پہل چوپٹ نامہ قصہ سسی پنوں سی حرفی تے مسئلہ توحید ورگیاں کتاباں لکھیاں۔ صرف ۲۲ ورھیاں دی عمر وچ ۸۴۰ صفحیاں تے مشتمل داستان امیر حمزہؓ لکھ کے اپنے فن دا لوہیا منوایا۔ پر اوہناں اصل شہرت اوہناں دی لکھی داستان یوسفؑ زلیخا توں حاصل ہوئی جس نوں قرآن پاک وچ احسن القصص داناں دتا گیا اے۔ ایتھے اسیں احسن القصص دے حوالے نال مولوی ہوراں دے فکری تے فنی وچاراں نوں بجھن دا آہر کراں گے۔

ایہہ قصہ بیان کرن لگیاں مولوی صاحبؒ سامنے جہڑی اہم مشکل سی اوہ ایہہ سی کہ ایہہ قرآنی قصہ اے جیس نوں اپنی مرضی دے مطابق گھٹایا ودھایا نہیں جاسکدا۔ دوجا ایہہ اوہناں پاک تے بزرگ ہستیاں بارے اے

جھڑیاں ساڈے واسطے احترام دے لائق نیں۔ فیر ایہہ گل وی ہے جے ایس توں پہلے فارسی وچ مولانا جامیؒ ورگے اُچ پدھر دے شاعر ایس قصے نوں لکھ چکے سن۔ پر مولوی غلام رسولؒ ہوراں اپنی کمال فنی مہارت تے فکری بصیرت نال ایس داستان نوں اس خوبصورت ڈھنگ نال لکھیا اے جے اوہناں دا اکھر اکھر بولدا ہویا محسوس ہوندا اے۔ ایہہ اک قدیم عربی داستان ہوندیاں ہویاں وی اوپری نہیں جاپدی۔

دوجی اہم گل ایہہ وے کہ کسے وی داستان نوں لکھن تے اوہنوں ارتقائی طور تے اگے ودھاون لئی داستان گو وچ بعض خوبیاں دا ہونا ات ضروری اے۔ اوہدے لئی زبان اتے بھرواں عبور تے ہونا ای چاہیدا اے، ایہدے نال نال کردار سازی، منظر کشی، جذبات نگاری، معنوی تے فکری ربط تے تسلسل خوبصورت تے من موہنی زبان' فصاحت و بلاغت، بر موقع محاورے، صحتاں دی سلجھی ورتوں تے فلسفہ حیات دا ہونا وی لازمی ہوندا اے۔ جدوں اسیں ایس حوالے نال مولوی صاحبؒ دی یوسف زلیخا دا مطالعہ کرنے آں تے سانوں پتا چلدا اے کہ ایہہ ساریاں خوبیاں اوہناں دی ذات وچ بدرجہ اتم موجود نیں مثلاً جتھوں تیک اوہناں دی کردار سازی دا تعلق اے اسیں پہلے ذکر کیتا کہ ایس قصے دی نینہہ قرآن پاک اتے اساری گئی اے۔ قرآن پاک اللہ دی آخری کتاب اے۔ اوہدا مقصد انساناں نوں ہدایت دینا اے۔ ایس لئی قصے نوں بیان کردیاں بعض اوقات قرآن پاک وچ صرف اشاریاں توں کم لیا گیا اے مثلاً یوسف علیہ السلام دی داستان دا مدھ کجھ ایہناں لفظاں نال بنھیا گیا اے:

ترجمہ: (یاد کرو اوہ ویلا) جدوں یوسفؑ نے اپنے پیو نوں آکھیا، ابا جی میں خواب وچ یاراں تارے تے چن تے سورج نوں ویکھیا

اے تے ویکھیا اے جے اوہ مینوں سجدہ کر رہے نیں۔
اوہناں آکھیا پتر اپنا خواب بھراواں اگے نہ دسیں مت تیرے
توں سڑن بلن، بے شک شیطان انسان دا کھلا ویری اے"۔
ایسے طرح اوہناں نے بعض تاریخی حوالے مختلف کتاباں توں لے
پر اوہناں دے اپنے بقول۔

پر جو وچ کتب اسلامی کامل پتہ نہ پایا
حرف اجیہا وچ بیانے میں نہ مُول لیایا

مولوی صاحبؒ ہوراں ایس قصے دے ہیرو حضرت یوسفؑ جہڑے اک جلیل القدر پیغمبر تے اتاں دا حسن و جمال رکھن والے انسان سن۔ زلیخا اوہناں دی بیوی، حضرت یعقوبؑ، اوہناں دے گیاراں دوجے پتر کجھ منفی کردار ساڈے سامنے آوندے نیں۔ حقی گل ایہہ وے کہ مولوی صاحبؒ ہوراں نے سارے کرداراں وچ حقیقت دے خوبصورت رنگ بھر کے اوہناں نوں ساڈے معاشرے دے بالکل لاگے لے آندا اے۔ یوسف جدوں پیدا ہوئے تے آپ دے حسن دی تعریف ایہناں لفظاں وچ کردے نیں۔

جاں دنیا وچ آیا یوسفؑ کھولی چشم نگاہوں
چمکوں لشک فلک تک گئی آکھلا نور جگاہوں
برق درخشاں لعل لباں وچ رمس نور چمکدا
بے سو عاقل لکھے مثالاں حرف نہیں لکھ سکدا

کرداراں دی تخلیق تے اوہناں دے ارتقاء لئی جہڑی ضروری شے ہوندی اے اوس نوں اصطلاح وچ شاعرانہ جواز دا ناں دتا گیا اے۔ مولوی صاحبؒ ہوراں ایس خصوصیت توں تھوڑا بہت کم لیا اے مثلاً یوسفؑ دا شیشہ ویکھ کے

اپنے حسن تے مان کرنا تے ایہہ سوچنا کہ جے میں غلام ہوندا تے میرا مُل کوئی نہ دے سکدا۔ ایہو گل اگے جا کے حقیقت دے روپ وچ ظاہر ہوئی۔ ایس توں وکھ مولوی صاحبؒ کرداراں نوں نفسیاتی حوالے نال اگے ٹوردے نیں۔ ایہدی مثال اوہ واقعہ اے جدوں زلیخا یوسفؑ نوں ستویں کوٹھے اندر لے جا کے اپنی نفسانی خواہش دی تکمیل کرنا چاہندی اے۔ اس ویلے اوہنے بت اتے پردا پایا ہویا سی۔ یوسفؑ دے پچھن اتے اوہنے دسیا کہ پردا ایس لئی پایا اے کہ بت میرے ایس فعل نوں ویکھ نہ سکے۔ اوتھے یوسفؑ اوہنوں تبلیغ کردے نیں کہ توں ایس بت کولوں تے شرم کھانی ایں پر اوس خدا توں شرم نہیں کھاندی جہڑا تینوں ہر وقت ویکھدا اے۔ پر ایس تبلیغ دا اوس ویلے زلیخا تے کوئی اثر نہ ہویا۔ ایتھے ایہہ نفسیاتی نکتہ جمدا اے کہ جے کر اوس ویلے زلیخا مسلمان ہو وی جاندی تے اوہدے ذہن وچ معمولی جہی خلش رہ جانی سی۔ ایہو گل حقیقت بن کے اوودوں ظاہر ہوئی جدوں زلیخا بڈھی تے انھی ہوئی یوسفؑ دے راہ وچ کُلی پائی بیٹھی اے تے اوسے بت اگے فریاد کردی اے کہ اک واری مینوں یوسفؑ ملا دے پر بت بُت ای سی۔ جدوں روز دی طرح یوسفؑ خاموشی نال اوہدے کولوں لنگھ گئے تے فیر۔

مڑ کُلی ول روندی آئی دل وچ غصہ آیا
اے بت ظالم تیرے کولوں میں کجھ نفع نہ پایا

ایتھے اپڑ کے زلیخا دا ایمان مستحکم ہو جاندا اے سگوں انج لگدا اے جویں اوہنوں رب دی معرفت حاصل ہو گئی اے۔ اک موقعے تے اوہ یوسفؑ نوں آکھدی اے۔

کہے زلیخا تیں تھیں چنگا بھ پیا میں تائیں
اسدے اتھ حضوروں یوسف جاواں دس کتھائیں

ایس طرح مولوی غلام رسولؒ نوں کرداراں دی فکری ارتقائی منازل تے اوہناں دی تکمیل تک دے سارے مراحل اتے مکمل تے بھرواں عبور حاصل اے۔ جتھوں تیکر اوہناں دی منظر نگاری دا تعلق اے مولوی صاحبؒ نے اک قدیم عربی قصے نوں اپنے فنی کمال نال ایس طرح الیکیا اے کہ ایس داستان دے سارے منظر حقیقی تے اصلی نظر آوندے نیں تے اوہناں وچ غیریت دا شائبہ تک نہیں ہوندا۔ ایس کتاب دی مقبولیت دی وجہ وی ایہو ای اے جے ایس نوں پڑھدیاں تے وی احساس نہیں ہندا کہ اسیں پنجاب توں باہر دا کوئی واقعہ پڑھ رہے آں۔ زلیخا دے باغ دا حال ہووے یاں عزیز مصر دے محل دا نقشہ، ہر تھاں اوہناں دا معجز بیان قلم فصاحت و بلاغت دے دریا بہاندا نظریں آوندا اے۔

باغ عجب ولو جس دا ثانی ہوگ نہ کے کوئے
ہرے بھرے وچ جوش جوانی اسوج نازک بوٹے
ریحاں عطر کھلار چڑھایا پنکھیاں وچ دماغے
تدرے کھول اکھاڑ دکھائے چنبیلی وچ باغے

کے وی منظر واسطے مولوی ہوراں دو چار شعراں اتے اکتفا نہیں کیتا بلکہ اوہناں دا قلم چڑھدے ہوئے دریا واگوں اے جہدی روانی ختم ہون دا ناں ای نہیں لیندی۔ اوہناں دی مشاہداتی حس بہت تیز اے سگوں اوہ اپنے مشاہدے وچ قاری نوں شریک کرن دی وی پوری صلاحیت رکھدے نیں۔ منظر نگاری دے حوالے نال اوہناں دی جذبات نگاری وی بہت اعلیٰ پائے دی نظر آوندی اے کیوں جے مولوی صاحبؒ آپوں وی دردِ دل تے پیار محبت دا سبھا رکھن والے انسان

سن۔ اوہناں اپنے کرداراں نوں اپنے ای درد انجے عطا کیتے نیں تے درد و سوز ای اوہناں دا سب توں وڈا میدان اے جہڑا ساری داستان وچ کھلریا ہویا اے۔ ایہدے نال نال غم تے دکھ، تڑپ تے چبھن، غصہ تے ناراضگی، خوشی تے مسرت، ہجر تے وصال دیاں دلاں اتے واپرن والیاں تصویراں اجیہے ڈھنگ نال الیکیاں گئیاں نیں جے پڑھ کے بے ساختہ داد دین نوں جی کردا اے۔ جدوں زلیخا پہلی واری خواب وچ یوسفؑ نوں ویکھدی اے تے اوہدی حالت کجھ ایس طرح ہو جاندی اے:۔

عشقوں تیر وجے جتھ کاری رہے نہ زخم کلایا
تدبیراں دے پردے اندر ایہہ دکھ کدی نہ آیا

O

ڈاواں ڈول رہے نت ہوندی خالی صبر قراروں
کھاون چھٹا، پیون بھلا، کم بولے گفتگوں

یاں فیر حضرت یعقوبؑ بھراواں نال رخصت کردے نیں تے:۔

وچ وچھوڑے ایس پسر دے جان مری مت جاوے
نور اکھیں دا یوسفؑ مینوں مے کدی گل لاوے
اوسے وقت نہلا پدر نے سر دے وال سوارے
کنگھی واو چڑھائیاں زلفاں جان دھری ہر تارے
تارو تار جدائی کوکے فرق فراق پکارے

مولوی غلام رسولؒ عالمپوری عربی فارسی دے بہت وڈے عالم سن۔ ایس لئی اوہناں عربی تے فارسی دے بے شمار الفاظ اپنے شعراں وچ بلا تکلف ورتے نیں۔ اوہناں نوں ایہہ وی اعزاز حاصل اے کہ اوہ لفظاں نوں اوہناں دی

اصل ہیئت وچ ای استعمال کردے نیں۔ عام طور تے ورتوں وچ آون والے لفظ ایہہ نیں: ضیغم (شیر) ، گرگ (بگھیاڑ) ، شتر (اُٹھ) ، ناقہ (ڈاچی) ، پدر (پیو) ، پسر (پتر) ، ایس توں وکھ قفل ، دھن ، سعد، لعل تے پیشانی ورگے لفظاں نوں کس صحت نال ورتدے نیں ، کجھ ونگیاں ویکھو ع

ع پیشانی تھیں نور ندی دی لہر چھٹے لشکارے

ع لعل مے دوباہم لب تھیں قفل دھن پر آیا

ع کنگن ہتھ مع زریں لوہ پر گوہر سارے

ایہدے نال نال اوہناں اپنی داستان نوں بے شمار صنعتاں نال وی سنواریا اے۔ اوہناں کول صنعت تشبیہ ، استعارہ، حسنِ تعلیل ، لف و نشر، تلمیح ، تضاد، صنعت منقوطہ و غیر منقوطہ ، صنعت تجنیس، تکرار لفظی تے سیاقۃ الاعداد ورگیاں صنعتاں دا کھلا ڈلھا استعمال ملدا اے۔ نال نال اوہ قافیہ پیائی تے ردیف دے حسن نال وی شعراں نوں چار چند لا دیندے نیں۔ کجھ مثالاں ویکھو۔

اوہ شربت ایہہ کوڑا پانی اوہ حلوا ایہہ موہرا
اوہ شعلہ ایہہ دھوآں بے سر اوہ چنبہ ایہہ بھورا
(تضاد)

شکل مبارک یوسفؑ والی ذرہ گئی کر لوکاں
نین چمکدے تیریاں وانگوں تیز ایہناں دیاں نوکاں
(تشبیہ)

دُھر دا ہویا کرم اساڈا اس دا کھلا دوہاڑا
گھاہ اُگا اوہ وگدا آیا ، لگا ہور دُگاڑا
(غیر منقوطہ)

یوسفؑ دا رب، رب سبحاندا اس بن رب نہ کائی
توں میرا رب رب نہیں، میں رب کیہا پچھتائی
(تکرار لفظی)

اپنی داستان توں مولوی ہوراں مثنوی دے انداز وچ لکھیا اے۔ اسیں جانئے آں کہ مثنوی دا ہر شعر الگ الگ ردیف تے قافیہ رکھدا اے۔ مولوی صاحبؒ نے کدھرے کدھرے قافیے وچ تسلسل دا رنگ بھر کے اوہنوں ہور وی سوادلا بنا چھڈیا اے۔ بجھے شعراں وچ تسلسل دے نال نال قافیہ پیمائی وی موجود اے۔

یوسفؑ دا رب سب تھیں چنگا خلق لیاون ہارا
توں میرا رب سب تھیں مندا کم گواون ہارا
یوسفؑ دا رب دل دیاں جانے جان چھپاو تمہارا
توں میرا رب کجھ نہ جانے مفت ستاون ہارا

بعض لوک اوہناں دی کتاب وچ عربی تے فارسی لفظاں دی ورتوں تے اعتراض کردے نیں پر اسیں سمجھنے آں کہ ایہہ اوہناں دی خامی نہیں سگوں خوبی اے کہ اوہناں عربی فارسی دے سوہنے اکھراں نال پنجابی دی جھولی بھر دتی اے۔ مثلاً نعت سرور کونینؐ دا نمونہ ویکھو۔

جوہر، عرض، وجود، خلائق، اصل اصول کمائی
امت خیر امم دا والی نام محمدؐ عالی

فیر کدھرے علم نجوم، کدے حکمت تے کدے موسیقی دیاں اصطلاحواں ورت کے شعراں نوں سجاندے نیں۔ اوہناں نوں محاکات تے جزئیات نگاری اتے وی کامل عبور حاصل اے۔ اوہ پیدائشی شاعر نیں تے اوہناں پنجابی وچ داستان

یوسفؑ زلیخا نوں اک شاہکار دا درجہ دے دتا اے۔ بقول ڈاکٹر اسلم رانا مرحوم "اوہناں دے فکر و فن دے ایس مطالعے توں بعد ایہہ گل واضح ہو جاندی اے کہ پنجابی شاعری وچ مولوی غلام رسولؒ ہوراں دا ایہہ کارنامہ اپنے رنگ ڈھنگ تے انداز دی اک وکھری تے نویکلی مثال اے۔"

ایس مختصر جہے ویروے توں بعد اسیں ایہہ گل چنگا طور تے آکھ سکنے آں کہ مولوی صاحبؒ دی احسن القصص صرف اک قصہ یاں داستان ای نہیں سگوں پنجابی وچ اک خوبصورت ادبی تے فنی شاہکار اے جیہس دی وجہ توں مولوی صاحبؒ دا ناں پنجابی ادب دے اسمان اتے چودھویں دے چن وانگوں ہمیشہ چمکدا تے دمکدا رہوے گا۔

○ پروفیسر ناصر رانا

مولوی غلام رسولؒ

مولوی غلام رسولؒ پنجابی دے اوہناں شاعراں وچوں اک شاعر نیں۔ جنہاں نوں عوامی شاعر ہون دا فخر حاصل اے۔ ایہہ ۱۸۴۹ء وچ موضع عالمپور تحصیل دسوہہ وچ پیدا ہوئے۔ ایہناں دے والد میاں مراد بخش سن جنہاں بارے اکثر ودواناں دا خیال اے کہ اوہ چٹے ان پڑھ سن پر ڈاکٹر اختر جعفری دے مطابق اوہ پنڈ دی مسجد دے امام سن۔ اوہ اک سادمرادے تے اللہ لوک بندے سن جہدے پاروں اوہناں دی ول عزت آدر سی۔

والد نے اوہناں نوں مدرسے وچ داخل کروا دتا جتھے اوہ سب توں پہلوں مولوی محمد عثمان کولوں پڑھدے رہے۔ فیر جالندھر چلے گئے تے مولوی حامد دے درس وچ جا رلے۔ ایس طرح اوہناں قرآن شریف پڑھیا تے مروجہ علوم حدیث، فقہ، تفسیر، فلسفہ، طب، نجوم تے ادبیات وچ کمال حاصل کیتا۔ طب نال اوہناں دی فطری مناسبت سی۔ اوہناں ایہوں اپنا پیشہ بنایا تے طبابت وچ ناں کمایا۔ اوہناں اپنے پنڈ دے نیڑے موضع میر پور دے سکول وچ نوکری وی کیتی پر جلدی چھڈ دتی۔ اوہناں نوں تشخیص وچ ملکہ حاصل سی۔ پرانی توں پرانی بمدی اوہ فورا بجھ لیندے سن تے

اوہناں دے علاج نال لوک شفا پاؤندے سن۔ علاج معالجے دے نال نال اوہ دم درود تے تعویذ دھاگے توں وی کم لیندے سن۔

مولوی صاحبؒ ۱۸۹۲ء وچ صرف ترتالی ورھے دی عمر وچ فوت ہو گئے۔ اوہناں تن ویاہ کیتے پر نرینہ اولاد توں محروم رہے۔ اوہناں دے گھر صرف دو دھیاں پیدا ہوئیاں جنہاں نوں اوہناں چوکھی محبت ، شفقت تے محنت نال پالیا۔ مولوی غلام رسولؒ دی پہلی بیوی چوں کوئی اولاد نہیں ہوئی جد کہ دوجیاں دوناں وچوں اک اک دھی سی جنہاں دے ناں عائشہ بی بی تے خدیجہ بی بی سن۔

آؤ مولوی غلام رسولؒ دے کلام اتے اک ترآوندی جھات پالئیے :

چٹھیاں :

مولوی غلام رسولؒ نے اک سید زادے نوں اپنا منہ بولیا پتر بنایا جیدا ناں روشن علی سی۔ اوہنوں بڑی محنت تے توجہ نال پڑھایا۔ تعلیم توں فارغ ہون مگروں اوہنوں محکمہ مال وچ پٹواری کروا دتا تے اوہدی شادی وی کیتی۔ مولوی ہوراں نوں اوہدے نال ڈاہڈا پیار سی۔ اوہ نوکر ہون مگروں مالوے چلا گیا۔ فیر کجھ چر مولوی ہوراں نوں ملدا رہیا پر بعد وچ اپنے کماں کاراں وچ رُجھ گیا تے بیوی نال ان بن کر لئی۔ اوہدی بے رُخی تے طوطا چشمی نے انہاں دے دل اتے چوکھا اثر کیتا۔ ایہناں اوہدے ناں شعراں وچ چٹھیاں لکھیاں۔ اوہ چٹھیاں ایہنیاں دردھریاں نیں کہ اوہناں نوں پڑھ کے پتھر دل توں پتھر دل وی رو پیندا اے۔ ایہہ چٹھیاں کیہ نیں؟ درد فراق دے بارے تے وچھوڑے

دے ورلاپ نیں مثال خاطر کجھ شعر ویکھو

بے ہیں یار میرا ، میں ول کریں پھیرا ، اس جند دا کجھ اعتبار ناہیں
خاکی پتلا کلا دا پنجواے ، اڈیا بھور تے فیر درکار ناہیں
ایہہ کلا دی تار تے وجدا اے ٹٹی، فیر مڑ وجنی تار ناہیں
جدوں فیر مڑ وجنی تار ناہیں ، ویلا ٹٹے ہے گھڑی اُدھار ناہیں

O

ساتوں رہی اڈیک توں نہ آیا ، اساں بہت مصیتاں جھلیاں او
آہیں درد بھریاں ساڈے کالجے تھیں تیرے ملوے تے چڑھ چلیاں او
بے وس دل درد نماریاں دا ، آہیں جاندیاں ناہیوں ٹھلیاں او
انتظار دے درد دیاں تیز نوکاں ساڈے نیناں دیاں دھیریاں سلیاں او
اسیں وانگ پردیسیاں دیس اندر کہڑے دیس تساں کوتاں ملیاں او
مڑ ہوہڑ پردیسیا میریا او ، تیرے باجھ نہ اساں تسلیاں او
سکے خطاں دیاں چھمقاں جھاڑدا ایں ، ایہہ چنگیاں نہیں اولیاں او
تیرے خطاں نے خاط وچ جگ پاے اکھیں تپدیاں دردتھر تھنیاں او

ایہہ چٹھیاں عوامی سطح اتے حدوں ودھ مشہور ہویاں تے عام لوکاں دیاں زباناں اتے چڑھ گئیاں۔ ایہہ چٹھیاں اک وکھری کتاب دی شکل وچ کئی وار چھپ چکیاں نیں۔ اج وی پنڈاں دے لوک ایہناں نوں وڈھیرے شوق نال پڑھدے تے سن دے نیں۔ جدائی دے مارے تے پریم دے کٹھے لوک ایہناں نوں اپنی روح دی آواز تے دل دی دھڑکن سمجھ کے سوز بھرے انداز وچ گاؤندے تے ہاواں بھردے نیں۔

رو رو لکھیے چٹھے درد بھریے ، پتہ لگیں پردیس دے واسیاں دا
پھیرا گھت پرانیاں جھاں تے ، چل پچھ لے حال اُداسیاں دا
اک حال پچھے سڑدے کالجے نیں ، سڑنا روٹیاں جویں اکواسیاں دا
لے جا سکھ سیلھوڑا دکھ والا ، اکھیں روندیاں ویکھ پیاسیاں دا
جھوٹھے عہد پیمان سکھیندیاں توں کہیں سامنے حال نراسیاں دا
پینڈے مکدے نہیں فراق والے ، دل ہو گیا ٹیل خراسیاں دا

○

کیسے قول قرار توں آونے دے ، سو اوہ گئے گزرے ڈھٹھے باجھ فالے
سانوں رہی اڈیک نت آونے دی ، انت آس مُٹی ، گیا چا نالے
رُتاں بدلیاں نے موسم ہور آئے ، دھپاں گزریاں تے لگے پون پالے
اسیں سردیاں گرمیاں چھ گزرے ، دکھ سکھ والے ، رو رو وقت جالے
واہ وا رنگ سہاگ پریت دے وا ، کجھ پیر نیلے کجھ ہتھ کالے
سوہن یاریاں نال خواریاں دے ، ہو گیا تیر تقدیر دا کون ٹالے

جدوں روشن علی دی اپنی تیویں نال بے وساہی ہوئی ، اوس ویلے مولوی غلام رسولؒ نے اوہنوں لکھیا۔

وے توں نج ویاہیا جاوندوں ، لیندوں نج موڑتاں نال پھیرے
میا تویں سہاگ دا دھرم دھکا ، ندیوں پارے ہوگئے محبوب میرے
چڑھی جنج فراق دیاں جانجیاں دی ، چھٹا دیس پردیس وچ پئے ڈیرے
ملیا شگن جاں ویس نکلڑے دا ، ہویا لاٹ فراق وچ جگر میرے

تے ایس چٹھی وچ شاعر نے اپنے پنڈ تے سید روشن علی دے پنڈ دا ناں لے کے گل کیتی اے جدے توں روشن علی دا تھاں ٹکانہ پتا لگدا اے۔

عالم پوروں ول ماوے وگی چٹھی ، ہن رہیا نہ وقت تاخیر دا اے
ساڈے لکھے تے کس نے رونا اے ، وگ چلیا تیر تقدیر دا اے
دل دے جوش دے خون دا رنگ کھلا خاکہ ہجر دی پاک تصویر دا اے
اس سبز تر برگ دا رنگ خونی ، کھول ویکھیا رنگ تفسیر دا اے

مولوی غلام رسولؒ دیاں کجھ چٹھیاں ہیرے شاہ دے ناں وی نیں جنہاں وچ سوز ، فراق دے نال نال تصوّف دا رنگ وی لبھدا اے۔

داستان امیر حمزہؓ:

مولوی غلام رسولؒ نے کجھ منظوم دینی رسالے وی لکھے جہڑے لوکاں دے چوکھے مشہور ہوئے تے مسیتی درس وچ وی شامل کیتے گئے۔ اوہناں نے فارسی دی مشہور داستان "داستان امیر حمزہؓ" جہاں جلداں وچ پنجابی شعراں وچ لکھی۔ ایس کتاب نوں عوام وچ مقبولیت تے شہرت ملی۔ پنڈاں تے شہراں دے لوک چوکھے چر تیک ایہنوں پڑھدے سُندے تے ایس توں فیض لیندے رہے۔ داستان امیر حمزہؓ دی پہلی جلد مولوی غلام رسولؒ نے صرف پندراں ورھیاں دی عمر وچ مکمل کر لئی سی۔ (ویکھو پندراں ورھیاں دی عمر کیہ اے تے کارنامہ کیڈا وڈا اے) باقی جلداں مکمل کرن لئی اوہناں نوں ویہہ سال دی عمر تیک رجھنا پیا۔

"داستان امیر حمزہؓ" پنج سالاں وچ مکمل ہوئی جہدے لئی شاعر نوں کسے قسم دی مالی یاں علمی معاونت وی میسر نہیں سی۔ محمد عالم کپور تھلوی ایس تخلیق نوں اک اُچ پدھر دی علمی تے تحقیقی تخلیق گن دے نیں۔ اوہناں دے خیال موجب مولوی غلام رسولؒ دی داستان امیر حمزہؓ فارسی وچ فردوسی دے تُل دا رزمیہ اے۔

احسن القصص :

مولوی صاحبؒ دا اصلی تے وڈا کارنامہ اوہناں دی تخلیق "احسن القصص" یاں قصہ یوسفؑ زلیخا اے۔ برصغیر وچ ایس توں پہلوں دکن دے ہاشمی تے امین ناں دے دو شاعر ایہہ قصہ لکھ چکے سن۔ ایہہ حکایت قرآن شریف وچ بیان ہوئی اے تے ایہوں اللہ تعالیٰ نے آپوں احسن القصص دا ناں دتا اے۔ مفسراں نے قرآن شریف وچ بیان ہون والے قصے دیاں اوہ کڑیاں جیہڑیاں اتھے موجود نہیں سن، اسرائیلی روائتاں توں بڑی محنت نال لبھیاں تے ایس طرح ایس چھوٹے جہے قصے نوں اک کھلاروں قصہ بنا دتا۔ فارسی وچ فردوسی، مولانا عبدالرحمٰن جامیؒ تے ہور کئی شاعراں ایہوں بانی دا موضوع بنایا۔ پنجابی وچ ایہہ حافظ برخوردار، مولوی عبدالستار، حشمت شاہ، صدیق لالی، احمد یار مرالوی، فضل شاہ، بہادر علی، نبی بخش حلوائی تے مولوی عبدالحکیم بہاول پوری تے ہور کجھ شاعراں نے نظمایا۔

مولوی غلام رسولؒ نے احسن القصص چودی ورھے دی عمر وچ لکھ لیا سی جہدے شعراں دی گنتی قرآن پاک دیاں آیتاں دے برابر اے۔ گنتی دا دھیان رکھن توں شاعر دے وسیع مطالعے، مشاہدے، تجربے تے ذہانت دا اندازہ ہوندا اے۔ اوہناں اک مہینے دے تھوڑے جہے عرصے وچ ایہہ شاہکار تے ادبی معرکہ تخلیق کر کے دنیائے ادب نوں حیران کر دتا۔ ایہدے راہیں اوہ شعر دی دنیا وچ امر ہو گئے

علم تے ہنر :

اوہناں نے علمی تقاضے پورے کردیاں ہویاں قصہ کاری دا وی حق ادا

کیتا اے۔اوہناں نے قرآن دیاں آیتاں ، حدیث دے ٹکڑے تے صحابہؓ دے اقوال سب بڑے ڈھنگ نال پیش کیتے نیں۔ مثال خاطر ویکھو سورہ دہر دی اک آیت دا حوالہ جہدا مفہوم اے: "کیہ انسان اتے اجیہا ویلا نہیں آیا جدوں اوہ کوئی شے ای نہیں سی؟" اس آیت دا بیان انج کردے نیں

نہ سیں شے مذکور کداہیں،اندر وقت وہائے
فیض وجود عدم تے چمکیا، کھولے راز چھپائے

اک ہور تھاں ظلم دی ننددیا کردے ہوئے آکھدے نیں۔

ظلم کماسر نفس امارے، لوم نہ رہسی مولے
بعد وصول الہام اچانک ، اطمینان قبولے

افعال ذات تے صفات دا مسئلہ بیان کردے ہوئے آکھدے نیں۔

ہر محسوس تیرا تک ویکھیں سب عکوس افعالوں
تے افعال ظلال صفاتوں ، صفتاں ذات کمالوں

تے ہن ایس ضمن وچ نعتِ سرکارِ عالمین ﷺ دے دو شعر ملاحظہ فرمو۔

جوہر عرض وجود خلائق ، اصل اصول کمالی
اُمت خیر امم دا والی ، نام محمدؐ عالی
مظہر فیض اتم یگانہ ، مطلع صبح ظہوری
اوہ شہ دیت قصید عالم جیں وچ خوبی پوری

عربی فارسی لفظاں دی ورتوں :

مولوی غلام رسولؒ نے عربی تے فارسی لفظ دی کثرت نال ورتے نیں۔ باوا بدھ سنگھ تے ڈاکٹر وحید قریشی اوہناں دی شاعری اتے تبصرہ کردیاں لکھدے نیں کہ مولوی غلام رسولؒ نے عربی ، فارسی لفظاں دی زیادہ ورتوں کر کے پنجابی زبان دے سبھا نوں وگاڑن دی کوشش کیتی اے۔ حقیقت ایہہ اے کہ

ایہناں بزرگاں دا ایہہ بیان ایس پاروں تنگ نظری دی چغلی کھاندا اے کہ ایہناں عربی فارسی لفظاں راہیں ای تے ایس قصے نوں اینی اچیچ ملی اے۔ جے ایہہ لفظ ورتوں وچ نہ آندے تے لوکائی دی من پسندی والی صورت نکلنا اوکھی ہو جاندی۔ انج وی ، کوئی وی زبان صرف اپنے بنیادی تے اصلی لفظاں دے بھنڈار اتے زندہ نہیں رہ سکدی تے نہ ای اوہ بغیر دوجیاں زباناں دے سہارے دے ترقی کر سکدی اے۔ زبان دے واد ھے تے اوہنوں زندہ رکھن لئی ضروری اے کہ اوہدے وچ دوجیاں زباناں دے لفظ شامل کیتے جان۔ دنیا دی کےوی ترقی یافتہ زبان نوں ویکھ لوو ، اوہ دوجیاں زباناں دے سہارے نال ای ترقی دی منزل تے اپڑی اے۔ مولوی ہوراں (حمد دے استثنا نال) عربی تے فارسی دے لفظ ورت کے پنجابی دے ادبی پنڈھار وچ لاہے وند اضافہ کیتا اے۔ مزے دی گل ایہہ اے کہ اوہناں جتھے وی ایہہ لفظ یاں محاورے ورتے نیں ، اوتھے اوہناں دے شعراں وچ روانی ، موسیقیت تے ترنم چوکھ پیدا ہو گیا اے۔ بیرونی لفظاں دی ایس ورتوں نال پنجابی دے تہذیبی سبھ وچ وادھا ہویا اے۔ حوالے لئی کجھ شعر ویکھو۔

پا سُرمہ پڑھ اسم جمالی ، کس نے نین دکھائے
پُر تاثیر نظر تھیں تیرے زخم جگر وچ پائے
ایت نوچندے چنے مُرغوں کس خالم رَت ورتی
تے کس نقش لکھے ست ناری ، لکھ دبے وچ دھرتی
تے کس نے شیرینی کائی تینوں پھوک کھلائی
تے کس خاک قدم چپ تیریوں چا سر ڈٹھ دبائی
پڑھ آیات بقید موکّل کون ترے سر دھایا
تے کس نے ایہہ جڑیاں والا جال مہاں گل پایا

مولوی غلام رسولؒ دی ایہہ کوشش کامیاب ثابت ہوئی تے اوہناں دا ایہہ قصہ لوہناں دی حیاتی وچ ای ہتھو ہتھ لیا گیا۔ ایہنوں نہ صرف گھراں، داریاں تے مجلساں وچ جی آیاں نوں آکھیا گیا سگوں تیویاں دیاں مجلساں تے ترنجناں وچ وی لطف لے لے کے پڑھیا گیا۔

ایہدے نئی پڑھنت وی نویکلے طور اختیار کیتی گئی جہدے کارن ایہدی مخصوص طرز نے لوک طرز دا درجہ پایا تے جتھے ایہہ شاعری فنی تے فکری حیثیت نال اچی تے اچیری سی اوتھے عوامی قبولیت پاروں ہور وی نویکلا والی ہو گئی۔ ایس طرح مولوی غلام رسولؒ نے پنجابی زبان وچ روایت دا اوہ در کھولیا جہدے راہیں اوہ عوامی شاعر دی حیثیت نال پنجابی ادب تے تاریخ دا حصہ بن گئے۔

ایہہ سب خوبیاں مولوی غلام رسولؒ نوں عام شاعراں توں وکھ کردیاں تے اوہناں دی اک انوکھی، نمایاں تے امتیازی پچھان پیدا کردیاں نیں۔ اسیں ایہہ لکھ اوہناں دے اپنے اک اجیہے شعر اتے مکاؤنا چاہنے آں، جہڑا اوہناں دی ایس کامیاب شاعری دے کارناں دے حق وچ اندرونی دلیل اے:-

جس نوں یار وکیندا لبھے، قیمت ہووس پلے
اس دے جیڈ نہ طالع والا، اس دے کرم سوَلّے

○ طارق گجر ایم۔اے پنجابی

مولوی غلام رسولؒ دی سرائیکی لفظاولی

لہندی یاں سرائیکی بولی نوں پنجابی زبان دے اک لہجے دی تھاں اک وکھری زبان دین اتے ایہدے راہیں سرائیکی صوبے دی منگ ہن پنجاب اتے پنجابی لئی اک ان سونی گل نہیں رہی۔ ایس مسئلے اتے سیاسی اتے معاشی حوالے نال بڑی بحث کیتی جا چکی اے۔ ایہہ میرا موضوع نہیں۔ میں ایتھے ایس مسئلے دا پنجاب دی شعری ریت اتے خصوصاً مولوی غلام رسولؒ عالم پوری دی شاعری دے حوالے نال جائزہ لین دی کوشش کراں گا۔

پنجاب دے سارے شاعراں اپنی شاعری وچ پنجابی دا اجیہا معیاری لہجہ اپنایا اے جہدے وچ پنجاب دے وکھو وکھ علاقیاں دی بولی دے لفظ موجود ہون:

شاہ حسین:

جتا! اساں موریوں لنگھ پئے ہاسے
بھلا ہویا گڑ مکھیاں کھادا، اسیں بھن بھنا توں چھٹیاسے
ڈھنڈ پرائی کتیاں کی سر فراز منہ دتیاسے
کہے حسین فقیر سائیں دا ہن نپن نپ نٹھاسے

بلھے شاہ:

الف اللہ دل رتا میرا
میئوں ب دی خبر نہ کائی

ب پڑھیاں کجھ سمجھ نہ آوے
لذت الف دی چائی

سلطان باہو:

چڑھ چناں تے کر رشنائی، ذکر کریندے تارے ہو
گلیاں دے وچ پھرن نمانے لعلاں دے ونجارے ہو
شالا مسافر کوئی نہ تھیوے ککھ جہناں تھیں بھارے ہو
تاڑی مار اڈا نہ باہو، اسیں آپے اڈن ہارے ہو

وارث شاہ:

چھپا معاملے چین تے چھڈ جاہیں، عشق جالن کھرا وہیلڑا ای
تاب عشق دی جھلنی کھری اوکھی عشق گرو تے جگ سب چیلڑا ای
سچ آکھنائی ہے آکھ متاں ایو سچ تے جھوٹھ دا ویلڑا ای
ایتھوں چھڈ ایمان ہے نس جائیں انت روز قیامتے میلڑا ای

ایہناں شاعراں دی شاعری وچ ورتے گئے سرائیکی لہجے دے الفاظ توں معلوم ہوندا اے کہ ایہہ لہجہ پنجابی زبان دا ای اک روپ اے پر عموماً ایہہ آکھ دتا جاندا اے کہ کیوں جے ایہناں سارے شاعراں دا علاقہ سرائیکی لہجے دے علاقے دے بہت نیڑے سی ایس کر کے ایہناں دی لکھی زبان اتے سرائیکی زبان دا اثر اے۔

مولوی غلام رسولؒ عالم پوری، عالم پور ضلع ہوشیار پور (مشرقی پنجاب) دے وسنیک سن۔ اک کامل ولی ہون دے نال نال اوہ اک اعلیٰ پائے دے شاعر وی سن۔ اوہناں دا علاقہ سرائیکی علاقے توں بہوں دور سی پر ایس دے

باوجود لوہناں دی شاعری وچ سرائیکی لہجے دے بے شمار لفظ تھاں تھاں موجود نیں۔ جو ایہہ ثابت کرن لئی کافی نیں کہ سرائیکی پنجابی زبان دا لہجہ اے۔ میں ایتھے مولوی علی صاحبؒ دی شاعری دے حوالے نال گل کراں گا۔

قصے دا آغاز کلمہ عشق توں ہوندا اے جہدے وچ رب سچے دی حمد بہوں دلنشیں انداز وچ بیان کیتی گئی اے۔ پہلا شعر ایہہ اے:-

عشق بھنا اخلاص نہلایا رنگیا رنگ شہودی
صدق صفا دی آب ہوائیں پلیا وچ خوشنودی

ایہہ شعر چھڈ کے اگلا یعنی قصے دا دوجا شعر عربی فارسی لفظاں دی کثرت دے باوجود سرائیکی رنگ وچ رنگیا ملدا اے:-

افضل، اطہر، اکمل، انور جیہں وچ سب وڈیائیاں
عدم تکلف والیاں ندیاں جس تھیں وہندیاں آئیاں

حمد کافی لمی اے تے ایہدے شعراں دا اک وڈا حصہ سرائیکی انگ وچ اے:-

عجز کمال خدا دے حمدوں ہر ذرہ اقراری
دم دم لکھ لکھ لوں لوں حمدوں تھئے نہ شکر گزاری
حادث کیا قدیموں جانے جے لکھ اڈے ہوائیں
وچے ڈب مریندیاں عقلاں حیرت دے دریائیں
ناسیں شے مذکور کدائیں اندر وقت وہائے
فیض وجود عدم تے چمکیا کھولے راز چھپائے
پائے راز برہوں دے بھارے تے توں عہد پکائے
بول بلیٰ اقراری ہویوں آن غضب سر چائے

توں وچ خودی خودوں چھٹ وگیوں خود تھیں خبر نہ پائی
پھسیاں چھوڑ لڑیندیاں دے ول ، جھاک لیانیاں لائی

O

ظلم کما سر نفس امارے لوم نہ رہمی مولے
بعد وصول الہام اچانک ، اطمینان قبولے
ہر خولی دا صاحب اوہا ، جس دا عالم سارا
غیر کیا کہ خولی ڈٹھی قصد جھدے ول بھارا

O

لبھ اوہا جیں کجھ نہ صورت تھوں نام نہ تیبوں
میت اکھیں دل کھول دو ساعت راز کھلے کجھ غیوں
داغ نہ گھت سفیدی اندر رنگ چڑھا کافوری
رنگ پذیر ایہی دل تیرا ، اصل جھدا کل نوری
باہوں پکڑ کڈھے خود جس نوں نور کرم دل دھکے
جس نوں روڑھ غضب وچ گھتے کوئی کڈھ نہ سکے

نعت وچ وی ایہو رنگ جھلکدا اے :-

نبی صفی دا سید سرور تے کوثر دا ساقی
جیں حق خاص شفاعت کبری ختم رسل اتفاقی
جو ڈٹھا سو ڈٹھا آخر ، جو پایا سو پایا
ہوراں نوں اتھ دخل نہ مولے ، مڑ پیغمبرؐ آیا

مولوی صاحبؒ " کتاب دا مقصد تے وجہ " آکھیاں ہویاں سرائیکی لفظاں دا
استعمال انج کر دے نیں :-

قصد میرے نوں پورا کرسی پورا کرنے ہارا
مدد منگاں میں اللہ کولوں جیں در باجھ نہ چارا
نظم لڑی وچ لغت پنجابی ، موتی عشق پرووال
دن کائی وچ جر برہوں دے داغ دلے دے دھوواں

مولوی صاحبؒ سرائیکی لفظاں دے بار بار استعمال دے باوجود اپنی لکھی زبان نوں پنجابی کہندے نیں ایس لئی ایہہ آکھیا جا سکدا اے کہ اوہ ایہناں لفظاں نوں پنجابی زبان دے ای لفظ سمجھدے نیں۔ دوجے لفظاں وچ سرائیکی لہجے دے الفاظ پنجابی زبان دے ای لفظ نیں۔ ایہہ لفظ ناتویں نہیں ورتیندے پئے سگوں ہر دوجے یاں تیجے شعر وچ نگینیاں وانگوں جڑے ہوئے ملدے نیں۔

موسیٰ دی توریت جوا جکل ہے مشہور اتھائیں
بعض اعانت اس تھیں پکڑی دیکھ مطابق جائیں
نال طفیل رسولؐ اللہ دے یارب بخش اساہاں
رحمت تھیں گھت قطرہ دھوویں دفتر بھرے گناہاں

حضرت یوسفؑ دی پیدائش دے سرناویں ہیٹھ لکھے گئے شعراں وچ مولوی صاحبؒ شاعری دے فنی کمال تے پہنچے نظر آوندے نیں۔ ایہناں شعراں وچ سرائیکی لفظاں دی ورتوں وار وار ہوندی اے۔

ٹردا پھردا گلاں کردا لگدا بہت پیارا
گھڑی اِک نظروں ہے پرے حل ہووے دوپارا
اوویں دل یعقوبؑ نبی دا ہجر پسر وچ رہیا
آوے ویکھے شوق ودھاوے عشق نہ تھیوے دہا

آہی جان یعقوبؑ نبی دے عشق بلندی چائی
یوسفؑ کارن حجرے اندر جاگہ پاس منائی
یوسفؑ دا دیدار تسلی پیغمبر دے تائیں
وچھڑنا اک ساعت اس تھیں بھاوے نہیں کدائیں

یوسفؑ دے حسن دا ذکر کردے لفظاں دی ورتوں انج کردے نیں۔

دیکھن ہار رہے ترفیندا دیکھ دلوں دم سائل
دیکھدیاں دے فیر خیالوں نقش نہ ہوندا زائل
گزر گیا ایہہ خفیہ حالا جاتا جانن ہارے
اگھڑ ویسن اک دن ظاہر اسدے معنے سارے
آزاداں وچ بندی پاویں کریں خلاص اسیراں
بیدرداں چا دردیں گھتیں کٹیں روگ زہیراں

○

چھوڑ دلا ایہہ ملیاں واتاں اس منزل سر ناہیں
بیٹھوں گھت سمند مدھانا ل کر کجھ گل اگاہیں
نرم ہوائیں وگن جدائیں موج بھنڈن پت سارے
شاخاں نرم پئیاں جھک چیٹھاں لگراں لین ہلارے

حضرت یوسفؑ اپنے باپ حضرت یعقوبؑ اگے اگا تار آون والے خواباں دا ذکر کردے نیں۔ حضرت یعقوبؑ بھائیاں توں محتاط رہن دی تاکید کردے نیں۔ ایس موقعے تے ایہہ لہجہ ویکھو۔

جھل پیاریا سر تے آئی ، جان بلا اسمانی
سختی پوے مصیبت کائی حکم جویں رحمانی

فرزندا توں سرور ہوسیں اندر دوہاں جہاناں
ماں پیو تے وچ بھائیاں تیریاں ہوسن وڈیریاں شاناں
فرمایا ہے خوشیاں جتھے ، اول غمی اتھائیں
خار گلیں سر ناگ خزانے دُر تھک بلائیں
ایہہ ہے خواب صبح دی تیری جھوٹھ نہ ہوگ کدائیں
ایہہ تعبیر کہی پیغمبر ، حضرت یوسفؑ تائیں
یوسفؑ عرض کرے یا حضرت رنج کویں اوہ دیسن
آخر اوہ پیغمبر زادے کیونکر مکر کریسن
تیتوں رب پیغمبر کرسی پاویں رتبہ بھارا
سرداراں وچ سرور ہوسیں ، اندر دلاں پیارا

سرائیکی لفظاں دی ورتوں قصے دے کے مخصوص حصے وچ نہیں کیتی گئی۔ جے انج ہوندا تے اسیں کہہ سکدے ساں کہ مولوی صاحبؒ نے انج کے خاص وجہ پاروں کیتا ہووے گا پر صورت ایہہ ہے کہ مولوی صاحبؒ نے بناں کے تکلف تے بناوٹ دے اکسار سرائیکی لفظ ورتے نیں تے ایہہ لفظ اوہناں قصے دے شروع توں اخیر توڑی ورتے نیں۔

رل بیٹھے دس ویر تمامی رل مل پئے صلاحیں
یوسفؑ بنیامین بغیروں باپ نہ رہے کداہیں
یوسفؑ نوں وچ گود رکھیندا گھڑی نہ مول وسارے
بنیامین اکھیں وچ ہر دم دن تے رات گزارے
جھوٹھ کہاں تے رب دا عاصی سب تھیں جھوٹھ مندیرا
سچ بناں ہن راہ نہ کائی جویں کرے رب میرا

اوہ بن دن دن چڑھیا جاندا کرے ذلیل عزیزاں
اوہ دو بھائی پیو دے پیارے اسیں نہ کائی چیزاں
رب کریم گناہ اساڈے بخشے کر غفاری
پھر نیکاں وچ نام اساڈا ، ایویں رحمی جاری

حضرت یوسفؑ نوں بھراواں نال گھلدیاں حضرت یعقوبؑ دی حالت۔

ملنا کدی نصیبے ہوسی ، اے فرزند پیارے
میں منظور کیتی تیں مرضی اے انور سیارے
ابر و ابر بہار کرم دے چاڑھی گھٹ پرکارے
مژگاں دی ہر نوک ترکھی دیندی روک نظارے
چھوڑ چلے ہن چھیکو واری ملسن فیر کدائیں
جاں یوسفؑ ہو رخصت چلیا ، کردا باپ دعائیں
جا فرزند حوالے رب دے ، جنگل باش بلاؤں
جھب مڑیں مت اساں وساریں منگیں خیر خداؤں

حضرت یوسفؑ دے بھراواں سنگ جان دا منظر بڑا پر درد اے۔
لٹھے سرائیکی لہجے دی ورتوں انج اے۔

موڑ قلم دل کدھر وگیوں ، کھول نہ زخم نہانی
برہوں وہن چھلیندیاں ٹھاٹھیں موج وگے طوفانی
ول فرزنداں جاندیاں دیکھے نبی کھڑا وچ راہے
دیکھ دلا محبوب ملیسی فیر جداں رب چاہے
جاوندیاں ول کرے نگاہاں باپ نہ مڑے پچھاہاں
انت اتھائیں بیٹھ گیا سو قدم نہ وگے اگاہاں

فرموے پیغمبر رب دا ، وچ فراق پسر دے
جاں جنگل تھیں آوے یوسفؑ لے مڑساں ول گھر دے
آہی یوسفؑ دی ہمشیرہ گھر وچ ستی ایہا
ویر گیا معلوم نہ اس نوں ڈٹھس خواب اویہا
ایہہ گل کہہ نس پوہتی جھبدے مل بھائیاں جا روئی
یوسفؑ تریا جاندا ڈٹھس ، دامن پکڑ کھلوئی
میں اے ویر نہ جاون دیساں بھلا نہیں تیں جانا
باپ نے میں روندی رہساں کر جا کجھ ٹکانا
تینوں جاون دیاں نہ موئے جے سو کریں زورا
میری جان نہ جھلے تیں تھیں ساری عمر وچھوڑا
وچھڑیاں پل جان جلیندی ، عمراں کون کٹیسی
دکھ فراق تیرا میں تائیں غم دے بحر سٹیسی

ایہہ حوالے قصے دے پہلے ۲۵ صفحیاں وچوں لئے گئے نیں۔ جے پوری کتاب وچ کھلرے سرائیکی لفظاں دے موتی کٹھے کریئے تاں اوہی کتاب اتے نشان لانے پے جان گے۔ ایہہ نشان ایہہ گل ثابت کرن گے کہ پنجابی زبان دی مالا سرائیکی لہجے دے منکیاں توں بناں ادھوری اے۔ ایہو تاثر چٹھیاں پڑھن توں بعد وی ابھردا اے جنہاں وچ سرائیکی لہجے دا رس قصے ناوں وی بہتا اے:۔

ندیوں پار وگ چھیے ، لگی خبراں کے پے معاملے درد والے
ساڈے نین وچھڑے رت بھجے لہراں مار وگاوندے ندی نالے
ندیوں پار وسیندیا ملیا او تیریاں الفتاں دے ڈٹھے عجب چالے
تیرے در فراق دیاں شورشاں نے تریندڑے نیں وچ نیر گالے

ساریاں چٹھیاں وچ ایہہ رنگ بہوں اگھڑواں اے۔ اک ہور چٹھی وچ سرائیکی لفظاں دی ورتوں ویکھو۔

رو رو لکھیے چٹھے در بھریئے ، پتا نگیں پردیس دے واسیاں دا
پھیرا گھت پرانیاں سجناں تے چن پچھ لے حال اداسیاں دا
لے جا سکھ سیہوڑا دکھ والا ، اکھیں روندیاں دید پیاسیاں دا
جھوٹھے عہد پیمان لکھیندیاں توں کہیں سامنے حال نراسیاں دا

ایہہ سارے حوالے ایہہ گل ثابت کرن لئی کافی نیں کہ پنجابی دے کلاسیکی ادب وچ سرائیکی پنجابی دی کوئی وکھ نہیں تے مولوی صاحبؒ اپنے قصے دیاں ہور بے شمار خوبیاں دے نال نال اک اچے پنجابی شاعر دے روپ وچ نظر آوندے نیں جہناں دی لکھی ہوئی زبان اپنے کھلار پاروں پنجابی دے معیاری روپ دا درجہ رکھدی اے۔ ایس سے لوڑ ایس گل دی اے کہ پنجابی دے کلاسیکی شاعراں خصوصاً مولوی صاحبؒ دی لکھی زبان توں لابھ لے کے پنجابی دا معیاری روپ سکولاں دی سطح توں بالاں نوں پڑھیا جاوے تاں جے پنجاب دے وکھو وکھ علاقیاں دے وسنیکاں نوں پنجابی زبان اوپری نہ لگے۔ جے اسیں انج نہ کیتا تے ساڈی آون والی نسل دنیا دے اوس بہترین شعری ادب توں محروم ہو جائے گی جیہڑا اوہناں دی اپنی زبان وچ ای لکھیا ہویا اے۔